

МІНІСТЕРСТВО ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ МЕДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Міжнародний факультет
Кафедра суспільних наук

ЗАТВЕРДЖУЮ

Проректор з науково-педагогічної роботи

Едуард БУРЯЧКІВСЬКИЙ

"01" 09 2025 р.

МЕТОДИЧНА РОЗРОБКА
ДО ПРАКТИЧНИХ ЗАНЯТЬ З НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Факультет стоматологічний, курс 2

Навчальна дисципліна **ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ**

Затверджено:

Засіданням кафедри суспільних наук

Одеського національного медичного університету

Протокол № 1 від 26 серпня 2025 р.

Завідувач кафедри

Ольга Сікорська

Розробники: доцент Олена Уварова, к.і.н., доцент Тетяна Подкупко-Дячкова, к.і.н., к.політ.н., доцент Микола Кулачинський.

Практичне заняття № 1

Тема. Культура – об’єкт наукового дослідження.

Мета: З’ясувати основні завдання вивчення курсу «Історія України та української культури», поняття «історія», «культура», «цивілізація», ознайомити студентів з основними поняттями курсу. Дати характеристику рекомендованої літератури до курсу. Патріотичне, громадянське та державницьке виховання студентської молоді, виховання поваги до історії та культури свого народу, народних традицій, до культурних надбань інших народів світу.

Основні поняття: історія, культура, цивілізація.

Навчальний час: 2 год.

План

Організаційний момент (привітання, перевірка присутніх, повідомлення теми, мети заняття, мотивація студентів щодо вивчення теми).

Контроль опорних знань

1. Як ви розумієте поняття «культура» та «культурологія»? Дайте визначення.
2. Які основні культурологічні концепції ви знаєте?
3. Що таке національна культура? Що ви вміщуєте у поняття «українська культура» та «культура України»?
4. У чому полягає суть співвідношення понять «цивілізація» і «культура»?
5. Які функції несе культура?
6. Назвіть, на вашу думку, позитивні і негативні риси масової культури.

Тестові завдання

1. Первісне значення слова «культура»
 - а) вихованість, освіченість
 - б) знання правил поведінки
 - в) сукупність матеріальних і духовних цінностей
 - г) обробка землі
2. Вперше слово «культура» зустрілося в праці
 - а) Аристотеля
 - б) Катона
 - в) Гегеля
 - г) Платона
3. Хто вперше використав термін «культура» по відношенню до людського розуму, духу,
 - а) Платон
 - б) Цицерон
 - в) Цезар
 - г) Шевченко
4. Уперше поняття цивілізація ввів у науковий обіг
 - а) американський етнограф Л.Г.Морган
 - б) шотландський теоретик А.Фергюссон
 - в) англійський дослідник Е.Б.Тайлор
 - г) австрійський психолог Зигмунд Фройд
5. Вчення про ноосферу створив
 - а) В.Освальд
 - б) Ж.-Ж.Руссо

- в) К.Маркс
- г) В.І.Вернадський

6. До духовної культури належать

- а) народні промисли
- б) житлобудування, харчування, одяг, засоби пересування
- в) пізнання, моральність, виховання, форми суспільної свідомості
- г) мистецтво, засоби зв'язку, посуд

7. Комунікативна функція культури означає:

- а) Вироблення системи цінностей і норм, які є регуляторами суспільних відносин
- б) Задоволення матеріальних і духовних потреб індивіда
- в) Забезпечення процесу обміну інформацією між людьми за допомогою знаків і знакових систем
- г) Об'єднання народів, соціальних груп, держав

8. До матеріальної культури належать:

- а) матеріальні блага, засоби їх виробництва
- б) сукупність людських знань
- в) наука, право, мистецтво, мораль тощо
- г) народні промисли, музика

9. Регулятивна (або нормативна функція культури) означає:

- а) задоволення матеріальних і духовних потреб людини
- б) забезпечення процесу обміну інформацією між людьми за допомогою знаків і знакових систем
- в) вироблення системи цінностей і норм, які є регуляторами суспільних відносин
- г) об'єднання народів, соціальних груп, держав

10. Завдання входження людини в суспільство, засвоєння людиною визначеної системи знань, норм, цінностей, що дозволяють людині стати нею, виконує функція

- а) соціалізації
- б) адаптивна
- в) креативна
- г) комунікативна

Обговорення теоретичних питань:

Поняття культура: походження та визначення. Основні культурологічні теорії. Культура і цивілізація: співвідношення понять. Форми культури і суб'єкти культурної творчості. Поняття світової, національної та етнічної культур. Масова та елітарна культура. Соціальні функції культури.

Поняття культура: походження та визначення.

Культуру часто визначають як «другу природу». Таке розуміння сягає античної Греції та Демокрита, який вважав культуру «другою природою». Культура, насамперед, природний феномен хоча б тому, що її творець - людина - біологічне творіння. Без природи не було би культури, тому що людина діє на природному ландшафті, користується ресурсами природи.

Культура є насамперед актом подолання природи, виходу за межі інстинкту. Багато тварин можуть створювати щось таке, що схоже на культуру: бджоли, наприклад, будують стільники; павук безпомилково майструє павутину тощо. Виходить, істоти створюють щось таке, чого в природі не було. Однак, їхня діяльність запрограмована інстинктом Тоді як

культура у людини припускає спонтанний, вільний вид активності, що переборює видову закріпленість.

У своєму етимологічному значенні поняття культури сягає античності. Етимологічно в латині більш давнім джерелом слова «культура» вважається дієслово *colere* - у первісному значенні «обробляти», і лише в пізнішому – «шанувати», «поклонятися». Воно вперше було зафіксоване в праці римського державного діяча і письменника Марка Порція Катона (234-149 рр. до н.е.) «*De agri cultura*», присвяченій турботам землевласника по догляду за ділянкою. Потім слово «культура» метафорично співвідноситься з розумністю. Римський оратор і філософ Цицерон (106-43 рр. до н.е.) у «Тускуланських бесідах» (45 р. до н.е.), говорячи про оброблення, мав на увазі не землю, а духовність і говорив про необхідність культури душі, вважаючи такою філософію.

В епоху середньовіччя слово «культ» уживалося частіше, ніж культура. Воно виражало здатність людини розкрити власний творчий потенціал у любові до бога. В епоху Відродження воскрешається антична уява про культуру. Вона виражає, насамперед, активний творчий початок у людині, що тяжіє до гармонійного, піднесеного розвитку. У сучасному значенні слово культура стало вживатися у XVII ст. Як самостійне воно з'явилося в працях німецького юриста й історіографа Самуеля фон Пуфендорфа (1632-1694) в узагальненому виді як учинене людиною без урахування в ній і навколишньому середовищі природного.

Як самостійне явище соціального життя, потребує наукового дослідження, культура була усвідомлена і розглянута в другій половині XVIII ст. в епоху Просвітництва. Просвітники (зокрема, Жан-Жак Руссо) виділили культуру як явище, що протистоїть природному середовищу і має руйнівну функцію. Німецькі просвітники в той же самий час, навпаки, підкреслювали «творчий», прогресивний характер культури. Важливою віхою в становленні поняття стали ідеї німецького просвітителя Йоганна Готфрида Гердера (1744-1803), який трактував культуру як ступінь удосконалення людини і, насамперед, ступінь розвитку наук і освіти як стимул розвитку. Німецький філософ Іммануїл Кант (1724-1804) пов'язував зміст культури з досконалістю розуму. Таким чином, у представлених позиціях культура характеризується як духовний бік громадського життя.

Наприкінці XIX ст. німецький економіст і філософ Карл Маркс (1818-1883), ґрунтуючись на матеріалістичному розумінні історії, висунув як глибинну підставу культури матеріальне виробництво, що призвело до розподілу на матеріальний і духовний боки культури при домінуванні першої.

Першу спробу визначення культури зробив англійський етнограф Едуард Бернард Тайлор (1832-1917), який розумів культуру як складне ціле, що складається зі «знань, вірувань, мистецтва, моральності, законів, звичаїв і деяких інших здібностей і звичок, засвоєних людиною як членом суспільства».

Одним з перших наблизився до розуміння культури як деякої системи англійський соціолог Герберт Спенсер (1820-1903), який розглядав суспільство і культуру як організм, де є свої органи і частини тіла.

На сьогодні існує більш ніж декілька сот визначень поняття «культура». В загальному вигляді під *культурою* можна вважати: матеріальні і духовні цінності людини; спосіб життєдіяльності людей; їхні відносини між собою; своєрідність життя нації і народів; рівень розвитку суспільства; інформація, що накопичується в історії суспільства; сукупність соціальних норм, законів, звичаїв, традицій; релігія, міфологія, наука, мистецтво, політика; особлива знакова система і т.д. Таким чином, культура - це сукупність людських досягнень, це все надбання людства, яке існує, або колись існувало.

Науку, що вивчає культуру, називають *культурологією* (від лат. *cultura* і грец. *logos*). Культурологія - це область гуманітарного знання, що охоплює проблеми сутності і закономірностей функціонування і розвитку культури. Термін «культурологія» у 1909 р. запропонував німецький філософ і фізик В.Освальд. У 1939 р. американський філософ Лесли Уайт (1900-1995) увів цей термін у контекст антропологічних досліджень про культуру. Його

праця «Наука про культуру» (1949 р.) сприяла виділенню культурології в окремий напрям досліджень.

Основні культурологічні теорії. Наскільки різноманітне поняття культури, настільки багато і підходів до її вивчення. Але все різноманіття зводиться до двох основних напрямків, що відповідають на питання: Що є культура? Знаряддя поневолення людини чи засіб його облагороджування, перетворення в цивілізовану особистість? Як проходить *культурогенез* - процес виникнення і розвитку культури?

Як самостійне явище громадського життя культура стала розглядатися в епоху Просвітництва. Культурні феномени (мораль, мистецтво, звичаї і т.п.) як необхідні елементи суспільства виникають, на думку просвітителів, завдяки людській волі. Італійському мислителю Д.Віко (1668-1744) і німецькому просвітителю І.Г.Гердеру (1744-1803) належить заслуга в розробці *принципу історизму*, відповідно до якого будь-яке культурне явище необхідно розглядати в контексті історичного розвитку.

Родоначальник німецької філософії І.Кант (1724-1804) протиставив «світу природи» «світ волі» (культуру), що конструюється самою людиною. У працях німецького філософа Г.В.Ф.Гегеля (1770-1831) культура розглядається як явище, що розвивається відповідно до раціональних принципів. Німецький філософ Ф.Ніцше (1844-1900) робить висновок про те, що людина по своїй природі взагалі антикультурна, вона стихійно відчуває, що культура є зло і створена для її поневолення і придушення.

У XVIII-XIX ст. культура нерідко розглядалася як організм, де соціальні інститути порівнювалися з органами і частинами тіла, а соціокультурні процеси - з фізіологічними процесами. Такого погляду дотримувалися, наприклад, англійський соціолог Г.Спенсер.

Основоположником школи *еволюціонізму* вважається англійський антрополог Е.Б.Тайлор. Ця культурологічна школа уподібнює культуру живому організму і вважає, що культурні живі організми у своєму розвитку удосконалюються від простих форм до більш складних. Еволюційних поглядів на культуру дотримувалися американський етнограф Л.Г.Морган (1818-1881), англійський етнолог Д.Д.Фрейзер (1854-1941) та ін.

Л.Уайт є представником сучасного *неоеволюціонізму*. Він визначає культуру як спосіб оволодіння світом, перетворення і регулювання природних процесів за допомогою символів. Всі аспекти культури виступають як відображення її матеріально-технічного стану, а провідна роль у культурній еволюції належить удосконаленню знарядь праці, розвитку науки.

Диффузіонізм - напрямок, відповідно до якого різні соціокультурні чи феномени культури взагалі можуть мати загальне джерело, мігрувати, поширюватися шляхом дифузії, а також накладатися один на одного. Німецький етнолог Ф.Гребнер розробив *теорію культурних кіл*, відповідно до якої всі елементи культури належать визначеним «культурним центрам» («колам»), взаємодіють між собою в географічному просторі, поширюються шляхом міграції чи зсуву. Представником диффузіонізму можна вважати німецького етнографа Л.Фробеніуса (1873-1938).

Основоположник *функціонального напрямку* в культурології англійський учений Б.Маліновський (1884-1942) стверджував, що культура є єдина, гармонічно функціонуюча система, де кожен елемент виконує життєво важливу функцію - задоволення потреби дії, у процесі якої люди поєднуються. Англійський антрополог А.Р.Редкліфф-Браун (1881-1955) - інший основоположник функціональної школи - думав, що необхідно розглядати будь-яке соціокультурне утворення як структуру - сукупність взаємозалежних елементів. Французький соціолог Е.Дюркгейм (1858-1917) розробив поняття функції - відповідність того чи іншого соціокультурного явища визначеній потреби суспільства.

У рамках *історичного напрямку* сформувалися *теорії циклічних культур*, автором яких став у Німеччині - О.Шпенглер (1880-1936) «Присмерки Європи», в Англії - А.Тойнбі (1889-1975) «Дослідження історії», у Росії М.Я.Данилевський (1822-1885) «Росія і Європа», у США - П.Сорокін (1889-1968) «Соціальна і культурна динаміка». Автори теорій циклічних культур, з певними відмінностями, вважають, що єдина світова культура розпадається на безліч

самобутніх культурно-історичних утворень, що проходять той самий природний цикл розвитку: народження, розквіт, в'янення, смерть.

Уявлення про культуру були розширені австрійським психологом, родоначальником школи *культурного психоаналізу* Зигмундом Фройдом (1856-1936), який пов'язував культуру з психічними стереотипами. У своїх роботах З.Фройд підкреслював, що людина постійно страждає від протиріч між власними бажаннями і нормами культури, що наказують дотримуватися визначеної поведінки. К.Г.Юнг розвинув концепцію психоаналізу, використовуючи поняття *«архетипів»* - психічних структур колективного несвідомого. Завдяки ним формуються образи, думки і почуття людей, зберігається колективний історичний досвід, міфи і символи культури.

Великий вплив на сучасні наукові уявлення про культурний процес зробили погляди радянського вченого В.І. Вернадського (1863-1945), який створив *вчення про ноосферу* (сферу розуму) і її впливі на всі біологічні і геологічні процеси, що відбуваються на нашій планеті.

У 50-і роки ХХ ст. приходять усвідомлення того, що культура забезпечує цілісність і життєздатність суспільства. Тому в кожного суспільства своя культура, що забезпечує відтворення і його життєвість. Унаслідок цього не можна оцінювати культури за принципом «гірше – краще», більш розвинута чи менш. Так виникає теорія *культурного релятивізму* (М.Херсковіц), у рамках якої формується уявлення про те, що в основі культури лежить система цінностей, що визначає відносини «людина – світ».

Один із самих яскравих представників *екзистенціалізму* (пізньолат. *existentia* — существование) німецький філософ і психолог Карл Ясперс (1883-1969) наголошує на тому, що людство має спільне походження і єдиний шлях розвитку. Він уводить поняття осьовий час, який відносить до часу близько 500 років до н.е., «до того духовного процесу, що йшов між 800 і 200 р. до н.е.» У цю епоху були розроблені основні категорії, якими ми мислимо донині, закладені основи світових релігій, і сьогодні впливають на життя мільйонів людей.

Досягненням сучасної культурології можна вважати концепцію *структуралізму*, основоположником якої є французький етнолог К.Леві-Стросс (1908-2009). Структуралічна теорія уявляє культуру як результат здатності і прагнення людини особливим чином позначати середовище свого проживання, тому феномени культури тлумачаться як елементи комунікативного процесу в суспільстві.

Однією з найпоширеніших в сучасній культурології є *ігрова концепція* культури. Найбільш яскравими її представниками стали Й.Хейзінга, Х.Ортега-і-Гассет, М.Бахтін. У роботі «*Homo ludens*» («Людина, яка грає») Й.Хейзінга досліджує гру як загальний принцип становлення і життєдіяльності людської культури. Її культуротворча роль полягає у дотриманні добровільно встановлених правил.

Таким чином, наука про культуру як цілісне суспільне явище має дуже тривалу історію. У цілому культурологічні теорії відображають перехід від емпіричного вивчення культури до її філософського осмислення.

Культура і цивілізація: співвідношення понять. Крім поняття «культура», є ще близькі до неї - суспільство, цивілізація. Багато дослідників вважають, що *«цивілізація»* (від лат. *civilis* - цивільний, державно-правовий) відбиває зміст матеріальної, а не духовної культури. Термін з'являється у другій половині ХVIII ст., а його авторство різні дослідники приписують французам - інженеру Буланже, або філософу-просвітнику барону Полю Анри Гольбаху, або економісту Віктору Мірабо.

Уперше поняття цивілізація ввів у науковий обіг шотландський теоретик А.Фергюссон у «Нарисі історії громадянського суспільства» (1767) для позначення третього, вищого етапу людської історії, що починається з установа громадянських відносин і виникнення державних інститутів, і протистоїть часам «грубості», що охоплюють два перших етапи історії – «дикість» і «варварство». Американський етнограф Л.Г.Морган у книзі «Давнє суспільство» (1877) також розглядав цивілізацію як третю, завершальну стадію розвитку суспільства, яка випливає за дикістю і варварством. Періодизація Л.Моргана придбала характер трьох послідовних тріад, оскільки кожна з трьох стадій, у свою чергу, розділялася на нижчу, середню

і вищу ступені. У цивілізації такими ступенями виявилось рабство, кріпосництво і капіталізм. Ф.Енгельс у книзі «Походження родини, приватної власності і держави» (1884) дикість і варварство відносив до первісного ладу, а цивілізацію - до суспільства в цілому. Таким чином, народжується традиційна проблематика, що сягає німецьких романтикам. У цьому значенні «культура» і «цивілізація» вже не сприймаються як синоніми. Органіка культури протиставляється мертвому техніцизму цивілізації.

З другої половини ХІХ ст. слово «цивілізація» стало використовуватися в множині для позначення регіональних і локальних типів культурних співтовариств.

У підході англійця Е.Б.Тайлора не має розходжень між культурою і цивілізацією, для нього культура і цивілізація в широкому етнографічному змісті - тотожні поняття. Однак у німецькій (О.Шпенглер, А.Вебер, Ф.Теніс) і російській традиціях (М.О.Бердяєв) цивілізація і культура протиставляються. Культура розуміється як духовність і вільна творчість. Цивілізація ж не має духовної складової, вона раціональна і технологічна. За О.Шпенглером, це «мертвий час» культури.

Сучасна наука найбільш важливими ознаками і рисами цивілізації вважає: 1) утворення держави; 2) виникнення писемності; 3) відділення землеробства від ремесел; 4) розшарування суспільства на класи; 5) поява міст. Можна сказати, що цивілізація - ступінь суспільного розвитку матеріальної і духовної культури, зв'язана з поділом праці, раціоналізацією виробництва, споживання і розподілу, формуванням цивільного суспільства.

Цивілізація являє собою спосіб виживання людини у світі за допомогою зміни світу, вона забезпечує людині фізичний комфорт. Культура являє собою прямо протилежний спосіб виживання - пристосування людини до ворожого світу через психологічний комфорт. Отже, якщо справа цивілізації - це переважно матеріальне буття, то справа культури - ідеально-духовний світ.

Прогрес в області культури не в заміні старих цінностей на нові, як це характерно для цивілізації, а в нагромадженні цінностей, у розширенні їхнього кола. Таким чином, можна сказати, що людство, якщо і виграє в ході розвитку цивілізації в ступені фізичного комфорту, то явно програє в духовному плані.

Форми культури і суб'єкти культурної творчості. Підставою для розподілу культури є різноманіття людської діяльності. Звідси виділяються матеріальна, духовна і фізична культури. Однак, треба мати на увазі, що в реальному житті вони тісно взаємозалежні і взаємопроникають одна в одну.

Матеріальна культура - це світ речей, створених чи перетворених людиною: перетворення природних матеріалів і енергії відповідно до людських цілей, створення штучного середовища проживання, технології для збереження і розвитку цього середовища. Матеріальна культура включає в себе такі елементи як породи тварин і сорти рослин, ґрунти і природні речовини (ресурси), які зазнали обробки, будівлі і споруди, інструменти та обладнання для будь-яких видів діяльності, шляхи сполучення і засоби транспорту, зв'язок і засоби зв'язку, технології. Матеріальна культура створює і задає рівень життя суспільства, формує матеріальні запити людей і пропонує засоби їх задоволення.

Духовна культура - це світ ідей, зв'язаних з існуванням людини у світі. Наявність духовної культури - специфіка людського способу життя. Кожна річ, створена людьми, містить у собі їхні мету, ідеї, знання. Іншими словами, духовна культура, входячи в системну цілісність культури взагалі, сама являє собою особливий світ і особливу систему. Вона виявляється у діяльності свідомості, у людських взаєминах, у релігійних і наукових уявленнях про світ, у художніх образах. Духовне і духовно-практичне освоєння всієї реальності оформлюється в філософії, мистецтві, різноманітних науках. Духовно-практичне освоєння (включаючи регулювання) суспільного життя здійснюється в політиці, праві, моралі.

Фізична культура - це культура відношення людини до власного тіла. Вона спрямована на підтримку фізичного і духовного здоров'я і містить у собі здатність володіти своїм тілом. Це вирішення такого завдання як навчання мови, прямоходінню, переміщенню предметів,

гігієнічним правилам, культивування відмінностей у поведінці за статевими або віковими ознаками.

Провідним суб'єктом культури, тобто носієм предметно-практичної діяльності і пізнання, джерелом активних соціокультурних дій, є все людство - народна маса минулого, сучасного і майбутнього. Різноманітність умов і форм діяльності людей примушує конкретизувати поняття суб'єкта культури, виділяючи в якості нього великі або малі групи людей: нації і народності внаслідок впливу етнічних відмінностей; держави для підкреслення активної ролі деяких культурних інститутів; релігійні спільноти віруючих, церква; соціальні і соціо-демографічні групи, класи для демонстрації значення місця і ролі групи в суспільному виробництві, відношення до власності, рівня доходів тощо; молодіжні субкультури внаслідок вікових особливостей; чоловіки і жінки внаслідок гендерних (за статевою ознакою) особливостей; професійні групи і сім'я, які забезпечують найбільш стійкі механізми передачі культурної інформації загального і спеціального призначення; еліти як особливі соціокультурні групи.

Поняття світової, національної та етнічної культур. Культура, як було сказано вище, підрозділяється за її носієм. Насамперед, слід говорити про світову і національну культури. *Світова культура* - це синтез кращих досягнень усіх національних культур різних народів, що населяють нашу планету. *Національна культура*, у свою чергу, виступає синтезом культур різних класів, соціальних шарів і груп відповідного суспільства. Національна культура - це продукт матеріальної та духовної праці певної нації, синтез культур її соціальних груп, верств, її історія, відносини, соціальна пам'ять, самосвідомість. Національна культура відрізняється своєрідністю, неповторністю мистецтва, звичаїв, традицій, господарювання, мислення, духовної і моральної сфер життя й діяльності. Багатство національної культури формується її науковими школами, досягненнями, освітою, філософією, літературою, мистецтвом, розвитком мови і термінології. Національна культура — продукт праці інтелектуальної еліти цієї нації.

Базою національної є етнічна культура. *Етнічна культура* - це культура певного етносу, який складається з людей, зв'язаних спільністю походження і проживання. Її основна риса - місцева обмеженість та локалізація в соціальному просторі. У ній панує сила традиції, раз і назавжди прийнятих звичаїв, що передаються від покоління до покоління на сімейному чи сусідському рівні. Етнічна своєрідність культури найчастіше виявляється в мистецтві, традиціях, звичаях, менталітеті, міфології. Матеріальна культура набуває своєрідності, спираючись на духовне джерело певного народу. Стаючи необхідною і достатньою умовою існування етносу, етнічна культура перестає бути такою стосовно існування нації. Варто розрізняти етнос і націю, не зводячи тим самим етнічну культуру до національної. На відміну від першої, національна культура поєднує людей, що живуть на великих просторах і не обов'язково зв'язаних один з одним кровноспорідненими і племінними відносинами. Межі національної культури задаються силою, міццю самої цієї культури, її здатністю поширюватися за межі обшинно-родових і локально-територіальних утворень.

Масова та елітарна культура. Відносне розшарування культури на «культуру для всіх» і «культуру для обраних» існувало існувало завжди. Навіть у первісні часи шамани й жерці складали культурну еліту, володіючи особливими пізнаннями, які виходили за межі загальноплемінної культури. З появою писемності виник розподіл на елітарну культуру «грамотних» людей і фольклорну (народну, етнічну культуру). У ХХ ст. цей розподіл набув форм елітарної й масової культур.

Масова культура (від лат. massa - грудка, частка і cultura - оброблення, виховання) - це сукупність явищ культури ХХ ст., характерних для економіки, керування, дозвілля, спілкування й особливо для сфери художньої культури. Інтенсивний розвиток засобів масової комунікації, ера електронної інформації радикально змінили як середовище проживання людини, так і його самого. Усе населення, незалежно від національних, класових, вікових характеристик, долучається до однієї й той же інформації, і культура стає масовою. Характерними рисами

масової культури є: загальнодоступність; розважальність; домінування почуттєвого початку; міфологізація і містифікація реальних процесів; примітивізація людських відносин; натуралістичне смакування насильства, жорстокості; культ сильної особистості і успіху; орієнтація на штучно створювані стереотипи; ставка на видовищність; уніфікація смаків. Основними жанрами є детективи, комікси, мелодрами, мюзикли, фільми жахів (трилери) з бійками, вампірами, убивствами, еротикою, сексом, фантастика, поп-музика, сенсаційні новини, нариси про чаклунство, гадання, чудеса, масові видовищні вистави, шоу і т.д.

Термін «масова культура» був уперше позначений німецьким філософом М.Горкхаймером у 1941 р. й американським ученим Д.Макдонольдом у 1944 р. Батьківщина масової культури - США. Як антипода масовій культурі багато культурологів розглядають *елітарну культуру*. Виробником і споживачем елітарної культури є вищий привілейований шар суспільства - еліта (від французького *élite* - краще, добірне) який є в кожному суспільному класі, у кожній соціальній групі. Саме еліта являє собою найбільш здатну до духовної діяльності частину суспільства, саме вона забезпечує суспільний прогрес. Отже елітарна культура повинна бути орієнтована на задоволення запитів і потреб саме цієї частини суспільства, тобто еліти.

Однак, практика показує, що відношення до різних художніх напрямків не є застиглим. В історії культури неодноразово бувало так, що той чи інший напрямок з часом втрачало елітарність і перетворювалося в звичайну масову культуру. Це свідчить про те, що розподіл на масову й елітарну культуру носить у значній мірі умовний характер. Масова й елітарна культура не мають чітко виражених границь, вони являють собою частини цілого - єдиного соціокультурного процесу.

Соціальні функції культури. Складна і багаторівнева структура культури визначає і розмаїтість її функцій у житті суспільства і людини.

Головною функцією культури є *людинотворча*, чи *гуманістична*. Всі інші так чи інакше зв'язані з нею і навіть впливають з неї. Функцією історичної наступності, чи інформаційної, є функція *трансляції* (передачі) соціального досвіду. Культура, що являє собою складну знакову систему, виступає єдиним механізмом передачі соціального досвіду від покоління до покоління, від однієї країни до іншої. Культуру вважають соціальною пам'яттю людства. Іншою провідною функцією є *пізнавальна* (*гносеологічна*). Культура, що концентрує в собі кращий соціальний досвід безлічі поколінь людей, імманентно здобуває здатність накопичувати найбагатші знання про світ і тим самим створювати сприятливі можливості для його пізнання й освоєння. *Регулятивна* (*нормативна*) функція культури зв'язана насамперед з визначенням (регулюванням) різних сторін, видів суспільної й особистої діяльності людей у сфері праці, побуту, міжособистісних відносин. *Семіотична*, чи *знакова* (від грец. *semeion* - знак) функція важлива в системі культури, бо без вивчення відповідних знакових систем опанувати досягненнями культури неможливо. Так, мова (усна і письмова) - засіб спілкування людей. *Ціннісна*, чи *аксіологічна* (від грец. *axia* - цінність) функція відбиває найважливіший якісний стан культури. Культура як система цінностей формує в людини цілком визначені ціннісні потреби й орієнтації. *Комунікативна* функція полягає в тому, що культура не існує поза суспільством, вона формується через спілкування. Це спілкування може бути прямим, безпосереднім (спілкування людей однієї професії, наприклад) чи - непрямим (за допомогою письменників ми довідаємося життя минулих поколінь). Функція *соціалізації* виконує завдання входження людини в суспільство. Процес соціалізації полягає в засвоєнні людиною визначеної системи знань, норм, цінностей, що дозволяють людині стати нею.

Особливо відзначаються *адаптивну* (*приспосувальну*) і *креативну* (*творчу*) функції культури. Адаптивна функція полягає в тому, що за допомогою штучно створених знарядь і пристосувань - знарядь праці, ліків, зброї, транспортних засобів, джерел енергії - людина неймовірно збільшила свої можливості пристосування до навколишнього світу. Креативна функція культури складається з перетворення й освоєння світу. Людина розширює середовище обитання, виявляє допитливість, а не тільки бажання захиститися. У сукупності адаптивна і креативна функції культури забезпечують створення «другої природи» (Гегель) - особливого

штучного світу, у якому і через який людина проводить соціалізацію і стає культурним членом суспільства. Цими функціями, звичайно, не обмежується роль культури. У цьому питанні серед учених немає повної єдності, тому що культура - це багатofункціональна система.

Теми доповідей, рефератів

Масова культура

Підбиття підсумків – формулювання висновків з теми.

Список рекомендованої літератури

Основна (базова) література:

1. Історія та культура України: навчальний посібник / уклад. Дедурін Г. Г., Іванов С. Ю., Чорний І. В. Харків, 2017. 108 с.

2. Історія української культури : національний підручник / В.А. Качкан, О.Б. Величко та ін.; за ред. В.А. Качкана. К.: ВСВ «Медицина», 2021. 368 с.

Допоміжна:

3. Історія української культури: конспект лекцій / О. Л. Рябченко, Ю. А. Беліков, В. П. Бурмака та ін.; Харк. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. Х.: ХНУМГ, 2014. 182 с.

4. Колтунов О. Ю., Уварова О. О. Історія української культури : навч. посібник. Одеса : ОНМедУ, 2011. 316 с.

Електронні інформаційні ресурси

1. Історія України (Давня історія, Середні віки, Новітній час, тощо), бібліографія, картографія, наукові публікації, тематичні ресурси, дослідження та інші матеріали з Інституту історії Національної Академії наук України - http://www.history.org.ua/?litera&getFromProject=_edz_

Практичне заняття № 2

Тема: Первісна культура: кам'яна доба.

Мета: ознайомити студентів з основними поняттями теми. Студенти повинні знати розвиток культури на теренах України у первісну добу: перелік археологічних культур на теренах України; надати студентам можливість виокремити основні приклади культурного розвитку первісної людини; надати студентам вміння дослідити культурні досягнення в різні історичні епохи.

Основні поняття: Первісна доба, кам'яна доба, палеоліт, мезоліт, неоліт.

Обладнання: конспект заняття, ноутбук

План:

Організаційний момент (привітання, перевірка присутніх, повідомлення теми, мети заняття, мотивація студентів щодо вивчення теми).

Контроль опорних знань

1. В чому значення первісної культури для розвитку культури людства і культури України? Що таке первісний синкретичний комплекс?

2. Охарактеризуйте систему релігійних вірувань первісної людини.

3. Наведіть періодизацію первісної доби. Які племена мешкали на території України в ці періоди?

4. Які форми економіки характерні для палеоліту?

Тестові завдання (питання з однією правильною відповіддю)

1. Найдавніша з відомих на землі стоянка первісних людей знайдена в

а) гrotі Кро-Маньйон

- б) с. Трипілля
- в) Південному Криму
- г) Олдувайській ущелині

2. Перші знахідки останків «людини розумної»

- а) у гроті Кро-Маньйон у Франції
- б) біля Солютре у Франції
- в) біля Стоунхенджа в Англії
- г) в Олдувайській ущелині в Танзанії

3. Універсальна історично перша форма культури:

- а) міф
- б) молитва
- в) билина
- г) літопис

4. Палеолітична Венера це:

- а) давньогрецька скульптура жінки з витонченими рисами;
- б) стилізоване скульптурне зображення жінки в культурі первісного суспільства;
- в) міфологічна богиня кохання
- г) стилізоване зображення жінки в культурі Київської Русі

5. Користуватися вогнем почали в

- а) палеоліті
- б) мезоліті
- в) неоліті
- г) енеоліті

6. Поховальна споруда, яка складена з великих кам'яних блоків у кам'яному віці - це

- а) менгір
- б) дольмен
- в) мавзолей
- г) кромлех

7. Етап кам'яного віку, який вважається часом революційного переходу від привласнюючого господарства до відтворюючого

- а) неоліт
- б) палеоліт
- в) мезоліт
- г) енеоліт

8. Приручення тварин почалося в

- а) мезоліті
- б) палеоліті
- в) залізний вік
- г) мідний вік

9. Віра в рослину чи тварину як предка роду називається

- а) тотемізм
- б) політеїзм
- в) фетишизм
- г) абсурдизм

10. Віра в надприродну силу матеріальних предметів

- а) магія
- б) фетишизм
- в) анімізм
- г) язичництво

11. Анімізм це:

- а) віра в надприродні властивості матеріальних речей;
- б) віра в існування родинного зв'язку між групою людей і певним видом рослин чи тварин;
- в) віра в існування душ та духів
- г) віра у святого Духа

12. Синкретизм – це

- а) віра в тварину як предка роду
- б) можливість магічними діями вплинути на природу
- в) нероздільність господарських занять, мистецтва, суспільного життя у свідомості людей
- г) найдавніші малюнки у вигляді відбитків рук на стінах печер

Обговорення теоретичних питань:

Первісна епоха та її місце в історії людства.

Синкретизм та міфологізм свідомості первісних людей.

Система релігійних вірувань.

Культурогенез на теренах України в кам'яну добу.

Первісна епоха та її місце в історії людства.

Первісна епоха – це найбільший період в історії людства – від виникнення людини (близько млн. років тому) і до появи державності. У різних народів цей період тривав неоднаково, деякі навіть зараз живуть за умов первісності. Тому сучасна наука розрізняє власне первісну культуру – що існувала до виникнення перших цивілізацій на Землі (кінець IV – початок III тисячоліття до н.е.), і традиційну первісну культуру.

Протягом первісної епохи відбувалися такі процеси:

- антропогенез – біологічна еволюція людини, що завершилася приблизно 40 тисяч років тому виникненням виду “людина розумна” (*Homo sapiens*), а також основних людських рас;
- формування мислення (або інтелекту) людини, її мови;
- розселення людства по всіх континентах;
- перехід людей від привласнюючого господарювання (мисливство, збиральництво) до відтворюючого (землеробство і скотарство);
- соціогенез – формування суспільних форм життя у вигляді родової, а потім родоплемінної організації;
- поява перших світоглядних, релігійних уявлень, міфологічних систем.

Серед цих найважливіших процесів, що заклали фундамент історії людства, своє місце займає формування культури як особливої сфери людського суспільства. Причому для ранніх етапів історії різних народів характерна єдність закономірностей, спільність проявів становлення культури.

Специфічною рисою первісної культури є синкретизм (нерозділеність), коли форми свідомості, господарчі заняття, суспільне життя, мистецтво не відокремлювалися і не протиставлялися один одному. Будь-який вид діяльності містив у собі інші. Наприклад, у полюванні були з'єднані: технологічні прийоми виготовлення зброї, стихійні наукові знання про звички тварин, соціальні зв'язки, які виражалися в організації полювання (індивідуальне,

колективне), релігійні уявлення – магичні дії по забезпеченню успіху, які, в свою чергу, включали елементи художньої культури – пісні, танці, живопис. Саме внаслідок такого синкретизму характеристика первісної культури передбачає цілісний розгляд матеріальної і духовної культури, чітке усвідомлення умовності такого розподілу.

Первісну історію людства традиційно поділяють на палеоліт, мезоліт і неоліт – 2 млн. р. тому – межа III тисячоліття до н.е.; епоху бронзи – II тисячоліття до н.е.; ранній залізний вік – I тисячоліття до н.е. Використовуючи цю періодизацію, дамо загальну характеристику еволюції матеріальної культури і мистецтва первісного суспільства.

Синкретизм та міфологізм свідомості первісних людей.

Головною рисою первісної культури є її *синкретизм* (греч. *syncretis* - з'єднання) тобто нерозчленована злитість людини і природи. Корені синкретизму знаходилися у виробничій діяльності первісних людей, у якій злитість різних аспектів діяльності була реалізована практично. Таким чином, в одне ціле були з'єднані: полювання і збирання - успадковані людиною від тварини засоби споживання природи; виготовлення знарядь праці - феномен творчої діяльності людини, відсутній у природі. Синкретизм припускає, що світ у свідомості первісної людини сприймався як продовження самої людини, її особливостей, її способу життя. Істотним проявом синкретизму первісної культури стала і нерозчленованість зачатків релігійної, політичної і художньої діяльності. Прикладом перших двох можуть служити споконвічно єдині функції вождів і жерців; останньої - перетворення підготовки до полювання в художнє дійство, що включало ритуальні танці, пісні, пантоміму.

Міфологія (греч. *mythos* - сказання, переказ; *logos* - слово, навчання) - це особлива форма суспільної свідомості, специфічний засіб відображення світу у свідомості людини, що характеризується чуттєво-образними уявленнями про небували істоти, явища, процеси. У первісному суспільстві міф являв основний засіб розуміння світу. Міф виражає світовідчуження і світорозуміння епохи його створення. Людині у самі ранні часи доводилося усвідомлювати навколишній світ. Міфотворчість і виступає як найбільш рання, відповідна первісному суспільству форма світосприймання, розуміння світу і самого себе первісною людиною, як первісна форма духовної культури людства. Міф став і найранішою формою донаукового знання.

Система релігійних вірувань.

Походження і розвиток людської духовності є однією з найскладніших і найцікавіших наукових проблем, у розв'язанні якої беруть участь всі науки про людину. Десятки тисячоліть біологічної еволюції були також часом кристалізації людської розумності та емоційності. Людина обживала світ не тільки в прямому значенні слова, вона обживала його і своєю думкою, збагачуючи себе враженнями і знаннями, формуючи те, що називається духовною традицією. Ця традиція формувалася надзвичайно повільно, на найменше зрушення витрачалися тисячоліття, але саме в первісне мислення, в первісну духовність проникає своїм корінням весь інтелектуальний світ, вся невичерпна духовна істота сучасної людини.

Перші релігійні уявлення виникають уже в палеоліті у зв'язку з особливим ставленням до тваринного світу. Надзвичайно поширеним був на території Європи своєрідний культ ведмеда (дослідники вважають, що мова йшла про печерного ведмеда). Археологам відомі численні культові сховища черепів цього викопного хижака – у Франції, Швейцарії, Австрії, а також в Україні (Іллінка Одеської області). З цього моменту можна впевнено говорити про виникнення тотемізму.

Тотемізм – віра в тварину або рослину, яку давні люди вважали предком роду, з якою зв'язували своє існування і добробут. Частіше тотем був твариною, рідше – рослиною. Тотему приписувалися надприродні можливості, йому поклонялися. Тотемізм набув значного поширення, він існував у всіх народів на первісній стадії. Племена індіанців Північної Америки під час появи там європейців носили імена своїх тотемів. У світі тотемів вживаються такі самоназви, як “люди–леопарди”, “люди–антилопи”. Ставлення до тотемних тварин буває різним. В одних народів суворо заборонено полювання на тотемну тварину і вживання її м'яса, в інших – особливий ритуал поїдання м'яса тотема.

Залишки тотемізму ми бачимо у світі фольклору. У чарівних казках тварини мають надзвичайні здібності, вони часто сильніші за людину, стають її другом, захисником. З тотемізмом пов'язані, очевидно, і перекази про “перевертнів”.

На дуже ранніх етапах історії виникають і різноманітні магічні уявлення та відповідні дії. Деякі дослідники саме в цьому вбачають специфічну і корінну відмінність первісного мислення від сучасного. Магія – дії та обряди, що здійснюються з метою вплинути надприродним шляхом на довкілля, тварин або людину. Основою магії є уявлення про загальний зв'язок всіх речей і явищ природи, про можливість впливати на ціле через його частину, на людину або тварину – через зображення, спрямовувати хід розвитку подій, заздальгідь імітуючи їх. Наприклад, практично всі племена тропічної Африки, Австралії вірять, що володіння нігтями, волоссям, частинами одягу дає владу над людиною. Тому, якщо волосся і нігті зрізують, то їх ретельно збирають і ховають. Особливо охороняється вождь, оскільки вважається, що від його самопочуття залежить доля всього племені.

Магія за своїми цілями буває багатьох видів: лікувальна (одна із складових народної медицини – замовляння, шепотіння), шкідливоносна (насилання “причини”, “зурочення”), любовна (“причарування”), промислова (забезпечення успіху полювання), аграрна (“стимулювання” сил родючості) тощо.

Одна з найпоширеніших теорій пов'язує походження мистецтва саме з магічними ритуалами, які здійснювалися над зображеннями тварин і мали забезпечити вдале полювання. Типовим є етнографічний опис, що належить досліднику Африки Лео Фробеніусу. Його експедиція зустріла групу мисливців–пігмеїв, яка складалася з трьох чоловіків і жінки. Через нестачу провізії він звернувся з проханням убити антилопу, але був здивований, коли, в принципі погодившись, пігмеї відповіли, що сьогодні без необхідних приготувань на полювання вони не підуть. “Надто зацікавлений дізнатися, в чому ж полягають приготування цих людей, – пише Фробеніус, – я встав задовго до сходу сонця і прокрався в кущі... Вже з початком світанку чоловіки прийшли сюди, але не самі, а разом з жінкою. Вони сіли на землю, повисмикували траву на невеликій поверхні і розрівняли її руками. Потім один з чоловіків сів навприсядки і намалював щось пальцем на піску. Протягом всього цього часу чоловіки і жінка бурмотіли якесь заклинання. Далі – тиша очікування. Нарешті сонце з'явилося на горизонті, і один з чоловіків з натягнутим луком наблизився до розчищеного клаптика землі і націлив на нього лук. Минуло декілька хвилин, і промені сонця торкнулися зробленого на землі малюнка. В ту ж мить з швидкістю блискавки відбулася така сцена: жінка підвела руки, мовби для того, щоб схопити сонце, вимовляючи незрозумілі звуки, чоловік спустив стрілу, жінка закричала ще голосніше; потім чоловіки з їх зброєю стрибнули в гушавину чагарника. Жінка пішла до табору. Я, почекавши, підійшов і побачив, що на вирівняному місці була намальована антилопа, в ший якої встромилася щойно випущена стріла. Коли мисливці повернулися з антилопою, убитою в шийну вену, вони, віддавши здобич, негайно віднесли до малюнка клаптик вовни убитої антилопи і посудину, наповнену її кров'ю, а потім забрали стрілу і знищили зображення”.

Система магічних дій включає особливу обрядовість і особливі предмети – фетиші (фетиш – слово французького походження, воно означає талісман, амулет). Фетишизм – віра в надприродну силу матеріальних предметів. У стародавньої людини об'єктами поклоніння були камені (особливо незвичайних розмірів і форм), дерева (або цілі священні гаї). Форми поклоніння були різними: від принесення жертв до спричинення шкоди. В наші часи фетишизм є складовою частиною всіх розвинених релігій – поклоніння хресту і носіння натільного хреста в християнстві, священний камінь (метеоритного походження) в мечеті Кааба у мусульман і т.ін.

Виконавцями магічних обрядів поступово стають особливі люди – знахарі, чаклуни, шамани, тобто виникає шаманізм. Таким людям приписувалася здатність спілкуватися з надприродними силами, впливати на них за своїм бажанням, подорожувати у потойбічний світ. Як показують етнографічні спостереження, шамани бувають умілими гіпнотизерами, ілюзіоністами, а також і співаками, поетами, розповідачами.

Перші поховання належать неандертальцям. Одна з найцікавіших для науки знахідок – поховання двох хлопчиків на річці Сунгір (північ Росії) 23 тис. років тому. Одяг похованих був багато прикрашений намистинами, списи і кинжали з бивня мамонта красиво оздоблені різьбленням. Вивчаючи поховання в горах Загра (Ірак), вчені за аналізом пилку встановили, що останки покоїлися на ложі з квітів. Якщо смерть супроводжувалася ритуалом, це означає, що вона була пов'язана з низкою відповідних уявлень. Цей комплекс уявлень отримав назву – анімізм (від латинського – “душа”).

Анімізм – віра в існування душ і духів. Анімістичні образи – це, по-перше, душі живих людей; по-друге, духи померлих пращурів (тому анімізм нерозривно пов'язаний з культом предків); по-третє, уособлення сил природи (душі озер, гаїв, вітрів тощо).

Обряд поховання у давніх людей був досить складний. Померлих ховали в заглибленнях і ямах, клали на спину, чи на бік в зігнутому положенні, іноді голови огороджували кам'яними плитами. Мертвих наряджали і клали поруч з ними посуд, знаряддя праці, їжу і різні цінні предмети. Наявність поховального інвентаря пояснюється по-різному: або люди намагалися таким чином відігнати смерть від себе, запобігти помсті померлого, або хотіли забезпечити всім необхідним для життя в потойбічному світі, або давали речі в дорогу, щоб померлий добрався до світу предків і знайшов там спокій. У більшості поховань знаходять червону охру – своїм кольором вона нагадує кров – символ життя. Вичерпного пояснення цього ритуалу поки що не існує.

Етнографи зібрали великий матеріал, що характеризує первісні уявлення про душу і потойбічний світ. Адже анімізм властивий усім народам. Ці уявлення містять картини “відлітання” душі вмерлої людини з світу живих, її мандрівок в далеку країну мертвих (в українців це – вирій), а також описи життя, що чекає душу в потойбічному світі. Як писав відомий дослідник первісності Е.Тайлор, “небагато предметів будять в умах поетів-дикунів такі сміливі і живі уявлення, як думка про майбутнє життя”.

Розташування країни духів могло бути різним – під землею, на землі, на Місяці, на зірках. Але вони чітко діляться на дві великі категорії: на думку одних – життя душі в царстві мертвих буде щасливим, а на думку інших – частина душ у потойбічному світі втішається, а частина – страждає. Більшість народів вважала, що душі померлих можуть приходити з царства тіней, відвідувати живих у сні, протегувати їм у земних справах або ж, навпаки, заважати.

Можна простежити, як разом з розвитком самої людини, ускладненням її діяльності, суспільного устрою розвивалися уявлення про навколишній світ. Імовірно, що перші магичні, тотемічні, анімістичні вірування переважають протягом усього верхнього палеоліту. Наприкінці цього періоду вони переросли у певні культу. Таким був, вірогідно, культ жінки-праматері (“палеолітичні Венери”). З виникненням землеробства і скотарства у неоліті пов'язана поява землеробських культів, поклоніння Сонцю, стихіям, виникнення певної картини світу. Поступово утвердилася трирівнева система світобудови: підземний світ – помешкання божеств, зміїв, чудовиськ, земний світ – світ людей, живої природи, небесний світ – помешкання більшості божеств і душ померлих. Три цих світи втілювали в орнаментах на неолітичній кераміці, уявлення про них залишаються й потім. Виникли стійкі міфологічні образи, що пізніше склалися в цільну міфологію.

Культурогенез на теренах України в кам'яну добу.

Первіснообщинний лад у межах території нинішньої України співвідноситься з такими археологічними періодами, як палеоліт — стародавній кам'яний вік (1 млн — 11 тис. рр. до н.е.), мезоліт — середній кам'яний вік (10 тис. — 7 тис. рр. до н.е.), неоліт — новий кам'яний вік (6 тис. — 4 тис. рр. до н.е.), енеоліт — мідно-кам'яний вік (3300-2800 рр. до н.е.), бронзовий вік (2800-1200 рр. до н.е.).

Найдавніша людина сучасного типу з'явилась на території України в палеоліті — в ашельський час (1 млн — 150 тис.рр. до н.е.). Це засвідчують розкопки багаточислового поселення цієї епохи біля с.Королево на Закарпатті. Тут у багатометровій товщі суглинкових відкладів простежено вісім культурних горизонтів. Крім Королева, залишки палеолітичних поселень відомі ще у 20 пунктах Закарпаття, переважно у Південних і Південно-Східних

Карпатах, уздовж течії Тиси та її притоків. Стоянки людини ашельської доби відомі також у Донбасі (в районі м.Амвросієвка), на Дністрі в с.Лука-Врублівецька, на Житомирщині. Археологи виявили тут ручні рубила та велику кількість крем'яних відщепів, уживаних як знаряддя праці.

Наступний етап історичного розвитку репрезентує так звана мустьєрська епоха, яка датується періодом з 150 до 35 тис. рр. до н.е. В цей час людина інтенсивно заселяє Східну Європу і досягає басейну Десни. На території сучасної України відомо понад 80 мустьєрських пам'яток у Донбасі, Криму, Подністров'ї, Подніпров'ї, на Десні, в Західному та Східному Прикарпатті. Особливо цікаві багатошарові стоянки Молодово I, V (на Дністрі), Кормань IV. На основі знахідок із цих стоянок археологи дослідили найдавніше житло з кісток мамонта і дійшли висновку про виникнення родового ладу.

Заключний етап епохи палеоліту датується періодом від 35 до 10 тис. рр. до н.е. Він характерний різким похолоданням, пов'язаним з останнім великим зледенінням (Валдайським). Змінилися рослинність, тваринний світ. Поряд з формами помірних широт (дикими кіньми, сайгаками, ослами) холодні степи України населяли мамонти, шерстисті носороги, північні олені, вівцебики, пелікан.

Порівняно з попередніми епохами населення пізнього палеоліту значно зросло. В Україні відомо близько 500 поселень цієї доби. Тодішні людські колективи трималися берегів річок. Дослідники вирізняють окремі локальні етнокультурні зони, близькі за рівнем розвитку і соціальною структурою. На цей час припадає завершення фізичного і розумового формування людини сучасного типу (*Homo sapiens*), яку за місцем першої знахідки її кісток у печері Кроманьйон (Франція) називають кроманьйонцем.

Зазнало великих змін і ускладнилося духовне життя кроманьйонців. У пізньопалеолітичних поселеннях, розкопаних в Україні, знайдено стилізовані жіночі статуетки, фігурки птахів. На стоянках у селах Межиріч на Канівщині та Мізин на Чернігівщині виявлені зображення на кістках мамонта, виконані червоною фарбою. Деякі з цих розмальованих кісток С.Бібіков інтерпретував як музичні ударні інструменти. На стоянці Молодово V знайдено музичний інструмент на зразок флейти.

В епоху мезоліту відбулися істотні зміни в природному середовищі. Останній льодовик у Європі зник приблизно 11 тис. років тому. Клімат пом'якшав, а ландшафтно-географічні зони набули сучасного вигляду. Сформувалися русла річок. Близьким до нинішнього став тваринний світ, найтипівішими представниками якого були бико-тур, косуля, олень. У межах України виявлено сотні мезолітичних поселень і стійбищ — біля сіл Білолісся, Гиржеве, Мирне на Одещині, Осо-корівка в Надпоріжжі, в Криму. Населення було відносно осілим. Поряд з великими відкрито чимало малих стоянок, що виникли внаслідок розпаду общин на невеликі мисливські колективи.

У мезоліті відбулися кардинальні зміни в сфері виробництва знарядь праці. Були винайдені лук і стріла. Це в свою чергу спричинилося до важливих зрушень в організації мисливського господарства. На цей час припадає початок приручення диких тварин, насамперед собаки, потім — свині. Нестача м'ясної їжі стимулювала розвиток рибальства, а також збиральництва, яке поклато початок рослинництву. Як засвідчують наявні археологічні дані, в мезоліті відбулася друга велика криза мисливського господарства і виникли перші форми відтворюювального.

Зміни у господарській діяльності мезолітичної людини зумовили відповідну перебудову і соціального життя. Індивідуалізація виробництва і споживання піднесла роль парної сім'ї, хоча вона ще й не стала економічним осередком суспільства. Таким осередком залишалася община, яку називають кланом, або ранньородо-вою общиною. Деякі дослідники (наприклад, М.Бутинов) вважають за можливе говорити про початок у мезоліті процесу формування племінної етнічної спільності.

Завершальною стадією кам'яного віку стала епоха неоліту, котра тривала з VI до III тис. до н.е. й характеризувалася великими змінами в економіці. Поряд з традиційними її формами — мисливством, рибальством і збиральництвом — зароджуються й поширюються нові —

скотарство і землеробство. Відтворювальне господарство заклало підвалини подальшого поступального розвитку стародавнього населення України, чисельність якого в неоліті значно зросла. Перехід до свідомого виробництва продуктів харчування — якісно новий етап в історії людства. Сучасні вчені називають цей етап "неолітичною революцією". Спричинений новими знаряддями праці, прогрес економіки неолітичного суспільства, в свою чергу, стимулював удосконалення цих знарядь і розширення їх асортименту. З'явилися нові типи кам'яних сокир, ножів, тесел. Виникли й невідомі раніше способи обробки каменю — шліфування, розпилювання, свердління. Велика подія неолітичного часу — початок виготовлення керамічного посуду. Наприкінці неолітичної епохи визначилася певна територіально-господарська спеціалізація. На думку фахівців, Балкано-Дунайський басейн, Кавказ, Передня Азія — це ті регіони, звідки древнє населення України могло запозичити культурені види зернових, одомашнену велику й дрібну рогату худобу.

На сьогодні в Україні в долинах Дніпра, Сіверського Дінця, Південного Бугу, Дністра, Десни, Прип'яті, Ворскли, Псла, Сули та інших рік і річок виявлено близько 500 неолітичних поселень. Господарський і культурний розвиток племен того часу відбувався нерівномірно. В межах України виділяються дві культурно-господарські зони: південно-західна (землеробсько-скотарська) і північно-східна (мисливсько-риболовецька). Перша охоплювала лісостепове Правобережжя, Західну Волинь, Подністров'я, Закарпаття, друга — лісостепове Лівобережжя, Полісся. В кожній зоні існувало кілька археологічних культур: буго-дністровська, лінійно-стрічкової кераміки, дунайська, тиська (перша зона), сурсько-дніпровська, ямково-гребінцевої кераміки, дніпро-донецька (друга зона).

В соціальному аспекті неолітична епоха була часом розквіту родового ладу, що засвідчено, зокрема, матеріалами могильників. Основу виробничих відносин становила спільна власність роду на знаряддя та продукти праці, а в зоні відтворювального господарства — і на певну територію, тобто землю. В цей період різко зросла і роль сім'ї — генеологічної основи роду. Власність на землю зумовила значний розвиток процесу складання територіальних зв'язків, що, в свою чергу, вело до виникнення сусідської общини, а згодом і племені. Ці нові інститути суспільної структури повною мірою виявляють себе в межах відтворювальної економіки.

Теми доповідей, рефератів:

Теорія еволюції людини.

Ранньопервісна община на теренах України.

При підготовці доповіді, реферату, аналітичного огляду тощо, студенти можуть, поряд з цим, готувати дидактичні наочні посібники у вигляді таблиць, кодограм, слайдів, малюнків, портретів відомих фахівців, препаратів тощо).

Підведення підсумків – формулювання висновків з теми.

Список рекомендованої літератури:

Основна (базова) література:

Історія та культура України: навчальний посібник / уклад. Дедурін Г. Г., Іванов С. Ю., Чорний І. В. Харків, 2017. 108 с.

Історія української культури : національний підручник / В.А. Качкан, О.Б. Величко та ін.; за ред. В.А. Качкана. К.: ВСВ «Медицина», 2021. 368 с.

Передерій І.Г. Історія української культури: навч. посіб. для здобувачів усіх напрямів підготовки денної та заочної форм навчання. Полтава: ПолтНТУ, 2015. 274 с.

Допоміжна:

Історія української культури: конспект лекцій / О. Л. Рябченко, Ю. А. Беліков, В. П. Бурмака та ін.; Харк. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. Х.: ХНУМГ, 2014. 182 с.

Колтунов О. Ю., Уварова О. О. Історія української культури : навч. посібник. Одеса : ОНМедУ, 2011. 316 с.

Електронні інформаційні ресурси

Історія України (Давня історія, Середні віки, Новітній час, тощо), бібліографія, картографія, наукові публікації, тематичні ресурси, дослідження та інші *матеріали з Інституту історії Національної Академії наук України* - http://www.history.org.ua/?litera&getFromProject=_edz_

Український історик. Історія України: давня, середньовічна, нова, новітня, Всесвітня історія, Античність, день в історії, першоджерела, документознавство та архівна справа - <http://istoryk.in.ua/>

Практичне заняття № 3

Тема: Культура енеоліту, бронзової та залізної доби.

Мета: ознайомити студентів з основними поняттями теми. Студенти повинні знати розвиток культури на теренах України у первісну добу: перелік археологічних культур на теренах України; надати студентам можливість виокремити основні приклади культурного розвитку первісної людини; надати студентам вміння дослідити культурні досягнення в різні історичні епохи.

Основні поняття: енеоліт, бронзова доба, ранньозалізна доба, поліс, синкретизм, міф, «звіриний стиль», анти, склавіни, венеди.

Обладнання: конспект заняття, ноутбук

Навчальний час: 2 год.

План

Організаційний момент (привітання, перевірка присутніх, повідомлення теми, мети заняття, мотивація студентів щодо вивчення теми).

Контроль опорних знань

1. Які форми економіки характерні для бронзового та залізного віку?
2. Які основні досягнення трипільської культури? Що дає підстави вважати цю спільність «протоцивілізацією»?
3. Охарактеризуйте скіфську культуру. Яким стилем називають їхнє мистецтво дослідники?

Тестові завдання

1. Лук і стріли винайдено в епоху

- а) неоліту
- б) бронзи
- в) палеоліту
- г) мезоліту

2. Скіфський мистецький стиль, який характеризується поєднанням рослинного орнаменту, зоо- та антропоморфних елементів, називається

- а) інкрустаційний
- б) звіриний
- в) коринфський
- г) доричний

3. До мегалітичних споруд не належить

- а) менгір
- б) дольмен

- в) петрогліф
- г) кромлех

4. Зображення людей і тварин на камені – це

- а) менгір
- б) дольмен
- в) петрогліф
- г) гравюра

5. «Звіриний стиль» характерний для мистецтва

- а) кіммерійців
- б) сарматів
- в) трипільської культури
- г) скіфів

6. Золоту пектораль знайдено в кургані Товста могила на

- а) Дніпропетровщині
- б) Київщині
- в) Одещині
- г) Чернігівщині

7. Для якої давньої культури характерно спорудження будинків по колу, а в центрі – стайні для тварин

- а) трипільської
- б) скіфської
- в) античних колоній
- г) кіммерійської

8. Яку культуру відкрив і дослідив В.Хвойко

- а) кукутенську
- б) трипільську
- в) скіфську
- г) античних колоній

9. Основним будівельним матеріалом трипільців було

- а) камінь
- б) дерево й камінь
- в) дерево й глина
- г) глина й кістки тварин

Обговорення теоретичних питань:

Енеоліт на території України. Трипільська культура.

Культура населення України у бронзовому віці (друга пол. III–початок I тис. до н.е.).

Залізний вік (початок I тис. до н.е. – IV ст. н.е.): кіммерійці, скіфи, сармати.

Готи, гуни, анти.

Стародавні східні слов'яни.

Енеоліт на території України. Трипільська культура.

У IV — III тис. до н.е. на території сучасної України відбувся перехід до енеоліту (мідно-кам'яного віку), характерного не лише опануванням технології виробництва та обробки міді,

але й подальшим прогресом відтворювальних форм господарства — землеробства і тваринництва (скотарства). Найяскравішою археологічною культурою нової епохи була трипільська, пам'ятки якої виявлено в лісостеповій зоні на величезних просторах від Пруту і Дунаю до Дніпра. Крім неї, дослідники виділяють на території нинішньої України й інші землеробсько-скотарські культури: гумельницьку, середньостогівську, лійчастої кераміки, кулястих амфор, кемі-обинську. Поліські райони, як і до цього, населяли мисливсько-риболовецькі племена дніпро-донецької культури та культури ямково-гребінцевої кераміки. Зберігалася нерівномірність соціально-економічного й духовного розвитку згадуваних вище двох культурно-господарських зон.

На початку 90-х років XIX ст. В.Хвойка висунув припущення, що слов'яни і неолітична людність середнього Подніпров'я — це один етнос. Сміливу гіпотезу він підкріпив археологічними розкопками поблизу с.Трипілля (нині Кагарлицький р-н Київської обл.), звідки, за місцем знахідок перших пам'яток, пішла назва "трипільська культура". За типологічними ознаками ця культура споріднена з культурами дунайського басейну, Балканського півострова, островів Східного Середземномор'я і Малої Азії. Це дає змогу підвести наукову основу для орієнтації і визначення ареалу її впливу на розвиток культур зазначених регіонів. Трипільська культура датується IV — III тис. до н.е. її характерними особливості такі: поселення зводилися на відкритих місцях без оборонних споруд; житло споруджувалося по колу, одне біля одного, середина залишалася порожньою; хати будувалися каркасні; проміжки між стовпами заплітали лозою й обмазували ззовні та зсередини товстим шаром глини; розміри будівель становили 100 — 140 м²; стіни розписували яскравими фарбами, різнокольоровим орнаментом. Житло ділилося на кімнати, в яких, напевно, жили окремі члени родини. Помешкання опалювалося піччю, складеною з глиняних вальків. За підрахунками, у такому будинку мешкало 20 осіб, отже поселення налічувало близько 500 — 600 осіб. Очолювала таку родину жінка, оскільки, як засвідчують пам'ятки, це був час матріархату. Більшість статуеток, знайдених в ареалі цього періоду, присвячено жінці. Центр селища використовувався як загін для громадської худоби. Це були скотарсько-хліборобські громади з колективною власністю на худобу.

На середньому етапі історичного розвитку племен трипільської культури розміри поселень значно збільшалися. Так, у селищі, виявленому поблизу с.Володимирівка на Південному Бузі, налічувалося понад 200 глинобитних будинків, у котрих могли мешкати до 2 тис. осіб. На пізньому етапі істотно зросла чисельність трипільців, і знову ж таки ще більшими стали розміри їхніх поселень. З'являються поселення "гіганти" площею 280 — 400 га з кількістю будинків від 1 до 1,5 тис. Вони відкриті у Південному Побужжі біля сіл Доброводи, Телянки, Майданецьке та ін.

Активне формування трипільської спільності відбувалося на сучасній території України на основі синтезу місцевих і прийшлих елементів. Уже в IV тис. до н.е. осілі трипільці населяли Середнє Подністров'я і басейн Південного Бугу; впродовж другої половини IV—III тис. до н.е. вони просунулися на Верхнє Подністров'я, Волинь, у басейн Середнього Дніпра і частину території Лівобережжя.

Провідними галузями господарства трипільців були орне землеробство, скотарство. Вимощували пшеницю, ячмінь, просо, бобові, льон. Рало із застосуванням тяглової сили великої рогатої худоби різко підвищило загальну культуру землеробства; виникла можливість переходу до перелогової системи землекористування. Хоча трипільці й почали вживати металеві вироби, їхні знаряддя праці загалом зберігали неолітичний характер. Крем'яна індустрія, як і раніше, мала велике значення. В низці районів мешкання трипільців виявлені численні копальні, пов'язані з добуванням кременю, а також спеціальні майданчики на поселеннях, де працювали майстри.

Поряд із високою культурою землеробства спостерігався великий потяг до мистецьких студій, що засвідчують численні статуетки, виконані в реалістичній манері. Художній рівень їх достатньо високий, за ними певною мірою можна простежити етнічний етап. Дуже поширювалось виготовлення керамічних виробів побутового призначення: мисок, горщиків,

макітр, глечиків, декоративної кераміки та модельок жител. Характерна їх ознака — яскравий декоративний розпис, що вигідно вирізняв ці вироби з-поміж інших виробів сусідніх народів. Велику кількість посуду трипільці виготовляли з глини, яку дуже часто вкривали монохромними або поліхромними розписами. Ці розписи склалися з рослинного або геометричного орнаменту, інколи — зображень одомашнених тварин, зокрема кіз і корів. На уламках глиняного посуду залишилися сліди сонячних символів: хрести, різновиди свастики тощо. Такі вірування отримали назву солярних.

Є підстави вважати, що трипільська культура виникла в умовах матріархального суспільства, оскільки під час розкопок археологи виявили чималу кількість глиняних фігурок людей, серед яких переважають жіночі зображення на зразок "венер" палеоліту. Вони, радше, уособлювали вірування в духів предків і, передусім, у материнських богів. Однак серед цих фігурок є зображення тварин, що можуть бути свідченням про залишки тотемічних вірувань і про естетичні уподобання трипільців, безпосередньо пов'язані з їх повсякденним побутом. Відомо, що в їх господарстві тварини мали важливе значення. Люди розводили велику рогату худобу, кіз, свиней, овець, використовували тварин як тяглову силу при зорюванні землі, перевезенні врожаю, будівельних матеріалів, а з овечої вовни навчилися виробляти одяг.

Рідкісні знахідки пластики зі зображенням людей, призначення яких не зовсім зрозуміле. Подібно до багатьох народів, що вірили в духів предків, трипільці робили поховання померлих родичів під підлогою власних будинків. Вважалося, що так можна забезпечити присутність духів та їх допомогу в повсякденних справах родини. У межах помешкань трапляються також поховані кістки та черепи домашніх тварин: бика, собаки, свині.

Характер господарської діяльності трипільців зумовив подальший розвиток територіальних зв'язків, відбитих у формах соціального життя. На основі територіальних общин формувалися племена, зароджувалися міжплеменні об'єднання, складалася ієрархічна структура родів, виділялися найзнатніші з них на чолі з визнаними главами — патріархами.

Близько 2000 р. до н.е. трипільська культура почала занепадати, її носії частково залишають ці землі, відступаючи під тиском численніших і войовничіших, на думку вчених, індоєвропейських народів археологічної культури бойових сокир і шнуркової кераміки, а частково змішуються з ними. Нове населення прийшло зі сходу і, як вважають фахівці, вперше у світі приручило коня для верхової їзди. Індоевропейці частково осідали на родючих землях і переходили до землеробства, а частково продовжували кочувати у південних регіонах України. Однак відтепер традиції землеробства разом з осілим способом життя стали вирішальними при визначенні культурного розвитку племен на наших землях.

Початок епохи металів був позначений кардинальними змінами у соціальних відносинах. Зросла роль чоловіка в суспільстві. Господарською основою стала патріархальна сім'я, а це засвідчує про перехід від материнського до батьківського родового ладу — патріархату.

В другій чверті III тис. до н.е. на території України розпочався бронзовий вік. Його особливість — істотне поширення виробів із бронзи — першого штучно створеного людиною металевого сплаву міді з оловом. Опанування новою технологією дало змогу значно урізноманітнити асортимент знарядь праці та зброї. Проте бронза не замінила цілком каменю, — речі з нього використовувались упродовж усього бронзового віку. В ливарній справі з'явилися професійні майстри високої кваліфікації. В Україні відомі великі центри стародавньої металургії (Донецький басейн) і металообробки (Карпато-Дунайський регіон).

Незважаючи на піднесення ремісничого виробництва (зокрема бронзолivarного), основними галузями господарства племен бронзового віку були землеробство (лісостеп) і скотарство (степ). Загальне економічне пожвавлення великою мірою сприяло зростанню чисельності населення і накопиченню суспільного багатства. Відбулися великі зміни в соціально-політичному житті. Процеси, що зароджувалися ще за епохи неоліту, набули характеру визначальних. Розвиток виробництва і обміну, а також постійна боротьба за території зумовили стійкі консолідаційні тенденції на всіх рівнях суспільної організації, які, поступово набуваючи сили, привели врешті-решт до утворення великих союзів племен на чолі з вождями. Зростання питомої ваги скотарства спричинилося до певного соціально-майнового

розшарування серед общинників. Через його відносно невелику — порівняно із землеробством — працездатність частина чоловічого населення вивільнилася з господарської сфери і спеціалізувалася на грабіжницьких набігах.

Упродовж бронзового віку на території України існувало кілька етнокультурних груп. Їхнім археологічним еквівалентом були культури: ямна, катакомбна, багатоваликової кераміки, зрубна (Степ), шнурової кераміки, тшинецько-комарівська, білогрудівсь-ка, бондарихінська (Лісостеп і Полісся).

До найбільших об'єднань України на зламі енеоліту та початкового етапу бронзового віку належала давньоямна культурно-історична спільність. У межах України вона займала степове й лісостепове Лівобережжя та Правобережжя. Племена, що входили до її складу, об'єднувалися спільними типами господарства, де переважало скотарство, та поховального обряду (яма під курганом). Крім численних курганів, виявлені сліди тимчасових стоянок пастухів, а також залишки великих поселень. Одне з них, розташоване поблизу с. Михайлівка на Херсонщині, мало потужні кам'яні оборонні стіни. Це був, мабуть, племінний центр.

Найвиразніші етнографічні риси матеріальної культури ямни-ків — глиняний посуд яйцевидної форми, оздоблений відбитками шнура і гребінця, та кістяні молоточковидні шпильки. В низці поховань середини — другої половини III тис. до н.е. відкриті залишки дерев'яних візків. У Надпорожжі виявлені спеціалізовані майстерні з виготовлення кам'яних сокир-молотів. Населення давньоямної культурно-історичної спільності займалося і металообробкою, однак вона не набула великого поширення.

На початку II тис. до н.е. місце давньоямної заступила катакомбна культурно-історична спільність (назву отримала від специфічної поховальної конструкції — катакомби, тобто ями з підбоям). Упродовж першої половини II тис. до н.е. на території Східної Європи (в тому числі й України) відбувалися складні міграційні процеси, чим зумовлювався загальний рухливий спосіб життя. Від катакомбників не залишилося довготривалих поселень: дослідникам відомі лише тимчасові стійбища пастухів. Це засвідчує кочовий характер скотарства, яке становило основу господарства цієї спільності. Водночас велика кількість зброї у похованнях чоловіків — ознака зрослої ролі військової справи.

У другій половині II — на початку I тис. до н.е. степову територію Лівобережної України заселили племена зрубної культури (назва походить від звичаю ховати померлих у дерев'яних зрубках), які при- йшли сюди із Середнього Поволжя. Всі риси їхньої матеріальної культури засвідчують про осілий спосіб життя. Поселення (деякі площею до 3 — 4 га) розташовувалися на надзаплавних терасах понад річками. Основні господарські заняття зрубників — скотарство і землеробство, а також металообробка (нерозвинута).

Заключна стадія бронзового віку південних районів України загалом позначена завершенням переходу до кочових форм скотарства. Його ефективність дедалі більше зростала внаслідок поліпшення видового складу стада, вдосконалення засобів пересування і використання пасовиськ. Подальшого розвитку набула соціальна структура, яка характеризувалася військово-політичною організацією суспільства, зародженням станово-класових відносин.

Дещо інакше відбувався історичний процес у бронзовому віці в лісостеповій зоні України. Степовики тяжіли до східних районів, а племена Лісостепу підтримували постійний контакт із населенням західних територій. У другій половині III тис. до н.е. — першій половині II тис. до н.е. на величезних просторах Східної та Західної Європи проживали носії культур шнурової кераміки, або бойових сокир. На думку археологів і лінгвістів, вони належали до однієї з груп індоєвропейців — предків слов'ян, балтів і германців. У межах України виділяється кілька культур шнурової кераміки. Найпоширенішою з них була середньодніпровська.

У середині II — початку I тис. до н.е. на основі культур шнурової кераміки склались культури пізнього періоду бронзового віку, в тому числі тшинецько-комарівська, білогрудівська, бондарихін-ська. Основу їхньої господарської діяльності становили землеробство, приселищне скотарство, рибальство, мисливство, а також ремісниче

виробництво, зокрема бронзоліварне. За темпами соціального розвитку лісостепова зона дещо поступалася степовій, але обидві вони перебували під дією загальних закономірностей, їхні суспільні відносини ґрунтувалися на патріархальній сім'ї та племінній організації. Бронзовий вік в Україні — завершальна стадія первіснообщинного ладу, який пройшов тривалий шлях розвитку від первісної общини на основі екзогамних шлюбних відносин до воєнно-по-тестарних племінних об'єднань. У ньому зародилися і визріли всі передумови для виникнення станово-класових відносин — панівних на наступному історичному етапі.

Культура населення України у бронзовому віці (друга половина III – початок I тис. до н.е.).

Бронзовий вік, найвиразнішою прикметою якого стало поширення виробів з бронзи – першого штучного сплаву (мідь з оловом), винайденого людиною, інколи називають добою «першого Великого переселення народів», оскільки саме тоді почала складатися етнічна карта Європи з характерними для неї мовними колективами та протоетнічними спільнотами. Зокрема, на зламі III-II тис. до н.е. на місці трипільських поселень лісостепової частини вперше фіксуються пам'ятки так званої *культури шнурової кераміки*, інакше – *бойових сокир* (назва походить від характерного орнаменту на посуді, що робився перевитим шнуром, або від клиновидних сокирок з просверленим отвором). Крім України, пам'ятки племен шнурової кераміки синхронно фіксуються і в деяких інших європейських країнах. Згідно з думкою археологів і лінгвістів, географічний обсяг їх розселення в загальних рисах збігався з ареалом побутування так званих північноіндоєвропейських діалектів, які вважаються попередниками германських, балтійських і слов'янських мов, а їх носії належали до однієї з груп індоєвропейців — предків слов'ян, балтів і германців.

Культура шнурової кераміки в XV-XI ст. до н.е. продовжила себе у новій культурній спільноті – *тишинецько-комарівській* (від м. Тишинець у Польщі і с. Комарова на Львівщині), що була поширена в українському та білоруському Поліссях, Східній Польщі, Прикарпатті, Придністров'ї, Придесенні та Верхньому Подніпров'ї; її носіїв вважають прямими попередниками майбутніх слов'ян і балтів. Ще пізніше, в XI-IX ст. до н.е., у лісостеповій зоні Правобережної України жили племена так званої *білогрудівської культури* (від Білогрудівського лісу на Поділлі), спорідненої з комарівською, яку частина дослідників вважає протоосновою східнослов'янської.

На зламі III-II тис. до н.е. міняється і картина заселеності причорноморських степових просторів. Поволі просуваючись через Дніпро зі сходу, тут утверджуються скотарські племена *ямної культури* (назва походить від типу поховань – у ямах під курганными насипами). На їхній осілий спосіб життя вказує високий рівень будівництва оборонних споруд (як, наприклад, укріплене поселення поблизу с. Михайлівка на Херсонщині, розташоване на площі близько 1,5 га і оточене потрійною стіною мурів, викладених з великих вапнякових брил; висота їх решток перевищує 2 м). Однією з найхарактерніших рис ямної культури був розвинутий культ предків, що виявлялося у типі поховань під насипними високими курганами.

На початку II тис. до н.е. місце давньоямної заступила *катакомбна культурно-історична спільність* (назву отримала від специфічної поховальної конструкції — катакомби, тобто ями з підбоєм). Дослідникам відомі лише тимчасові стійбища пастухів. Це засвідчує кочовий характер скотарства, яке становило основу господарства цієї спільності.

У другій половині II — на початку I тис. до н.е. степову територію Лівобережної України заселили племена *зрубної культури* (назва походить від звичаю ховати померлих у дерев'яних зрубках під курганами), які прийшли сюди із Середнього Поволжя. Всі риси їхньої матеріальної культури засвідчують про осілий спосіб життя. Поселення (деякі площею до 3—4 га) розташовувалися на надзаплавних терасах понад річками. Основні господарські заняття зрубників — скотарство і землеробство, а також металообробка.

Стосовно економічного розвитку, то за доби бронзи головним знаряддям по обробці землі залишається мотика, але в той самий час застосовуються й дерев'яні плуги. Майже одночасно з появою возів з'являються упряжні тварини (велика рогата худоба). Новий імпульс для розвитку отримує скотарства, але занепадають ремесла, примітивізується побут та загалом

спрощується палітра трудової діяльності людського колективу. Лише на кінець доби бронзи значення землеробства знову зростає.

Першочергове значення у степовій череді відіграла велика рогата худоба, слідом ішли - кінь, свиня. У західних районах степу значного поширення набув кінь. І саме продукти тваринного походження в цей час у більшості районів України забезпечували основу харчового раціону.

Ймовірно, що саме в добу бронзи з'являється мала сім'я (чоловік, дружина, діти). Розпад великих сімей пояснюється способом ведення господарства та зникненням потреби у постійній спільній виробничій діяльності. Зростання ролі воєн обумовило тенденцію до утворення надплемінних структур - союзів племен. Помітно зростала роль чоловіка у всіх сферах суспільного життя, що зумовило еволюційну заміну матріархату патріархатом.

Відносно мистецької практики, то вона представлена монументальними, малими пластичними формами і декоративними виробами. Особливий різновид монументального мистецтва становлять курганні споруди. Зразками декоративного мистецтва є різноманітні прикраси з бронзи, каменю, кістки, мушлі, золота та срібла. Багатим джерелом для вивчення декоративного мистецтва доби бронзи є орнаментика. Розвиток скотарства, землеробства та металообробки позначився на особливому поклонінню сонцю. Солярна символіка - коло, хрест, свастика та їхні комбінації - прикрашають наскальні малюнки, посуду ритуального призначення, амулети, зброю, атрибути влади тощо.

Таким чином, у бронзовому віці зародилися і визріли всі передумови для виникнення станово-класових відносин. Заключна стадія бронзового віку південних районів України загалом позначена завершенням переходу до кочових форм скотарства. Подальшого розвитку набула соціальна структура, яка характеризувалася військово-політичною організацією суспільства, зародженням станово-класових відносин.

Залізний вік (початок I тис. до н.е. – IV ст. н.е.). Культурні досягнення кіммерійців, скіфів, сарматів.

З відкриттям та поширенням заліза в історії стародавнього населення України розпочалася нова епоха, позначена докорінним зломом старих соціально-економічних структур. Залізний вік в Україні датується XII ст. до н.е. — IV ст. н.е. Ранній період ранньозалізного віку традиційно обмежують часом існування кіммерійських і чорноліських пам'яток. Беручи до уваги, що залізний вік почався з часу білозерської та білогородської культур, ми вважаємо існування цих культур першим етапом ранньозалізного віку (початок XII — X ст. до н.е.), а кіммерійські, чорноліські та синхронні їм пам'ятки відносимо до другого етапу раннього періоду (IX — перша половина VII ст. до н.е.). Білозерська культура стала основою кіммерійської, яка є, ймовірно, пізньою частиною білозерської. Кіммерійці розселилися у степах Північного Причорномор'я наприкінці II — на початку I тис. до н.е. Це найдавніший народ на території України, назву якого донесли до нас писемні джерела. Геродот (V ст. до н.е.), зокрема, повідомляє про те, що території, зайняті скіфами, належали раніше кіммерійцям. Етнічність кіммерійців остаточно не з'ясована. Є певні підстави стверджувати, що вони належали до однієї з груп іраномовного населення. Провідною галуззю їхнього господарства було кочове скотарство, дуже висока ефективність якого давала змогу створювати значний додатковий продукт.

Без цього не могли б існувати військові кінні загони згаданого народу, котрі здійснювали далекі грабіжницькі походи аж у Передню Азію. Кіммерійці першими на території України освоїли технологію залізного виробництва із болотяних руд, а також металообробку, яка допомогла кардинально поліпшити озброєння кінних дружин. Поряд з економічними в кіммерійському середовищі відбувалися важливі суспільно-політичні процеси. Спостерігався перехід від військової демократії до станово-класового суспільства на базі рабовласницького способу виробництва.

Кіммерійські пам'ятки представлено лише похованнями, зазвичай курганными, відомі й безкурганні поховання. Поширені вони від Дунаю (Істру) до Волги (Араксу). Виділено два ступені культури: чорногорівський та новочеркаський. На першому ступені ховали в простих

прямокутних та овальних ямах, іноді з дерев'яним перекриттям (іноді — з підбоями) у скорченому на боці положенні. Чоловіків супроводжували зброя (стріли з бронзовими та кістяними наконечниками, кинджал з бронзовим руків'ям та залізним лезом), зброя (часто стременоподібні вудила), а жінок — золоті та бронзові пронизки, намистини, глиняний посуд. Посуд зберігав білозерські традиції (товстостінні круглотілі горщики, часто орнаментовані наліпним валиком із "вусиками", кубки з циліндричними шийками та черпаки, орнаментовані канелюрами, шишечками), але зникли одноручні черпаки, поширилися лощені кубки та дерев'яні кубки із золотими пластинками.

На новочеркаському ступені істотно змінився поховальний обряд: з'явилися глибокі ями, відомі прямокутні ями з дерев'яним дахом, поставленим на дерев'яні стовпи. Предмети почали класти і на перекриття. Поширилася цільнозалізна зброя, в тому числі й залізні наконечники стріл, замість стременоподібних — двокіль-часті вудила. У посуді стали переважати кубки, подібні до жабо-тинських (прикрашені геометричним орнаментом). Важливою рисою культури кіммерійців є стели, які хоча й не мають виразно відтвореної голови людини, але містять зображення одягу та озброєння (подібні до стел бронзового віку України). Військово-політичне об'єднання кіммерійців проіснувало до VII ст. до н.е. і розпалося під натиском скіфських племен. Кіммерійська культура частково розчинилася у скіфській. Частина кіммерійців мігрували на Близький Схід.

У середині VII ст. до н.е. у південноукраїнських степах з'явилися іраномовні племена скіфів, витіснивши звідси, а частково асимілювавши кіммерійців.

За Геродотом, Скіфія складалася з кількох етнічних утворень, що традиційно називають племенами, або союзами племен. Так, калліпіді, або елліно-скіфи — населення з ознаками грецької та скіфської культур на Побужжі поблизу Ольвії, алазони — населення у Молдові, скіфи-орачі — у Лісостепу Правобережжя, скіфи-землероби — у Лісостепу Лівобережжя, скіфи-кочовики проживали у степу на схід від Дніпра до Геросу (Молочної), а далі — до Меотиди (Азовського моря) і Дону та у Степу Криму — царські скіфи. Геродот зафіксував також легенди про походження скіфів. Одна з них стверджувала, що скіфи з'явилися на своїй землі (як перший її народ) за тисячу років до навали перського царя Дарія і були пов'язані з Дніпром, оскільки їхній першопращур Таргітай вважався сином Зевса та німфи — дочки Борисфена (Дніпра). Сини Таргітая, яких звали Ліпоксай, Арпоксай і Колаксай, започаткували три гілки скіфського народу. До них з неба впали золоті дари: рало (плуг) з ярмом, сокира та чаша. При спробі двох старших братів наблизитися, до золота, воно спалахувало вогнем, і лише Колаксай зміг заволодіти ним. Це було розцінено як знамення богів, тому брати визнали головування над собою молодшого брата — Колаксай. Він поділив країну між своїми синами на три частини і в найбільшій залишив золото, яке скіфські царі вважали священним і якому щорічно приносили жертви.

Ця й інші міфологічні конструкції скіфської доби формулюють триєдність (верх, середина, низ), або тріаду: верхній світ (небо), світ людей (землю) і нижній світ (потойбічний — підземне царство), або небо, гора, вода, або царі (воїни), жреці, землероби (дивись найвизначнішу пам'ятку скіфського періоду — золоту пектораль). Сюжет міфу дуже нагадує східнослов'янські сюжети та пізніші казки про три царства: мідне, бронзове і золоте. Золоте царство дісталось молодшому братові. Не випадково, мабуть, саме молодший брат завжди перемагає в наших казках. Звичаї, пов'язані з трьома священними предметами — ралом, чашею і сокирою — відомі також у кельтів.

Інша легенда, яку розповіли Геродоту греки, відносила походження скіфів до Пониззя Дніпра, бо першим скіфським царем був Скіф — син Геракла та діви — Схидни, яка жила у Гілеї. Обидві легенди цікаві тим, що перша розповідає про скіфів-землеробів (їхніми символами були плуг, ярмо, сокира, чаша), а друга, очевидно, про степових скотарів (їхніми символами названі лук, пояс, чаша).

Центральним районом Скіфії вважають Степ. Майже єдиним видом пам'яток тут були курганні поховання, більшість з яких, на жаль, в різні часи було пограбовано. Ранні скіфські поховання (друга половина VII — V ст. до н.е.) були зазвичай впускними до курганів

бронзового віку. Прості скіфи поховані у прямокутних ямах, випростаними на спині, поруч лежав посуд (келих з прокресленим орнаментом, іноді грецький посуд), вудила зі стременоподібними кільцями, наконечники стріл, іноді кістки барана. Основною відмінністю поховань від попередніх — кіммерійських — була західна орієнтація кістяка та наявність прикрас із "скіфським звіриним стилем". Так звані багаті поховання здійснено найчастіше у вузьких ямах, рідше — дерев'яних стовпових гробницях, що імітують будинок. При випростаних кістяках лежали стела, кінь, золоте намисто, золоті пластинки. Найвідомішим прикладом таких курганів є Литий (Мельгуновський) курган, розкопаний поблизу Кіровограда. Унікальним курганом цього часу є Ульський (на Кубані). Висота його насипу сягала 15 м. У дерев'яній гробниці знайдено лише кам'яний жертovníк. Біля склепу лежали кістяки двох биків, по* обидва боки від нього — 360 кістяків коней.

У розвинутому (класичному) • періоді (IV—III ст. до н.е.) поховання стали масовими. Особливо багато могильників з'явилося на Подністров'ї. Кургани мали висоту близько 1,5 м, діаметр — близько 25 м, насипалися двома прийомами; перший насип, з ровом, будували одразу, а після трізни досипали другий насип. Основною формою поховальної споруди стала катакомба. Випростані кістяки знайдені на підстилці з трави або дерева. Чоловіків супроводжувала зброя (пара списів — праворуч біля голови, сагайдак зі стрілами — ліворуч біля пояса). При кістяках жінок знайдено браслети, намисто, кульчики, прясла, дзеркала. Біля голови кожного померлого клали їжу (ногу коня, рідше — бика, вівці) та ніж. Заможних померлих ховали у катакомбі, рідше — у дерев'яній гробниці. В Криму гробниці виготовляли також з каменю та сирцевої цегли. Крім скіфського інвентаря, обов'язковою була грецька кераміка. Величезні кургани почали споруджувати для знаті (кургани Мелітопольський, Куль-Оба, Солоха, Гаймаіова Могила). Насипи сягали 6—19,5 м. Нерідко їх оточували кам'яною обкладкою. Центральне поховання було зазвичай чоловічим, померлий мав багаті вбрання та зброю. Іноді в інших камерах катакомб поміщали "царицю", "зброєносців", слуг, коней, собак, багаті набори посуду, зброї, прикрас (наприклад, у Чортотлику виявлено близько 4 тис. прикрас із золота, у Товстій Могили — 600).

Найважливішою пам'яткою осілої степової Скіфії є Кам'янське городище кінця V — початку III ст. до н.е. (с. Кам'янка Дніпровська, розташоване між річками Конкою, Дніпром та Білозерським лиманом). Площа городища сягала 12 км². Забудовано було лише середню частину каркасними великими житлами з кількох кімнат та акрополь кам'яними будинками, що мав площу 32 га. Городище було центром ремесла, насамперед металургійного, торгівлі. Крім цього городища, по обидва береги Дніпра існувало кілька поселень, де знайдено скіфський і грецький посуд, залишки металургійного та ковальського виробництва.

Степові скіфські пам'ятки значно відрізнялися від пам'яток інших районів посудом. Липний скіфський посуд Степу мав видовжені пропорції, відігнуті вінця; край вінця (або шийки під вінцями) прикрашалися ямками, валиками. Для ранньоскіфських пам'яток були характерні келихи. Починаючи з VI ст. до н.е., у скіфському суспільстві звичайним став грецький посуд.

Іншим важливим районом скіфської культури був Лісостеп Правобережжя, де відомі кургани, поселення й городища. На відміну від степових, лісостепові пам'ятки продовжили традиції не кіммерійців, а чорнолісців: у їхньому матеріальному комплексі репрезентовані посуд жаботинського зразка, тюльпаноподібні горщики, черпаки. Городища тут з'являються в першій половині VI ст. до н.е. й існують до кінця скіфського часу: Пастирське (18 га) на Київщині, Немирівське (1 тис. га) на Поділлі.

Господарство окремих районів Скіфії було неоднорідним. У Степу домінувало кочове скотарство, в Лісостепу — землеробство. Водночас для частини населення Скіфії професією стала війна. В бою застосовували дальнобійний лук, короткий меч (акинак), дротик, бойову сокиру, клевець, пращу. Захисний обладунок складався зі шкіряного панцира з нашитими на ньому металевими пластинками ("лускою"), щита, шолома, поножів.

З кінця III ст. до н.е. до IV ст. н.е. центром Скіфії був Крим, де скіфи заснували своє царство, відоме в літературі як Мала Скіфія, із столицею в Неаполі Скіфському. Розвиток скіфів

у Криму відбувався під значним впливом греків. Другий (скіфський, або скіфо-античний) період епохи раннього заліза у Північному Причорномор'ї закінчився з приходом сарматів.

Сарматські племена становили значну частину населення тогочасної України (займаючи насамперед Степ і Лісостеп) в останньому, третьому, періоді епохи раннього заліза. Панування сарматів у Північному Причорномор'ї відносять до II ст. до н.е. — IV ст. н.е.; в III ст. воно було підірване з приходом готів, а завершилося навалом гуннів IV ст. Сарматів вважають північними іранцями.

Вочевидь, греко-римські автори — Геродот, Діодор, Пліній, Полібій та інші — спочатку уявляли собі сарматів як єдиний народ — сав-роматів. Лише з ГУ ст. до н.е. з'явився етнонім "Сарматія" і стали відомими окремі сарматські племена: царські сармати, язиги, рок-солани, аорси, сираки, алани.

За легендою, що її переказував Геродот, сармати походили від союзу скіфів з амазонками — міфічним жіночим племенем, яке жило без чоловіків, народжуючи дітей від своїх полонених і залишаючи в живих лише дівчат. Войовничий дух сарматів, які згодом витіснили скіфів-кочівників у Крим, викликав здивування й захоплення сусідніх народів. З історичних джерел відомо, що жінки в сарматів користувалися такими ж правами, як і чоловіки. Дуже часто племена очолювали в них жінки, котрі керували громадою в усіх справах, у тому числі й у військових.

У легендах залишилися згадки про войовничий дух сарматів та їх мужню рішучість у бою. Мабуть, саме через це українсько-польська шляхта XVI — XVII ст. витворила етногенетичний міф походження саме від сарматів (українська шляхта — від сарматського племені роксоланів).

Майже єдиним видом сарматських пам'яток в Україні є кургани, поширені насамперед у Степу — Лісостепу, але розсіяні практично по всій території нашої країни. Сарматська поховальна споруда мала вигляд вузької прямокутної або овальної в плані ями, перекритої деревом, іноді — кам'яним закладом. Деякі ями мали підбої. Ховали головою на південь або північ. Чоловіків супроводжували на той світ ножі, мечі, іноді посуд, шматки м'яса; жінок — найчастіше прикраси, прясла. Пізні поховання часто були основними в курганах; ями трансформували в неглибокі катакомби.

Унікальним є поховання сарматської жриці I ст. н.е. в Соколовій Могилі на Південному Бузі. Ще одним із найбагатших сарматських поховань є могила "цариці" в кургані Хохлач на Подонні. Вона відома як "Новочеркаський скарб", бо в ній було знайдено 700 золотих бляшок.

Сарматські поховання вирізняються особливими предметами матеріальної культури: ножами з вузьким держаклом, біконічними та яйцеподібними пряслами, а також притаманною лише їм зброєю. У II — I ст. до н.е. сармати користувалися короткими мечами з кільцевим навершям і прямим перехрестям, а потім у них з'явилися довгі мечі; з I ст. до н.е. поширилися й залізні трилопатеві наконечники стріл. (Основні форми посуду репрезентовані горщиками з кулястим тулубом, циліндричною шийкою, відігнутими вінцями; вони орнаментовані горизонтальними лініями, зигзагами. Пізніше з'явилися горщики з широким дном і високими вінцями. Вживалися також глеки яйце- і грушоподібної форм, із циліндричними шийками, а також бронзові казани з циліндрично-конічними ніжками. Менше знайдено місцевих мисок і зовсім мало — античного посуду. На відміну* від скіфів сармати дуже полюбили фібули — закладки для одягу.

Від середини III ст. н.е. сармати втрачають провідне становище в причорноморських степах. У цей період тут з'явилися вихідці з Прибалтики — готи. Вступивши в спілку з місцевими племенами, серед яких були й алани (одне з сарматських угруповань), готи здійснювали спустошливі напади на римські міста Північного Причорномор'я. А в IV ст. н.е. у степовій Україні з'явилися нові кочівники — гунни.

Сарматська культура зникла на тлі загальної кризи суспільств раннього залізного віку, коли загинув античний світ. На цьому епоха раннього заліза закінчилася.

Скіфи та сармати зробили величезний внесок у розвиток світової культури. Ці два народи мали розвинуту міфологію. Відомі міфи про походження скіфів, культ божеств

(очевидно, зведених до єдиного державного пантеону). Греки ототожнювали ці божества зі своїми: Табіті — з Гестією, Папая — зі Зевсом, Ам — з Геєю, Гойтосира — з Аполлоном, Аргімпасу — з Афродітою, Тагимасада — з Посейдоном. На чолі пантеону стояли Табіті (найважливіша з-поміж скіфських богів), Папай, Апі. Скіфи не робили своїм богам жодних зображень (за винятком бога війни Ареса, ім'я якого Геродот подав грецькою мовою). Аресу скіфи присвячували віткнутий у купу хмизу (на погребальному вогнищі) меч-акінак. У сарматів верховним божеством була, можливо, богиня родючості Астарта, пов'язана з культом Сонця й коня. Іншим їхнім відомим богом був Танаїс.

Постійні військові сутички, пошуки шляхів виживання у боротьбі проти ворогів слугували, вочевидь, основною причиною виникнення мистецтва, що отримало назву скіфського й сарматського звіриного стилю. Він полягав у зображенні хижаків, сцен їхньої боротьби, шматування ними здобичі, руху загалом, у тому числі й кругового. Значна частина таких зображень на предметах із коштовних матеріалів (насамперед, із золота), знайдена в найбільших скіфських курганах, може бути пояснена скіфськими міфами. Під впливом на скіфську культуру греків із VI ст. до н.е. значення звіриного стилю зменшується, поширюються зображення сцен із грецьких міфів. Чи не найкращим доказом цього є чотири однакових обклашки сагайдаків із зображенням сцен "життя Ахілла", що походять із різних курганів — Чортомлика, Іллінець-кого, Мелітопольського, П'ятибратнього.

У скіфів та сарматів збереглася основна частина ознак поховального обряду, які утвердилися ще в епоху бронзи, астральна й космічна символіка, котра забезпечувала потрапляння душ на небо, антропоморфні скульптури. Останнім часом зроблено висновок стосовно ритуального характеру пограбувань курганів скіфів і сарматів ще на стадії їх добудови, оскільки предмети, забрані з могили, вважалися священними.

Очевидно, найважливіше значення духовної культури скіфів і сарматів полягало в тому, що вона стала своєрідним містком між Азією та Європою, зберігши частину ознак ранньозалізного віку.

Теми доповідей, рефератів:

Перші скотарі та землероби в Україні.

Трипільська культура.

Східнослов'янські племена на території України.

При підготовці доповіді, реферату, аналітичного огляду тощо, студенти можуть, поряд з цим, готувати дидактичні наочні посібники у вигляді таблиць, кодограм, слайдів, малюнків, портретів відомих фахівців, препаратів тощо).

Підведення підсумків – формулювання висновків з теми.

Список рекомендованої літератури:

Основна (базова) література:

Історія та культура України: навчальний посібник / уклад. Дедурін Г. Г., Іванов С. Ю., Чорний І. В. Харків, 2017. 108 с.

Історія української культури : національний підручник / В.А. Качкан, О.Б. Величко та ін.; за ред. В.А. Качкана. К.: ВСВ «Медицина», 2021. 368 с.

Передерій І.Г. Історія української культури: навч. посіб. для здобувачів усіх напрямів підготовки денної та заочної форм навчання. Полтава: ПолтНТУ, 2015. 274 с.

Допоміжна:

Історія української культури: конспект лекцій / О. Л. Рябченко, Ю. А. Беліков, В. П. Бурмака та ін.; Харк. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. Х.: ХНУМГ, 2014. 182 с.

Колтунов О. Ю., Уварова О. О. Історія української культури : навч. посібник. Одеса : ОНМедУ, 2011. 316 с.

Електронні інформаційні ресурси

Історія України (Давня історія, Середні віки, Новітній час, тощо), бібліографія, картографія, наукові публікації, тематичні ресурси, дослідження та інші *матеріали* з Інституту історії Національної Академії наук України - http://www.history.org.ua/?litera&getFromProject=_edz_

Український історик. Історія України: давня, середньовічна, нова, новітня, Всесвітня історія, Античність, день в історії, першоджерела, документознавство та архівна справа - <http://istoryk.in.ua/>

Практичне заняття № 4

Тема: Антична культура на теренах Північного Причорномор'я.

Мета: Розглянути вплив античної культури, принесеної греками-переселенцями на терени Північного Причорномор'я, на розвиток місцевої культури

Основні поняття: Антична культура, еллінізм, поліс, місто-держава,

План:

Організаційний момент (привітання, перевірка присутніх, повідомлення теми, мети заняття, мотивація студентів щодо вивчення теми).

Контроль опорних знань

1. Дайте загальну характеристику античної культури.
2. Назвіть найвідоміші грецькі колонії Північного Причорномор'я і сучасні місця їхнього розташування.
3. Які спільні риси простежуються у суспільно-політичному устрої метрополій та полісів Північного Причорномор'я.
4. У яких основних напрямках розвивалася духовна культура колоній?
5. За якими принципами проходило будівництво полісів?
6. Назвіть найвідоміші досягнення мешканців грецьких колоній у галузі мистецтв.
7. Назвіть приклади культурних взаємовпливів античних полісів і місцевого населення.

Тестові завдання

1. Антична культура – це культура
 - а) Стародавнього Риму
 - б) Стародавньої Греції
 - в) Стародавніх Греції та Риму
 - г) Стародавніх східних цивілізацій

2. Поліс - це:
 - а) місто-держава
 - б) імперський устрій
 - в) монархічне правління
 - г) агони

3. Агоністика – це:
 - а) калокагатія
 - б) змагальність
 - в) колонізація
 - г) стоїцизм

4. Який сучасник «Великої грецької колонізації», стверджував, що греки обсіли Чорне море, «неначе жаби ставок»:
 - а) Аристотель
 - б) Сократ
 - в) Геродот

г) Платон

5. Відносно певних полісів на теренах Північного Причорномор'я Мілет та Гераклея Понтійська були:

- а) метрополіями
- б) колоніями
- в) агорами
- г) еклесіастеріями

6. Назва «Ольвія» в перекладі означає:

- а) щаслива
- б) багата
- в) перша
- г) найкраща

7. Назва античного поліса Тіра походить від:

- а) грецького слова «тираннос», що означає диктатор
- б) грецької назви скіфів
- в) грецької назви кіммерійців
- г) грецької назви р. Дністер

8. Неповдалік якого сучасного українського міста розташовані залишки Ольвії:

- а) Миколаїв
- б) Одеса
- в) Херсон
- г) Запоріжжя

9. Керкінітида знаходилася на місці:

- а) Одеси
- б) Миколаєва
- в) Євпаторії
- г) Феодосії

10. Частина античного міста, де зосереджувались господарські функції:

- а) хора
- б) акрополь
- в) ордер
- г) темменос

11. Олімпійські ігри відбувалися на честь бога

- а) Діоніса
- б) Аполона
- в) Зевса
- г) Гефеста

12. Одиночна скульптура оголеного юнака в античній Греції:

- а) дискобол
- б) курос
- в) теос
- г) софіст

13. Пишний ордер, капітель колони якого прикрашена листям:

- а) доричний
- б) іонічний
- в) корінфський
- г) тосканський

14. Спортивні школи древньої Греції:

- а) гімнасії
- б) палестри
- в) пропілеї
- г) базиліки

15. Відомий лікар і мудрець Токсаріс, який жив в Афінах, та знаменитий мудрець Анахаріс - товариш афінського філософа й реформатора Солона за своїм походженням були

- а) скіфами
- б) греками
- в) праслов'янами
- г) римлянами

Обговорення теоретичних питань:

Феномен та загальна характеристика античної культури. Грецька колонізація Північного Причорномор'я. Суспільно-політичний устрій грецьких колоній. Економічний розвиток грецьких колоній. Основні тенденції розвитку духовної культури греків регіону. Містобудування та планування грецьких полісів. Архітектура, образотворче мистецтво та скульптура. Релігійне життя. Культурні впливи античних держав Північного Причорномор'я в регіоні

Феномен та загальна характеристика античної культури.

У розумінні сучасної науки античність – це історія і культура Стародавньої Греції і Стародавнього Риму – від виникнення перших давньогрецьких держав (кінець III–II тисячоліття до н.е.) і до падіння Західної Римської імперії та завоювання Риму варварськими племенами (V ст. н.е.). Відповідно існують поняття античної філософії, античного мистецтва, античної літератури і т.п. Буквальний переклад слова “античний” з латинської – “стародавній”. В Європі в епоху Відродження увійшло в моду колекціонування предметів старовини, їх стали називати “антиками”. Пізніше у Франції виникло вже власне поняття “античність” – для позначення всіх ранніх форм мистецтва. В міру поглиблення досліджень зміст терміна звужився.

Рівень розвитку і ступінь впливу на подальшу історію надають культурі Стародавньої Греції і Стародавнього Риму виключного характеру. В античному світі досягли розквіту всі, без винятку, сфери культури – освіта, наука, література, мистецтво. Творчість античних авторів і в науці, і в мистецтві мала гуманістичний характер, в її центрі була людина, її фізичне й духовне життя. Шедеври, створені античними письменниками, скульпторами і драматургами, стали в подальшому сприйматися як класичні, як неперевершені і гідні наслідування зразки. Давньогрецька і латинська мови є базою сучасної наукової термінології.

Становище вільних людей в античних державах принципово відрізнялося від інших давніх суспільств. Виникає демократія, громадяни користуються політичними правами, беруть участь в управлінні державою. Хоч не можна забувати і про те, що античне суспільство було рабовласницьким. Раби відігравали істотну роль в економіці давньогрецьких держав, робили свій внесок в їх розквіт, на певному етапі римської історії навіть стали основною продуктивною силою.

Грецька колонізація Північного Причорномор'я.

VIII — кінець VI ст. до н. е. — це період Великої грецької колонізації, одним з напрямів якої було освоєння Північного Причорномор'я. Деякі фахівці (Н. Кравченко, І. Черняков) вважають, що «колонізація» не зовсім вдалий термін, оскільки він не точно відображає суть і

характер процесу проникнення еллінів на узбережжя Чорного моря. На їхню думку, доцільніше називати це явище «переселенням», а «колонії» — грецьким словом «опойкій», що означає «переселене поселення».

«Велика грецька колонізація» була грандіозною акцією, яка суттєво вплинула на світовий розвиток. Якщо в XI—IX ст. до н. е. міграції греків відбувалися в межах Егейського моря, то в наступні три сторіччя елліни розселилися на гігантській території, освоївши все Середземноморське узбережжя від Піренейського півострова, аж до Єгипту та Сирії, та побудувавши свої міста на берегах Чорного моря.

Дошукуючись причин еллінської міграції, вчені сформулювали кілька теорій, які умовно можна поділити на:

- 1) демографічну — демографічний вибух, що відбувся в цей час, зумовив перенаселення в материковій Греції, і тому надлишок населення змушений був мігрувати;
- 2) аграрну — нестача землі в метрополії штовхала до освоєння нових територій;
- 3) торговельну — колонізація — це побічний продукт торгової експансії;
- 4) сировинну — в нових землях греки шукали не ринки збуту, а насамперед продукти і джерела сировини, яких не вистачало в Греції: зерно, метали, будівельний ліс тощо;
- 5) воєнну — до міграції греків змушувала агресія лідійців та персів.
- 6) соціальну — невщухаюча соціальна боротьба між окремими верствами грецького населення примушувала тих, хто зазнав поразки, мігрувати;
- 7) етнічну — етноплемінний склад полісів материкової Греції не був однорідним, міжетнічні тертя штовхали багатьох до пошуків нових земель.

Родоначальниками грецьких міст-держав у Північному Причорномор'ї були насамперед вихідці з Мілета та Гераклеї Понтійської, хоча певну роль відіграли й переселенці з Ефеса, Колофона, Теоса та інших міст. У другій половині VII ст. до н. е. на острові Березань греки заснували місто Борисфеніду — перше еллінське поселення в цьому регіоні. За ним з'явилися Ольвія, Тіра, Пантікапей, Херсонес, Феодосія, Фанагорія та інші міста, що дало підставу сучаснику «Великої грецької колонізації» Платону стверджувати, що греки обсіли Чорне море, «неначе жаби ставок». Основними осередками античної цивілізації в Причорномор'ї стали райони Дніпро-Бузького та Дністровського лиманів, Південно-Західний Крим, Керченський і Таманський півострови.

Майже тисячолітню історію осередків античної цивілізації в Північному Причорномор'ї поділяють на два періоди.

I. Грецький період (друга половина VII — середина I ст. до н. е. Характерними рисами цієї доби були виникнення й становлення міст-держав та Боспорського царства; тісні зв'язки з материковою Грецією; переважання в житті колоністів елліністичних традицій та звичаїв; стабільність розвитку колоній; активна урбанізація (регулярне планування міських кварталів, побудова монументальних споруд, оборонних мурів, підвищення ролі міст); започаткування карбування монет; перетворення колоній у центри посередницької торгівлі, що пов'язували Елладу з варварським світом; відносно мирне співіснування (особливо на початковій стадії цього періоду) з населенням приморської зони.

II. Римський період (середина I ст. до н. е. — IV ст. н. е.). Війни понтійського царя Мітрідата VI Євпатора проти Риму (89—63 рр. до н. е.) стали поворотним моментом у житті міст-держав Північного Причорномор'я. Розпочинається прогресуюча втрата полісами політичної незалежності. Основними тенденціями та характерними ознаками цієї доби були нестабільність воєнно-політичної ситуації; поступова переорієнтація держав Північного Причорномор'я на Римську імперію, входження Тіри, Ольвії та Херсонесу до складу римської провінції Нижньої Мезії; варваризація населення полісів; натуралізація господарства; безперервні агресивні вторгнення кочових племен; занепад міст-держав. Варварська експансія, що двома хвилями пройшла чорноморським узбережжям (готів у III ст. і гунів у IV ст.), завдала смертельного удару грецьким полісам. Більшість міст-держав зійшли з історичної арени, вціліли лише Пантікапей та Херсонес, які з часом потрапили під владу Візантійської імперії.

Суспільно-політичний устрій грецьких колоній.

Елліни-колоністи привезли з собою на нові землі традиційну для Стародавньої Греції форму соціально-економічної та політичної організації суспільства — поліс. Полісна модель суспільного устрою органічно поєднувала місто (як центр політичного життя, ремесла, торгівлі та культури) і хору (прилеглу сільськогосподарську округу). Така структура давала змогу місту-державі бути самостійною, самодостатньою, життєздатною одиницею. Грецькі поліси за своїм політичним устроєм були, як правило, рабовласницькими республіками, які мали свою законодавчу (народні збори), виконавчу (колегії та магістрати) і судову владу. «Повноправні громадяни» полісів, за винятком рабів, іноземців та жінок, користувалися широкими правами. Залежно від домінуючої політичної сили рабовласницькі республіки були до I ст. до н. е. аристократичними, як Ольвія, чи демократичними, як Херсонес. Проте колонізаційна хвиля принесла в Північне Причорномор'я не тільки республіканську форму правління. У 480 р. до н. е. на Керченському та Таманському півостровах під впливом монархічних традицій Персії виникає Боспорське царство. Правляча династія Археанактидів об'єднала в одну велику античну рабовласницьку державу міста Пантікапей, Фанагорію, Гермонасу та ін.

За устроєм північнопричорноморські держави були різними: демократичні (Ольвія, Херсонес) чи аристократичні (Пантікапей до утворення Боспорського царства) республіки, або ж монархії (Боспорське царство). Влада належала рабовласникам, хоча в певних акціях брало участь усе вільне доросле чоловіче населення грецького походження.

Економічний розвиток грецьких колоній.

Греки Північного Причорномор'я вирощували зерно, займалися виноградарством, скотарством, рибним промислом. Високого рівня досягло ремісниче виробництво: металообробка, ткацтво, вичинка шкіри, виготовлення виробів зі скла, різноманітної кераміки — амфор й іншого посуду, в тому числі покритого чорним та червоним лаком, фарбами різних кольорів. Для місцевої знаті виготовлялися найвишуканіші ювелірні вироби. Швидкими темпами розвивалася торгівля, для потреб якої карбували власну монету, крім того з корінним людом вівся й натуральний обмін. Тубільці, збуваючи грекам надлишки хліба, продуктів скотарства і рабів-полонених, отримували вино, предмети розкоші, ремісничі вироби тощо.

Значну роль відіграло ремісниче виробництво. Так, значних успіхів досягли ольвійські майстри у виготовленні виробів з бронзи, міді; славилися їх керамічне, ювелірне, деревообробне, ткацьке виробництва. Металургійні, ювелірні, текстильні підприємства працювали у Херсонесі. Вироблялася різноманітна кераміка. Херсонеські ремісничі вироби збувалися не тільки у самому місті, але й за його межами — у скіфських поселеннях Криму.

Причорноморські міські центри вели інтенсивну заморську торгівлю. Експортувалися хліб, худоба, шкіра, сіль, риба. Торгували й рабами. Предметом імпорту були тканини, металеві, мармурові вироби, зброя, вино й оливкова олія.

У III ст. нашої ери міста-колонії на території Північного Причорномор'я вступають у період загального економічного та соціально-політичного розладу, що призвів через сто з лишнім років до їх остаточної загибелі. Найбільшого удару міста зазнали від готських і гунських племен. У IV столітті припиняє своє існування як місто-держава Ольвія. Херсонес, хоч і вцілів, але потрапив під владу Візантійської імперії. Відомий як місто Корсунь, він був знищений золотоординськими завойовниками в середині XV ст.

Основні тенденції розвитку духовної культури греків регіону.

У колоніях була широко розвинута грамотність, а грецька мова залишалася офіційною аж до загибелі багатьох північнопонтійських держав. Велика увага приділялась освіті, фізичному вихованню (практикувалися п'ятиборство, стрільба з лука, біг тощо). Розвивались історія та філософія, медицина.

Доба найвищого економічного розквіту грецьких колоній, що головним чином припала на IV-III ст. до н.е., була відмічена їхнім культурним розквітом.

Особливості політичного розвитку різних частин еллінського світу на теренах Північного Причорномор'я породили певні відмінності в характері їхнього культурного поступу. Так, в Ольвії, Херсонесі, Тірі та інших демократичних полісах найголовніші досягнення культурного життя були пов'язані з вираженням патріотичних прагнень. Натомість, культурний розвиток у Боспорському царстві головним чином знаходив своє відображення в проявах придворної культури і у тісних контактах з представниками елітарної верстви варварського світу, що виявилось у надмірному розвитку художнього золотарства.

Загальний середній культурний рівень населення північно-причорноморських міст мало чим поступався рівню греків Середземномор'я. Вільне населення мало таку ж освіту, як і мешканці материкової Греції чи її малоазійських колоній. Відомо, що в Ольвії, Херсонесі, Пантікапеї, Фанагорії, Горгіпії та Танаїсі існували гімназії, де молодь займалася не лише фізичним вихованням, а й освітою. Свідченнями значного поширення письменності в регіоні служать численні графіти на посуді (різноманітні присвяти, віршування тощо), а також масові знахідки приладдя для письма.

Жителі понтійських полісів знали лічбу. Користувалися поширеними в Греції мірами ваги, довжини, площі, об'єму тощо. У Північному Причорномор'ї користувалися грецьким календарем, в якому було 12 місяців по 30 і 29 днів (тому існувала потреба додавання в окремі роки певних нових місяців). Хоча назви місяців у різних полісах, ймовірно, відрізнялися, початок нового року понтійські еллини відзначали приблизно в середині липня.

На землях Північного Причорномор'я розвивалися наукові знання, насамперед філософія та історія. Чимало вчених з понтійських полісів отримали визнання не лише на новій батьківщині, а й на «старій», в материковій Греції. Так, у всьому еллінському світі були відомі імена філософів Біона Борисфеніда, Сфера Боспорського, Діфіла Боспорського, Смікра, софіста й історика Посидонія Ольвіюполіта, поета Діонісія Ольвійського. Були поети, граматики, музиканти, архітектори, скульптури.

Розвивалося також традиційне античне театральне мистецтво. Театри було збудовано в Херсонесі, Ольвії, Пантікапеї. Значною популярністю користувалося заняття музикою. В пошані було ораторське мистецтво, особливо в демократичних грецьких полісах.

В археологів є достатньо підстав для того, аби стверджувати високий рівень розвитку серед понтійських еллінів медичних знань, адже знайдено чимало бронзових і кістяних медичних інструментів і пристроїв. Виявлено також факт існування в Ольвії аптеки. На Боспорі відкриті святилища божествам, зведених у місцях знаходження лікувальних грязей.

Великий вплив на розвиток культури й соціального ладу грецька колонізація наклала на Скіфію. Деякі скіфи їздили вчитися до Греції, і хоч греки вважали скіфів темними варварами, вже в III ст. до н. е. античний світ знав двох славних скіфів. Відомим лікарем і мудрецем був Токсаріс, який жив в Афінах. Одним із семи найзнаменитіших мудреців давнини був Анахаріс, товариш афінського філософа й реформатора Солона.

Містобудування та планування грецьких полісів.

В характері та розташуванні міст у Північному Причорномор'ї простежувалось чимало спільного з містобудівельними традиціями античного світу. Проте в ландшафтному розташуванні повторень не спостерігалось. Тут проявилось властиве грекам почуття гармонії і краси, яке вони втілили в архітектурні споруди, узгоджуючи їх з навколишнім краєвидом. Кожне з міст мало неповторний вигляд і захоплювало притаманною лише йому красою. В архітектуру міцно ввійшла *ордерна система*. Однак вихідці з Мілету надавали перевагу *іонічному архітектурному ордеру* перед *доричним та корінфським*.

У містах впроваджувалося прямолінійне планування. Впорядковувалися бруковані вулиці та площі, водопровідні канали, канали для дощових вод. У I ст. до н. е. - III ст. н. е. в архітектурі й декоративному оснащенні переважав місцевий стиль, що склався у тісній взаємодії античних і скіфо-сарматських елементів.

Містам надавалися характерні засади грецьких митрополій. Тобто функціонували *акрополь* — де зосереджувалась політична влада; *агора*, де здійснювалось політичне

керівництво й відбувались економічно-ділові трансакції; *темменоси*, де зосереджувалися сакральні споруди; *хора*, де зосереджувалися функції приміських і господарських чи постачальних частин міста, тощо. Будівельним матеріалом був місцевий камінь вапняк.

У побудованому наприкінці VII—початку VI ст. до н.е. поселенні Борисфен на тодішньому півострові Березань простежуються напівземляні та наземні споруди зі сирцю та каменю. Збереглися врізані у материк сходи у вигляді двох чи трьох сходинок, залишки вогнищ, домашні вівтарика, різні заглиблення у ґрунті, що слугували опорами для дерев'яних конструкцій або амфор. Регулярне планування вулиць, спорудження будинків громадського призначення і храмів засвідчує, що у VI ст. до н.е. Борисфен набув вигляду античного міста. Місто існувало до III ст. н.е.

Наприкінці VI ст. до н.е. остаточно сформувалось місто Ольвія. Воно стало центром громадсько-політичного, економічного й культурного життя, тут існували *темменос* і *агора* — основні компоненти античного поліса.

З V ст. до н.е. різко зростає кількість населення і посилюється щільність міської забудови. Навколо міста споруджуються оборонні мури з баштами. Водночас зміцнюється і розвивається нижнє місто, де працюють театр та рибний ринок, *еклєсіастерій* — будинок зібрань народних зборів. Впродовж основної вулиці, що простягалася через місто, розташовувалися землянки як основний вид житлових споруд із короткими інтервалами одна від одної. Найбагатші міщани мешкали в центрі Ольвії, де виявлено будівлі, андрони (підлога парадних приміщень) яких мали мозаїчні вимостки.

Архітектура, образотворче мистецтво та скульптура.

Зважаючи на специфіку пам'яток культури, найбільш повно можна охарактеризувати розвиток тогочасної архітектури, чимало довершених зразків якої збереглося до наших днів. Доброму збереженню цих пам'яток сприяла та обставина, що в часи розквіту північнопричорноморської культури всі споруди зводяться з каменю або сирцевої глини. Над спорудженням архітектурних пам'яток в цей час працювали не лише будівельники, а й архітектори, які добре володіли сукупністю знань з архітектурно-будівельної справи й були в змозі створювати не лише високохудожні окремі споруди, а й високоякісні архітектурні ансамблі.

У класичну добу міста отримують чітку квартальну забудову. Провадилися значні роботи з благоустрою поселень, зокрема налагодження водопостачання, спорудження каналізації, терасування схилів тощо. Міста повсюдно обносяться фортечними мурами з баштами. В середині них споруджуються палаци, храми, вівтарі, театри. Велика увага приділяється гармонізації житлового будівництва, належного оздоблення інтер'єрів.

Серед монументальних споруд у Північному Причорномор'ї виділялися храми, від частини яких окремі елементи збереглися й до наших днів - шестиколонні храми (периптери) Аполлона у Пантікапеї першої половини V ст. до н.е. і Аполлона Дельфінія в Ольвії III ст. до н.е., антові або простильні Зевса у Мірмекії IV - III ст. до н.е. та інші.

Поряд із храмами виявлені різні за формою та декором (круглі, прямокутні, ступінчаті тощо) вівтарі, найоригінальнішими з яких фахівці вважають вівтарі в Ольвії та Херсонесі.

Житлова забудова міст складалася з тісно сполучених один з одним будинків, що глухими, як правило одноманітними, фасадами виходили в бік вузьких вуличок. Набагато оригінальнішими й пишніше оздобленими були внутрішні фасади будинків, що виходили на внутрішнє подвір'я. Часто будинки мали житлові підвали, іноді - другий поверх. Зазвичай, будинки поділялися на чоловічу та жіночу половини. Для опалення використовували відкриті вогнища та печі, а також жаровні різної конструкції. Для освітлення в темну пору доби використовували глиняні та бронзові світильники, в яких спалювали рослині та тваринні масла.

Виявленні під час археологічних розкопок зразки образотворчого мистецтва засвідчують тісні мистецькі контакти з материковою Грецією та існування практики доставки звідти високохудожніх творів визнаних майстрів. Зокрема, в Ольвії виявлено статую Зевса та величні надгробні стели з рельєфами, які фахівці класифікують як твори, що були виконані митцями

школи Фідія та Скопаса. У Пантікапеї та Ольвії знайдено мармурові статуї Діоніса, Афродіти, Асклепія і Гігієї, які за своїми стилістичними ознаками є близькими до праць школи Праксителя.

Піднесення економіки та підвищення матеріального добробуту понтійських громадян породжують зростання широкого попиту на твори мистецтва. Аби його задовольнити, виникають місцеві школи скульпторів, художників, вазописців та інших майстрів. Особливо продуктивні мистецькі школи існували при дворі боспорських царів. До Пантікапею з інших грецьких полісів приїздили талановиті скульптури, художники, вазописці, золотарі. Тут існувало виробництво мистецьких творів для своєї, боспорської знаті, та для вождів степових сусідів. Саме тут створювалися і шедеври так званого елліно-скіфського мистецтва, блискучі зразки якого неодноразово знаходили у степових курганах скіфської знаті.

Цими творами майстри з Пантікапею зробили свій найбільший внесок у розвиток загальноеллініського мистецтва. Фахівці звертають увагу на оригінальність сюжетних композицій, в яких переважають картини реального життя населення Північного Причорномор'я, в тому числі і його варварського сегменту, а також неперевершеність способів зображення різноманітних динамічних сцен двобоїв, сутичок тварин.

Релігійне життя.

У релігійному житті в класичні та елліністичні часи набуває поширення активне включення в традиційний грецький пантеон божеств місцевих культів. Взагалі, дослідники відзначають, що вже на початку класичного періоду в північнопонтійських полісах майже повністю сформувався релігійний світогляд, опертий як на традиції метрополії, так і нові канони, вироблені вже на новому місці проживання.

Переселенці не протиставляли себе співвітчизникам, але й не повністю їх наслідували. А тому навіть традиційні культи, наприклад Аполлона, Афродіти чи Артеміди, збагачувались місцевим колоритом та набували якісно нового звучання. В Ольвії вшановували в якості верховного божества спочатку Аполлона Спасителя (лікаря), згодом - Аполлона Дельфінія; у Херсонесі - сестри Аполлона Артеміди Партенос. Однак, крім верховних покровителів, у кожному місті шанували безліч інших божеств. У Північному Причорномор'ї особливо виділялися олімпійські боги та малоазійська Мати богів (Кібела). Особливістю специфіки пантеону Ольвійського поліса було вшанування Зевса, Афіни, Афродіти, Деметри та Діоніса. У Херсонесі Таврійському особливе шанування виявляли культу Херсонас, що був уособленням громадянської общини.

Своєрідною особливістю релігійних уявлень мешканців понтійських міст стало запровадження локальних культів. Так, в Ольвії поклонялися річковим божествам Борисфену та Гіпанісу, в Тірі - річковому богу Тірасу тощо. У відповідності з принципами грецького світосприйняття, вони були не лише покровителями рибалок і купців, що плавали річками, а й виступали в образах сакральних захисників полісних багатств.

Важливою особливістю розвитку культової сфери на землях Північного Причорномор'я стало облаштування центральних, фактично міжполісних святилищ. Зокрема, поблизу Фанагорії було засновано святилище Афродіти Апатури, на мисі Партеній - святилище зі статуєю Партенос, у Німфеї - Деметри, на Кінбурнському півострові - Гекати та інші. Панеллінський характер мало створене святилище обожнюваного героя Троянської війни Ахілла на острові Левці, протектором якого тривалий час була Ольвія.

Дослідники звертають увагу на той факт, що святилище на Левці було, по суті, єдине панеллінське сакральне місце, пов'язане не з божеством, а з літературно-епічним героєм, якого фантазія колоністів поступово перетворила на всемогутнього бога.

Культурні впливи античних держав Північного Причорномор'я в регіоні.

Тисячолітня історія античної цивілізації в Північному Причорномор'ї мала надзвичайно серйозні наслідки. По-перше, у ході колонізації на місцевий ґрунт було перенесено демократичний полісний устрій, що сприяло становленню державотворчої традиції на території

сучасної України. По-друге, грецькі переселенці не тільки передали місцевому населенню прогресивні технології землеробства та ремесла, а й активно залучили його до товарно-грошових відносин. По-третє, виникнення античних міст-держав зумовило розгортання процесу урбанізації Причорномор'я. По-четверте, різнобічні контакти місцевих племен з колоністами сприяли поширенню досвіду та здобутків найпередовішої на той час античної культури. У своїй сукупності всі ці процеси не тільки помітно прискорили темпи історичного розвитку населення Криму, Подністров'я, Побужжя та Подніпров'я, а й на тривалий час визначили південний вектор цивілізаційної орієнтації, що надалі сприяло тісним контактам Київської Русі та спадкоємиці грецької культури, колишньої еллінської колонії — Візантії.

Підведення підсумків – формулювання висновків з теми.

Рекомендована література

Основна (базова) література:

Історія та культура України: навчальний посібник / уклад. Дедурін Г. Г., Іванов С. Ю., Чорний І. В. Харків, 2017. 108 с.

Історія української культури : національний підручник / В.А. Качкан, О.Б. Величко та ін.; за ред. В.А. Качкана. К.: ВСВ «Медицина», 2021. 368 с.

Передерій І.Г. Історія української культури: навч. посіб. для здобувачів усіх напрямів підготовки денної та заочної форм навчання. Полтава: ПолтНТУ, 2015. 274 с.

Допоміжна:

Історія української культури: конспект лекцій / О. Л. Рябченко, Ю. А. Беліков, В. П. Бурмака та ін.; Харк. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. Х.: ХНУМГ, 2014. 182 с.

Колтунов О. Ю., Уварова О. О. Історія української культури : навч. посібник. Одеса : ОНМедУ, 2011. 316 с.

Електронні інформаційні ресурси

Історія України (Давня історія, Середні віки, Новітній час, тощо), бібліографія, картографія, наукові публікації, тематичні ресурси, дослідження та інші *матеріали з Інституту історії Національної Академії наук України* - http://www.history.org.ua/?litera&getFromProject=_edz_

Український історик. Історія України: давня, середньовічна, нова, новітня, Всесвітня історія, Античність, день в історії, першоджерела, документознавство та архівна справа - <http://istoryk.in.ua/>

Практичне заняття № 5

Тема: Культура Русі-України.

Мета: ознайомити студентів з основними поняттями теми. Студенти повинні знати розвиток історії та культури на теренах України у княжу добу.

Основні поняття: Княжа доба, Київська Русь, Русь-Україна, дружина, Візантія, морські походи.

Обладнання: конспект заняття, ноутбук

План

Організаційний момент (привітання, перевірка присутніх, повідомлення теми, мети заняття, мотивація студентів щодо вивчення теми).

Контроль опорних знань

1. У чому полягає історичне значення прийняття християнства?
2. Охарактеризуйте літературну традицію.
3. Розвиток архітектури та образотворчого мистецтва.

Тестові завдання

1. Початок розквіту Київської Русі відбувався за князя:
 - а Святослава Завойовника

- б Володимира Великого
- в Ярослава Мудрого
- г Володимира Мономаха

2. Коли було державно запроваджено християнство в Київській Русі?

- а 862 р.
- б 882 р.
- в 912 р.
- г 988 р.

3. Символ державності України, на якому, як і на Конституції, присягає на вірність Україні Президент

- а. Остромирово Євангеліє
- б. Пересопницьке Євангеліє
- в. Острозька Біблія
- г. Повість минулих літ

4. Першу бібліотеку на Русі та архів для збереження важливих документів заснував:

- а. Феодосій Печерський
- б. Володимир Мономах
- в. Митрополит Іларіон
- г. Ярослав Мудрий

5. Який святий на Русі вважався заступником медицини і лікарів:

- а. Миколай
- б. Пантелеймон
- в. Михаїл
- Г. Андрій

6. Перший кам'яний храм Київської Русі – це:

- а. Собор Святої Софії
- б. Десятинна церква
- в. Києво-Печерська лавра
- г. Михайлівський золотоверхий монастир

Обговорення теоретичних питань:

Релігія: язичницькі вірування, особливості прийняття християнства та його вплив на розвиток культури. Мова і писемність. Літературна традиція. Зародження і розвиток шкільної освіти. Наукові знання. Філософська та юридична думка. Розвиток архітектури та образотворчого мистецтва.

Релігія: язичницькі вірування, особливості прийняття християнства та його вплив на розвиток культури. Достеменно встановлено, що дохристиянські вірування не були сталими, а на різних історичних етапах слов'яни поклонялися різним богам. Останні, як правило, уособлювали найважливіші сили природи. Певні відомості знаходимо в джерелах при описі першого (язичницького) етапу релігійної реформи Володимира. Ставлячи за мету укріплення держави, перетворення Києва на релігійний центр усіх східнослов'янських племен, він спробував приєднати східнослов'янських язичницьких богів до одного пантеону. В центрі дітинця він звелів збудувати дерев'яну статую бога-громовержця Перуна, а також Хорса і Даждьбога, які уособлювали сонце, однак мали різне походження (Даждьбог — слов'янське, Хорс — іранське), Стрибога - бога вітрів, Симаргла - бога землі, підземного царства, Макоші - богині родючості. Крім названих вище у деяких дослідженнях зустрічаються згадки про інших

богів: Ярила, Купала, Морена, Ладо, Леля, Полеля, Дідо, Трона, Рода. Проте із встановленням язичницького пантеону Київ не перетворився на єдиний релігійний центр всієї Русі. Язичництву була чужа ідея централізації країни. В умовах зародження феодального способу виробництва воно мусило поступитися християнству.

Взагалі, процес утвердження християнської віри можна викласти у трьох основних етапах: 1) Аскольдове хрещення 60-их рр. IX ст.; 2) хрещення Ольги, що стало своєрідною кульмінацією у боротьбі християнства проти поганства протягом 882 – 988 рр.; 3) хрещення Володимира 988 – 989 рр., яке знаменувало остаточну перемогу нової віри.

Існували дві версії Володимирового хрещення. Одна з них, про що читаємо в літописах, твердила, що руський князь хрестився в результаті «вибору вір», що до Києва послідовно приходили місіонери (мусульмани, іудеї, «німці»), наverting Володимира до своєї віри, але тільки грецький «філософ», який прийшов останнім, справді вразив уяву князя. Ця оповідь вказувала, що місцем хрещення Володимира був Київ.

Інша версія, також відображена в літописі, таким місцем вважала Корсунь, візантійське місто у Криму. Згідно з нею Володимир взяв Корсунь і після низки подій охрестився там, а потім і одружився з сестрою візантійських імператорів Анною. Після хрещення і шлюбу з Анною Володимир спорудив у Корсуні церкву на честь свого хрещення, взяв на Русь священиків і мощі святих, а завойоване місто повернув.

Якщо легенда про «вибір вір» може вважатися чимось на зразок «мандрівного сюжету» (її елементи відомі в інших традиціях), «Корсунська легенда», попри всю її літературність, а також сюжетну подібність до решти переказів про Володимира, на думку вчених, може відбивати, хай і в легендарному вигляді, реальні події.

Просування християнства киеворуськими теренами позитивно вплинуло на розвиток освіти, мистецтва, літератури, науки. Змінився світогляд руського народу. Храми, монастирі стали осередками освіти, науки, мистецтва. Одним з таких осередків стала Києво-Печерська лавра, заснована в 1051 р. ченцями Антонієм і Феодосієм. У зв'язку з тим, що Україна-Русь прийняла християнство із Візантії, до Києва приїхало багато грецьких священиків, письменних людей, які сприяли поширенню грамотності та знань про всесвіт, про минулі цивілізації.

Мова і писемність. Літературні й археологічні джерела засвідчують про існування у східних слов'ян писемності ще до прийняття християнства. Болгарський письменник початку X ст. Храбр у праці «О письменах» говорить про два види письма — примітивні піктографічні знаки (риски і зарубки) та грецьке й латинське письмо, що не передавало багатьох слов'янських звуків. Арабський письменник Ібн-Фадлан записав у подорожніх нотатках (початок X ст.), що бачив написи по-руськи на окремих уламках дерева. Араб Ібн-ан-Надіма згадує: руси десь у IX ст. мали письмена, які вирізували на дереві.

У «Паннонському житті» Константина Філософа (Кирила) (827 — 869 рр.) повідомляється, що під час поїздки в Хазарію він бачив «Євангеліє» і «Псалтир», написані руськими письменами. Деякі вчені допускають, що це була глаголиця — стародавній слов'янський алфавіт, що змінив «рези» і «черти». Найважливішим джерелом писемності язичницьких часів є договори Русі з Візантією 911, 944, 970 рр. зміст текстів яких зберігся у «Повісті минулих літ»; скоріш за все вони були укладені двома мовами — грецькою і руською.

Загальне поширення писемності у Київській Русі засвідчують знахідки берестяних грамот, зокрема у Звенигороді (Львівська область), Новгороді. Тексти на берестяних грамотах видавлювали за допомогою спеціального інструменту — стилоса (по-давньоруськи — писало).

Доказом існування власної оригінальної абетки в давніх українців є знахідка напису на стінах Софійського собору. Ретельно виписані на стінах букви датуються XI ст. і відрізняються від поширеної в ті часи кикрилиці кількістю і написанням деяких букв.

З християнством на Русь прийшла старослов'янська писемність з Болгарського царства у формі, створеній Кирилом (*глаголиця*) та видозміненої, наближеної до грецької графіки ним же, або учнями Кирила та Мефодія (*кирилиця*). Найдавнішими збереженими давньорус. текстами, які з великою достовірністю датуються, є написи на монетах князя Володимира, карбованих 988 — 1015 рр. Поширювалася церковнослов'янська (староболгарська) мова — мова православної

церкви. Вчені кажуть про існування в Київській Русі двох варіантів писемної літературної мови: *церковнослов'янська*, якою писалися богослужбові книжки, та *церковнослов'янська зі значними вкрапленнями живої мови* (для пізнішого часу її називають книжною староукраїнською), якою писали різні документи та твори світського спрямування. Обидві мови істотно відрізнялися від живої тогочасної мови.

Літературна традиція. Оригінальними пам'ятками давньоруського письма є графіті XI—XIV ст., що містяться на стінах Софійського собору, Кирилівської церкви, Видубицького монастиря, Успенського собору Печерського монастиря, церкви Спаса на Берестові та Золотих воріт. До нашого часу від доби, що розглядається збереглося небагато книг. Найдавнішими є:

- *Реймське Євангеліє*, яке датоване 40-ми роками XI ст. і зберігається в бібліотеці у Реймсі (Франція). Колись книга належала дочці Ярослава Мудрого — Анні Ярославні, яка, взявши шлюб з королем Генріхом I Капетінгом, привезла його до Франції.

- *Остромирове євангеліє* 1056—1057 рр. переписане на замовлення новгородського посадника Остромира — Йосипа за князювання у Києві Ізяслава Ярославича. Книга призначалася для Софійського собору в Новгороді.

- *Ізборник 1073 р.* — збірник статей різних авторів, які повинні були відповісти читачам на різні питання з історії, філософії, поезики, догматики і деяких природних явлень Середньовіччя. Книга великого формату, написана на пергаменті гарним письмом, текст прикрашено кольоровими заставками.

- *Ізборник 1076 р.* — невеликого формату, містить уривки з різних грецьких авторів. Частина творів, що увійшли до Ізборника, перекладено безпосередньо з грецької мови, але деякі уривки були взяті з більш ранніх київських перекладів, зокрема з Ізборника 1073 р.

- *Мстиславове євангеліє* (рубіж XI— XII ст.) — велика художньо оздоблена книга, призначена для читання в церкві у святкові дні. Прикрашена кольоровими заставками, мініатюрами євангелістів, великими ініціалами. Книгу виготовлено на замовлення князя Мстислава — сина Володимира Мономаха, в той час коли він був новгородським князем.

Ще до виникнення писемності у східних слов'ян існувала багата усна народна творчість: обрядові пісні, перекази, замовляння, заклинання, епічні та ліричні пісні. Язичницька релігія стала підґрунтям для створення поетичних форм обрядового фольклору, одним з найстаріших видів якого є *міфи*, в яких знаходимо уявлення про слов'янських богів. Як словесне оформлення традиційних обрядів побутувала звичаєво-обрядова поезія, наприклад, календарні пісні. До прозових фольклорних жанрів Київської Русі належать казки, перекази, легенди, приказки, прислів'я та загадки.

Із зростанням Київської Русі, зростав у народі й інтерес до минулого. У формі *билин* — епічних пісень — передавались усно і поширювались історичні перекази. Зародились биліни наприкінці першого тисячоліття в Києві, Чернігові, Галичі, Новгороді та в інших містах і землях Русі. Серед найраніших вважається биліна про Святогора. Улюбленими героями були воїни-богатири: Ілля Муромець, Добриня Никитич, Альоша Попович, Ставр Годинович, Вольга.

З утвердженням християнства велику роль починає відігравати *перекладна література*. З Константинополя до Києва стали надходити церковні і світські твори грецькою та іншими мовами. Також поширювались *апокрифічні твори* — твори релігійного змісту, неканонізовані церквою. Давньоруські книжники церковну літературу відтворювали з всією точністю, а світські твори часто творчо переробляли. Так були оброблені «Історія Іудейської війни» Іосифа Флавія, «Хроніка» Іоанна Малали тощо.

Згодом на Русі з'явилися оригінальні твори. Мабуть, першим самостійним жанром давньоруської літератури стало *літописання*. Вважається, що ще у IX ст. за князя Аскольда в Києві велися літописні записи (так звані «Літопис Осколда»). На основі заміток про діяння Володимира Святославича і його попередників, хрещення та побудову церкви Св. Богородиці складено перший літописний звід (996—997 рр.). При Софійському соборі у Києві написано звід (1037—1039 рр.), який закінчувався похвалою Ярославу Мудрому за його діяльність. З 60-х років XI ст. літописання продовжувалося в Києво-Печерському монастирі, де ігуменом Никоном складено звід, в якому розповідається про хрещення Володимира в Корсуні

(Херсонесі), про походи руських князів на греків, новгородський переказ про прикликання варягів. Цей звід використав пізніше укладач так званого Початкового літопису (1093—1095 рр.), написання якого пов'язують з іменем ігумена Печерського монастиря Іоанна.

Такий довгий і складний шлях пройшло літописання Київської Русі, поки на початку XII ст. не було складено «*Повісті минулих літ*», найвидатнішого історико-художнього епічного твору середньовіччя. Автором-упорядником «Повісті...» був Нестор, чернець Києво-Печерського монастиря, якій довів оповідання до 1110 р. Відомі три редакції «Повісті...»: перша до нас не дійшла, друга читається у складі Лаврентіївського літопису, а третя — у складі Іпатіївського літопису. Над Несторовим зводом у 1116 р. працював ігумен Видубицького монастиря Сильвестр.

Першим зразком оригінальної *філософсько-богословська публіцистика* Київської Русі стало «Слово про закон і благодать» ченця Іларіона, який у 1051 р. став митрополитом. У ньому в художній формі втілено патріотичну ідею незалежності Русі в усіх галузях суспільного життя, прославляються її видатні та культурні діячі. Блискучим пам'ятником давньоруської публіцистики є «Благання» Данила Заточника. Заточений ворогами у в'язницю (звідси і його прізвище Заточник), він благає князя заступитися за нього і взяти до себе на службу. Блискуче освічений, Данило викривав шкідливе для Русі свавілля світської і церковної знаті.

В особливий жанр оригінальної літератури Київської Русі виділилися *повчання*. Князь Святослав Ярославич створив знаменитий «Ізборник», присвячений проблемі, «яко подобає людині бути». Перу князя Володимира Мономаха належить «Повчання», адресоване дітям. Головна його ідея - турбота про долю Русі, яку розривали князівські усобиці, заклик до єдності.

Популярним жанром була *житійна (агіографічна)* література. Важливе місце зайняли життя святих - біографії духовних і світських осіб, канонізованих церквою. Першими були прославлені в «Житті Бориса і Гліба» убієнні в 1015 р. за наказом їх брата Святополка Окаянного сина Володимира Святославича. Були також складені «Життя» княгині Ольги, Володимира. Пізніше стали складатися і життя ченців-подвижників. Таким є написане самим Нестором-літописцем «Житіє Феодосія Печерського». Особливу популярність отримали *патерики* - збірники життів, складені не за календарним, а за так званим географічним принципом («Києво-Печерський патерик» - збірник розповідей про ченців Києво-Печерської лаври).

Значний інтерес в історії давньоруської літератури становить *ораторсько-учительна проза*, видатними представниками якої у XI—XII ст. були Феодосій Печерський, Лука Жидята, Климент Смолятич, Кирило Туровський та інші проповідники й оратори того часу.

Для давньоруської літератури є характерним і такий жанр, як *паломництво*, тобто опис подорожей до різних релігійних центрів. За переказом, до Афона подорожував Антоній, майбутній засновник Печерського монастиря. Ідеєю глибокого патріотизму перейнятий твір «Житіє і хождіння Данила Руської землі ігумена», автором якого є ігумен Даниїл, котрий залишив ґрунтовний опис середньовічної Палестини.

Шедевром давньоруської художньої літератури XII ст. є «Слово о полку Ігоревім». Оригінал пам'ятки до нашого часу не зберігся, а єдиний її список XVI ст. згорів під час пожежі Москви 1812 р. «Слово» написане на півдні Русі. Хто був автором і де саме воно створювалося — невідомо. В ньому в художній формі розповідається про невдалий похід на половців новгород-сіверського князя Ігоря Святославича у 1185 р. З народною творчістю «Слово» споріднене усім своїм поетичним стилем. Тонким ліризмом овіяний образ Ярославни — дружини князя на ім'я Єфросинья.

Зародження і розвиток шкільної освіти. Виникнення та поширення писемності сприяли швидкому розвитку освіти, науки й взагалі культури на Русі. Особливо позитивно цей вплив позначився на процесах розвитку шкільної справи. Обставини того часу та потреби життя вимагали освічених людей для церкви і для держави. Є відомості, що Володимир після охрещення Русі створив у Києві при Десятинній церкві першу школу для дітей місцевої аристократії. З літопису відомо, що син Володимира Ярослав Мудрий у Новгороді 1054 р.

створив школу для 300 дітей старост і духовних осіб. Навчання велося рідною мовою, а навчали у цій школі читанню, письму, основам християнського віровчення та лічбі.

Вивчення грецької та латинської мови було необхідним для практичної діяльності тогочасного дипломатичного корпусу і різних торговельних, культурних та інших зв'язків Русі з закордоном. З цією метою у новозбудованій Софії Київській Ярослав року 1037 створює школу, яка була по суті вже школою нового типу. Рівень знань, що їх одержували тут діти, був не нижчим за візантійські вищі школи. Вчилися у цій школі діти найвищої знаті Русі і вивчали, згідно літопису, богослов'я філософію, риторичку, граматику, історію, грецьку мову, висловлювання античних авторів, географію та природничі науки.

Школи створювали при єпископських осередках для підготовки духівництва. Багато корисного у справу розвитку освіти вніс Києво-Печерський монастир. Вже в XI ст. тут виникає центр підготовки вищого духовенства, художників, лікарів, каліграфістів, перекладачів. По парафіях, при церквах, існували школи початкової освіти для дітей простих людей. Окрім загальноосвітніх шкіл на Русі почали створювати школи співу, малярства, різьбярства, гутництва, художнього ковальства тощо.

Шкільна освіта поширювалася, хоч і не в таких масштабах, серед дівчат. Є цікаве свідчення відомого історика XVIII ст. В.Татищева про те, що згідно літопису у 1085 р. онука Ярослава Мудрого Янка (Ганна) Всеволодівна відкрила в Києві спеціальну школу для 300 дівчат, у якій окрім грамоти навчали ще й різному рукоділлю.

Наукові знання. Осередям тогочасної науки була, звичайно, теологія, часто забарвлена філософським змістом. Київська Русь засвоїла знання, поширені у Візантії, які являли собою спадщину античної натурфілософії. У Русі активно поширювалися натурфілософські твори і християнських авторів (Іоанна Дамаскіна, Георгія Писиди, Козьми Індикоплова та ін.).

Математика в Київській Русі (як і в інших середньовічних країнах) мала переважно прикладний, ужитковий характер. На Русі добре знали арифметику, дроби. Є відомості про обрахунки приплоду худоби на сотні тисяч. Реальні знання в галузі хімії черпалися з виробничої практики, пов'язаної з розвитком металургії, склоробної промисловості, військової діяльності (використання грецького вогню). Важливе місце у системі наукових знань належало астрономії. Літописи засвідчують, що у Київській Русі спостерігали за такими небесними явищами, як сонячні та місячні затемнення, комети, північне сяйво, та атмосферні явища. Їх трактували як божественні знамення, але опис явищ був реалістичним.

Щодо географії, вченим Київської Русі були відомі, але частково, три частини світу: Європа, Азія та Африка. Зовсім невідомою була Австралія. У «Повісті минулих літ», крім географічних відомостей, наведені й етнографічні, де описується побут різних етнічних груп, в тому числі й племен, просторово віддалених від Русі. Особливу увагу давньоруських натурфілософів, звичайно, привертала наука про живе, питання про виникнення життя. Весь світ, в тому числі й жива природа, на їхню думку, був створений Богом. Заняття сільським господарством було своєрідною академією. Давньоруські хлібороби та скотоводи досконально знали свій виробничий цикл, подиктований змінами року.

Важливий розділ біологічних знань становила медицина. Ця галузь у Київській Русі була добре розвинена. «Льчці» (від «лікувати»), тобто лікарі, існували в усіх більш-менш значних містах і мали тут фахову практику. Власних медиків, напевно, мали і представники суспільної верхівки міського населення. Однак переважна більшість «льчців» обслуговували широкий людський загал. Монастирі також мали ченців-медиків. Серед них - ченці Печерського монастиря Даміан та найвидатніший медик домонгольської Русі Агапіт, що жив наприкінці XI — в першій половині XII ст. Студійський статут, запроваджений у Київській Русі Феодосієм Печерським, зобов'язував чернечі осередки засновувати лікувальні заклади, богодільні та інші добротні установи.

Найдавнішими розділами медицини були акушерство та хірургія. Процвітала й аптечна справа. Давньоруська медицина базувалася переважно на, так би мовити, трьох китах: психотерапії (молитва), фітотерапії (лікування «зелієм»), фізіотерапії (процедури).

Філософська та юридична думка часів Київської Русі. Філософська думка Київської Русі є складним синкретичним духовним явищем. Філософські роздуми базувалися на перекладній літературі та оригінальних трудах. Новий рівень тогочасної філософської думки засвідчують збережені писемні пам'ятки культури Київської Русі «Слово про Закон і Благодать» Іларіона Київського, «Повість минулих літ» тощо. Тогочасна філософія мала не духовно-теоретичний, а духовно-практичний вимір, діяльнісну сутність.

Основні онтологічні проблеми розв'язувались в контексті тогочасних поглядів на світ, зокрема його поділу на земний (недосконалий, другорядний) і потойбічний, небесний. Тлумачення Всесвіту як одвічної боротьби Бога і Диявола, Добра і Зла відповідало основним засадам християнського світорозуміння, але надмірна натуралізація цієї боротьби надавала їй міфологічного забарвлення, язичницького відтінку.

Філософській думці Київської Русі властивий був і дуалізм сприйняття й тлумачення часу. З одного боку, домінував так званий лінійний час — від «створення світу» до «кінця світу», що замінив міфологічну ідею вічного колообігу, поділивши час на частини — до Христа й після нього (минуле, сучасне і майбутнє). А з іншого — існувало й циклічне сприйняття часу, оскільки дні тижня, християнські свята, закономірно повторюючись, перебували у колообігу.

Своєрідно розв'язувалась гносеологічна проблематика. Оскільки світ і все суще в ньому вважала результатом творчості Бога, то й пізнання зводила до розкриття у ньому божественного сенсу, тобто осягнення абсолютної істини — Бога. Людина розумілась як багатомірна цілісність, що поєднує тіло, душу й дух, роль яких різна. Активно популяризувалась християнська ідея милосердя, заохочувались як загальновідомі християнські чесноти, так і загальнолюдські норми спілкування.

Налагодження внутрішнього життя під час державотворчих процесів було неможливим без упорядкування законів. Реформаційний доробок князя Володимира містить запровадження нового зведення законів усного звичаєвого права, названого літописцем «Уставом земленим». Та слава справжнього реформатора належить Ярославу Мудрому, адже він був першим, при кому укладено писаний збірник руських законів, що називається «Правдою Ярослава», або «Найдавнішою правдою». Він складався з 18 статей, які започаткували славнозвісний збірник законів – «Руську правду».

Розвиток архітектури та образотворчого мистецтва.

Головними осередками розвитку архітектури за часів Київської Русі були міста. Сформувався тип давньоруського міста, складовими якого були: «дитинець», у якому містилися князівські та боярські двори, «окольні град» у якому проживало міське населення, та «посади», заселені ремісничим і торговим людом. Правила забудови міст були викладені у так званій «Кормчій книзі» — збірнику законів, що включав як давньоруські, так і візантійські законоположення про містобудування.

За призначенням архітектура поділялась на житлову, культову та оборонну. Житлом заможних верств населення в основному були двокамерні дерев'яні будинки з житловими приміщеннями, що опалювалися глинобитними пічками, та з холодними сінями — перед входом. Більшість таких будинків мали нижній господарський поверх — підкліть, що трохи заглиблювався у землю. Князівські та боярські хорони мали два і більше поверхи. Це були ансамблі споруд із золотоверхими теремами та сінями на другому поверсі. На князівських дворах будували гридниці — великі зали для прийомів, а також — поруби (в'язниці для непокірних). Житло бідних людей було однокамерним, мало каркасно-стовпову конструкцію, обмазувалося глиною і білилося. Вся житлова архітектура була дерев'яною.

З поширенням християнства у міській забудові переважає будівництво храмів, що стали символом утвердження і торжества нової релігії. Перші давньоруські храми були дерев'яними, і тому жодної пам'ятки не збереглося. На зміну дерев'яному будівництву у кінці X ст. прийшло кам'яне монументальне зодчество. У давньоруському храмовому будівництві панувала так звана хрестово-купольна конструкція. Кам'яні собори в Київській Русі були великою рідкістю і будувалися строго за візантійськими зразками. Візантійські майстри приїздили у Київську Русь і здійснювали тут будівництво.

«Повість минулих літ» дає відомості що вже в середині X ст. У Києві на Подолі стояла церква св. Іллі. Перша мурована церква Богородиці (Десятинна), була зведена візантійськими майстрами на замовлення Володимира Великого у 989—996 рр. У 1240 р. Десятинна церква була зруйнована ордами Батия; зберігся лише її фундамент.

До початкового періоду давньоруської архітектури можна віднести такі архітектурні споруди як церкву Богородиці у Тмуторокані (1021, не збереглася) та Спаський собор у Чернігові (1036, зберігся до наших днів), збудовані князем Мстиславом Володимировичем.

Унікальним явищем у тогочасній світовій архітектурі став собор св. Софії у Києві, збудований в часи Ярослава Мудрого (1037). Сучасні дослідження графіті на стінах собору наводять дослідників на думку, що Софія Київська була збудована ще за князя Володимира. Грецькими майстрами була творчо перероблена візантійська традиція, збагачена елементами місцевої стильової неповторності. При соборі було засновано бібліотеку та скрипторій (майстерню з перекладу та переписування книг). Це єдиний собор періоду Київської Русі, який зберіг давню архітектуру й найповніший у світі комплекс мозаїк і фресок XI ст.

У XI ст. культове будівництво поширюється у багатьох давньоруських центрах. Засновуються монастирі, у яких будуються нові кам'яні храми. Це Успенський храм Печерського монастиря (1078), Михайлівський Золотоверхий храм (1108), Михайлівський собор Видубицького монастиря та інші.

У XII ст. значного розвитку набула київська, чернігівська, переяславська та новгородська архітектурні школи. Архітектура стає більш подібною до романської. В інтер'єрі будівель зникає мозаїка, поступаючись місцем фресковим розписам. До пам'яток цього періоду належить храм Федорівського монастиря (1131), церква Богородиці Пирогощі на Подолі (1132), Юріївська церква (1144) у Каневі, Борисоглібський (1128) і Успенський (I пол. XII ст.) собори та П'ятницька церква (поч. XIII ст.) у Чернігові, Михайлівська церква у Смоленську (кін. XII ст.) та інші.

На початку XIII ст. внаслідок князівських міжусобиць та нападів половців і татар Київ втрачає значення центра держави. Монументальне культове будівництво переміщується на західно-руські землі.

Поряд із культовою важливе місце посідала оборонна архітектура. У період, коли виникала потреба захисту від чужоземної навали, будувалися високі, міцні оборонні споруди з товстими кріпосними стінами. Так, Київ був оточений валами і дерев'яними стінами загальною висотою до 16 метрів. Вхід до міста був можливий тільки через кам'яні ворота — Львівські, Лядські та парадні Золоті. Золоті ворота відбудовані і сьогодні є пам'яткою давньоруської оборонної архітектури.

З культовою архітектурою був тісно пов'язаний монументально-декоративний живопис, характерний для візантійських художніх шкіл. У Київській Русі візантійський живопис поширився у формі монументальних настінних розписів — *мозаїк* і *фресок*. Настінні мозаїки застосовувалися у спорудах Русі з кінця X до початку XII ст. У Києві мозаїками були оздоблені інтер'єри князівських палаців і культові споруди часів Володимира Великого та Ярослава Мудрого.

Техніка фрески була запозичена у візантійських майстрів. Новим у митецькій діяльності давньоруських майстрів стало поєднання мозаїчних і фрескових зображень, чого не практикували у Візантії. У XII ст. мистецтво мозаїки поступається мистецтву фрески. Перші мозаїчні зображення та настінні фрескові розписи були виконані у Десятинній церкві міста Києва, але вони не збереглися. До найвизначніших пам'яток українського і світового монументально-декоративного мистецтва належать мозаїки і фрески Софійського собору у Києві. Серед відомих мозаїчних зображень — поясне зображення Христа-Пантократора (Вседержителя) з піднятою десницею та велична постать Богоматері-заступниці Марії-Оранти.

Разом з будівництвом храмів розвивався і такий вид мистецтва, як *іконопис* — вид культового станкового живопису. Ікона як художній елемент займала головне місце в інтер'єрі культової споруди. Перші ікони були привезені на Русь з Візантії та Болгарії. Становлення давньоруського іконопису припадає на другу половину XI—поч. XII ст. У Києво-Печерському

патерику розповідається про перших руських іконописців — Григорія та Аліпія. Творів давньоруського іконопису збереглося дуже мало.

Ряд дослідників пов'язують з київською художньою школою такі ікони як «Ярославська Оранта» (XII ст.), «Устюзьке Благовіщення» (XII ст.), «Дмитрій Солунський» (XII ст.) і композицію Свенської (або Печерської) Богоматері» (XIII ст.). Серед ікон, що дійшли до наших часів, найшанованішою була ікона «Богородиці—Елеуса», привезеної в кінці XI — початку XII ст. з Візантії до Вишгорода поблизу м. Києва, її назвали «Володимирська Богоматір» (Третьяковська галерея, м. Москва). Образи, втілені в іконах, вважалися взірцем моральної чистоти й одухотвореності.

В оздобленні давньоруських храмів значну роль відіграло *пластичне мистецтво* та *різьбярство*. Східнохристиянська церква, переслідуючи язичницькі вірування, заборонила об'ємну скульптуру, тому пластичне мистецтво розвивалося у вигляді рельєфів. Для різьбленого оздоблення монументальних споруд використовувався мармур та рожевий шифер. Значна кількість рельєфних орнаментальних прикрас збереглася у храмах Києва. Цікавою пам'яткою давньоруської пластики є барельєф, на якому зображена Богоматір-Одигітрія з дітьми, що знайдений у руїнах Десятинної церкви. Шиферні різьблені плити збереглися і в Спаському соборі Чернігова. Історичну і культурну цінність становить саркофаг Ярослава Мудрого (X—XI ст.), що зберігається у київському Софійському соборі. Він виготовлений з білого мармуру, вкритий рослинним орнаментом з християнською символікою.

Оригінальним видом мистецтва у княжу добу було *мистецтво книжкової мініатюри*. Рукописна книга була особливо цінною, писалася дуже довго, на дорогому пергаменті і художньо оздоблювалася. Книги переплітали у міцні оправки з металевими замками, текст прикрашали ініціалами, заставками та мініатюрами. Пам'ятками давньоруських рукописів є «Остромирове євангеліє» (1056—1057 рр.), «Ізборник Святослава» (1073 р.), «Бучацьке євангеліє», «Юрієве євангеліє», «Добрилове євангеліє» (XII ст.), «Мстиславове євангеліє» (XII ст.) та ін. Видатним явищем у давньоруському мистецтві, цінним джерелом історії Київської Русі є мініатюри Радзивилівського літопису (XV ст.) Книга містить 618 кольорових графічних мініатюр, що ілюструють життя княжої доби.

Теми доповідей, рефератів:

Значення хрещення.

Руська Правда.

При підготовці доповіді, реферату, аналітичного огляду тощо, студенти можуть, поряд з цим, готувати дидактичні наочні посібники у вигляді таблиць, кодограм, слайдів, малюнків, портретів відомих фахівців, препаратів тощо).

Підведення підсумків – формулювання висновків з теми.

Рекомендована література

Основна (базова) література:

Історія та культура України: навчальний посібник / уклад. Дедурін Г. Г., Іванов С. Ю., Чорний І. В. Харків, 2017. 108 с.

Історія української культури : національний підручник / В.А. Качкан, О.Б. Величко та ін.; за ред. В.А. Качкана. К.: ВСВ «Медицина», 2021. 368 с.

Передерій І.Г. Історія української культури: навч. посіб. для здобувачів усіх напрямів підготовки денної та заочної форм навчання. Полтава: ПолтНТУ, 2015. 274 с.

Допоміжна:

Історія української культури: конспект лекцій / О. Л. Рябченко, Ю. А. Беліков, В. П. Бурмака та ін.; Харк. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. Х.: ХНУМГ, 2014. 182 с.

Колтунов О. Ю., Уварова О. О. Історія української культури : навч. посібник. Одеса : ОНМедУ, 2011. 316 с.

Плохій, Сергій. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності = The Gates of Europe: a History of Ukraine / Сергій Плохій ; [пер. з англ. Р. Клочка]. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2016. 493 с.

Електронні інформаційні ресурси

Історія України (Давня історія, Середні віки, Новітній час, тощо), бібліографія, картографія, наукові публікації, тематичні ресурси, дослідження та інші *матеріали з Інституту історії* Національної Академії наук України - http://www.history.org.ua/?litera&getFromProject=_edz_

Український історик. Історія України: давня, середньовічна, нова, новітня, Всесвітня історія, Античність, день в історії, першоджерела, документознавство та архівна справа - <http://istoryk.in.ua/>

Історія України IX-XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації <http://www.izbornyk.org.ua/>

Практичне заняття № 6

Тема. Культура Галицько-Волинської держави.

Мета: тема сприяє вивченню і розумінню вітчизняної історії у загальнолюдському контексті; допомагає зрозуміти процеси еволюції народу і держави в княжі часи; орієнтує студента в основних закономірностях суспільного, громадського і цивілізаційного розвитку на тлі особливостей епох і регіонів; дозволяє збагнути єдність українського етносу у його етнографічній, культурній, мовній, економічній різноманітності.

Основні поняття: Галицько-Волинська держава, дуумвірат, «Галицько-Волинський літопис».

Обладнання: методрозробка заняття, ноутбук

План

Організаційний момент (привітання, перевірка присутніх, повідомлення теми, мети заняття, мотивація студентів щодо вивчення теми).

Контроль опорних знань

1. Періоди історії Галицько-Волинської держави
2. Суть політичної діяльності Данила Галицького.
3. Галицько-Волинська держава та її місце в історії України.
4. Культура

Тестові завдання (питання з однією правильною відповіддю)

1. Яке князівство стало спадкоємцем і правонаступником Київської Русі?
 - А Полоцьке
 - Б Новгород-Сіверське
 - В Чернігівське
 - Г Галицько-Волинське

2. Оберіть князя, який утворив у 1199 р. Галицько-Волинське князівство:
 - А Всеволод Ольгович
 - Б Ярослав Осмомисл
 - В Роман Мстиславич
 - Г Володимир Ярославич

3. Галицько-Волинська держава утворилась в:
 - А 988 р.
 - Б 1054 р.

В 1199 р.
Г 1205 р.

4. Монголо-татари захопили Київ у:

А 1238 р.
Б 1240 р.
В 1242 р.
Г 1380 р.

5. Підозрювався у намаганнях запровадити у Галичині католицизм та потуранні чужоземцям і був отруєний боярами князь:

А Данило Галицький
Б Юрій I
В Юрій II
Г Василько Романович

6. Місто Львів було засновано князем:

А Романом Мстиславовичем
Б Данилом Галицьким
В Левом Даниловичем
Г Володимиром Васильковичем

7. Українські землі звільнилися від ярма монголо-татарських орд після битви:

А на Куликовому полі
Б на річці Сині води
В під Грюнвальдом
Г на Калці

8. Князя Данила Галицького було короновано в Дорогочині у:

А 1245 р.
Б 1253 р.
В 1258 р.
Г 1260 р.

9. Останній князь Галицько-Волинської держави, мазовецький князь Болеслав Тройденевич посів галицький стіл під іменем:

А Юрія I
Б Юрія II
В Андрія II
Г Данила II

10. У 1387 р. землі Галичини потрапили під владу:

А королівства Польського
Б Великого князівства Литовського
В Угорського королівства
Г Великого князівства Литовського та Угорського королівства

Обговорення теоретичних питань:

Галицько-Волинське князівство («держава Романовичів») кінця XII – середини XIII ст.
Королівство Руське середини XIII–XIV ст. Культура.

Галицько-Волинське князівство («держава Романовичів») кінця XII – середини

XIII ст.

В XI-XII ст. на заході Київської Русі, в Прикарпатті, сформувалось два князівства – Галицьке (з центром в Галичі) і Волинське (з центром у Володимирі на Волині). По смерті Ярослава Мудрого з початком феодальної роздробленості Галицьке князівство відокремилось від Києва. Першими галицькими князями були нащадки онуків Ярослава Мудрого – *Ростиславичі*, а на Волині – *Мстиславичі*, які вели свій родовід від Володимира Мономаха.

Особливістю політичного життя Галичини був значний вплив боярства, яке формувалося не з князівської дружини, як в інших землях, а з родоплемінної знаті. Саме Ростиславичі, прагнучи утвердити свою династію в Галичині, залучали до влади боярську верхівку, роздаючи їй посади та маєтки. До того ж значним джерелом збагачення галицького боярства була торгівля сіллю. Загалом політична ситуація протягом правління Ростиславичів забезпечувала панівне становище боярства, яке могло дозволити собі утримання навіть власних бойових дружин.

Об'єднання галицьких земель в єдину державу проходило за князя *Володимирка* (1124-1153 рр.), а розквіту Галицьке князівство сягнуло за його сина *Ярослава Осмомисла* (1153-1187 рр.). Тоді будуються нові міста, фортеці. Успішними були походи Ярослава проти зовнішніх ворогів. Так, у 1183 р. він взяв у полон 12 половецьких ханів. Після смерті Ярослава Осмомисла (1187 р.) галицький стіл посів його позашлюбний син Олег. Проте галичани повстали проти нього на користь законного правителя – старшого сина Ярослава – Володимира. Бояри, невдоволені його правлінням, намагалися запросити на князівство волинського князя *Романа Мстиславича* (1173-1205). Проте Володимир Ярославич, спираючись на підтримку німецького князя Фрідріха Барбароси і польського короля Казимира, повернув собі князівський стіл.

Після смерті останнього Ростиславича – Володимира (1199 р.) *Роман Мстиславич*, спираючись на дружинників, міщан і частину боярства, об'єднав галицькі та волинські землі в єдине князівство, яке поступово стає спадкоємцем Києва.

Формуючи централізовану державу, Роман Мстиславич рішуче виступив проти опозиційного йому галицького боярства. Здійснивши успішні походи проти Литви, Польщі, Угорщини, половців, Роман Мстиславич підніс міжнародний авторитет держави. У 1202-1203 рр. він поширює свою владу на Київщину та Переяславщину. В 1205 р. під час війни з Польщею Роман Мстиславич потрапив у засідку і загинув. Після цього потужне державне утворення фактично розпадається.

Галицькі бояри не були зацікавлені у відновленні єдиного Галицько-волинського князівства та організували заколот, унаслідок якого вдова Романа Мстиславича Ганна з малолітніми синами Данилом і Васильком змушена була бігти з Галича у Володимир-Волинський, а потім у Польщу. Почався період міжусобних воєн та іноземного втручання. Лише у 1238 р. Данило зміг оволодіти Галичем, перемігши об'єднані сили тамтешнього боярства, угорських і польських феодалів. Волинські землі отримав Василько, хоч обидва князівства існували як єдине ціле. Внутрішня політика Данила Галицького була скерована на посилення держави. Розбудовувалися міста, поставали нові – Львів, Холм. У 1239 р. до князівства було приєднано Київ. Змінювалася православна церква, розвивалася культура.

Проте діяльність Данила Галицького була перервана татаро-монгольською навалою. Ще у 1223 р. галицькі війська брали участь у битві з Чингізханом на р. Калці. Однак зашкодити навалі Батия в Данила Галицького вже не було сили. Зокрема втрачено великі міста – Галич, Володимир, Кам'янець. Згодом Данило Галицький здійснює успішні походи на Литву і Польщу. В 1243 р. він захоплює Люблін і Люблінську землю. У 1246 р. Данило їде у м. Сарай – столицю Золотої Орди, де дістає з рук Батия ярлик на княжіння. Але, повернувшись додому, він починає готуватися до боротьби з Ордою, уклавши військові угоди з польськими князями та угорським королем. Активну підтримку в антитатарській політиці Данилові Галицькому надавав папа римський Інокентій IV. У 1253 р. в м. Дорогожині Данило був коронований папським легатом.

Але головним спільником Данила Романовича у 1251 р. став Володимиро-Суздальський князь Андрій Ярославич. Ординці вирішили розбити русичів поодиночі та наслали на Андрія величезне військо. А у 1258 р. ординці на чолі з Бурундаєм змусили Данила Галицького зруйнувати власні великі фортеці – Львів, Володимир та ін.

У 1265 р. Данило Романович помирає. Починається поступовий занепад Галицько-Волинського князівства.

Королівство Руське середини XIII–XIV ст.

Лев (1265-1301) переніс столицю князівства до Львова. Домовившись із татарами, він здійснив разом з ними походи на Польщу, Литву, Угорщину, приєднавши до своїх володінь Закарпаття з Мукачевим та Ужгородом. По смерті Лева його син Юрій I (1301-1308 чи 1315) знову очолив єдину Галицько-Волинську державу, оскільки після Василька династія Романовичів на Волині фактично не продовжилася. Столицею князівства стає Володимир-Волинський.

Сини Юрія I **Андрій** і **Лев II** (1308 чи 1315-1323) були останніми з роду Романовичів галицько-волинськими князями і правили разом. Вони уклали мирні угоди з хрестоносцями, Литвою, Польщею. Загинули у бою з татарами.

Галицькі бояри запросили на княжий стіл племінника Андрія та Лева Болеслава, який після переходу з католицької віри у православ'я отримав ім'я Юрій II Тройденевич. Він урегулював стосунки з Золотою Ордою і Великим князівством Литовським, здійснивши у 1337 р. спільний з татарами похід на Люблін. Це в свою чергу викликало відсіч Польщі та Угорщини. Юрій II змушений був підписати Вишеградську угоду про те, що по його смерті трон переходить польському королеві Казимиру III. Після цього галицькі бояри, не гаючи часу, отруїли останнього галицько-волинського князя.

У подальшому галицькі бояри стримували натиск Польщі та Литви, намагаючись вибороти незалежність Галицько-Волинської держави. В 1349 р. Галичину захоплює польський король Казимир III, а перед тим Литва приєднує до себе Волинь. Галицько-волинська держава припиняє своє існування.

Роль Галицько-Волинського князівства як основного політичного центру всієї України після занепаду Києва була дуже значною. Саме воно формувало ідею державності на українських землях, оберігаючи їх від поневолення сусідніми державами. Продовжуючи кращі традиції української національної культури, Галицько-Волинське князівство разом із тим забезпечило плідний вплив на цю культуру західноєвропейських цивілізацій.

Київська Русь разом з Галицько-Волинською державою проіснувала 500 років. Вона досягла високого соціально-економічного, політичного і культурного розквіту, який відповідав загальносвітовому рівню цивілізації.

Культура Галицько-Волинського князівства.

Культура Галицько-Волинського князівства є складовою частиною культури Русі. При тому вона відчутно відрізняється від культури інших земель, маючи власні самобутні риси та оригінальність. Навіть після монголо-татарської навали впродовж століття Галицько-Волинська Русь не відставала у своєму культурному розвитку від сусідніх держав, а в ряді випадків стала батьківщиною творчих здобутків, що збагатили всю тогочасну східноєвропейську культуру.

Освіта в Галицьких і Волинських землях продовжувала традиції Київської Русі. При церквах, особливо при монастирях, єпископських кафедрах існували школи. До них приймали хлопчиків із семи років. Пройшовши курс навчання, вони працювали писарчуками в князівській або єпископській канцелярії, ставали священиками або продовжували справу батьків. Поширеним було й навчання на дому, особливо для дітей бояр, що мешкали в замських садибах. Знайдені предмети для письма, написи на стінах церков, бересті, речах, зброї та знаряддях праці (мітки) засвідчують, що серед ремісників, купців, бояр і дружинників була поширена грамотність. Бронзові та кістяні писала для писання на воскових таблицях археологи

знайшли у Звенигородці, Перемишлі, Галичі, Бересті (Бресті) берестяні грамоти — у Звенигородці та Бересті. Збереглися й пергаментні грамоти князів.

Літописання в Галицько-Волинському князівстві мало свої особливості. Одні дослідники вважають, що воно було продовженням традицій київських літописців, інші стверджують, що тут існувала зовсім інша традиція: написання окремих повістей, своєрідних світських житій князя, які згодом були об'єднані в єдиний твір.

Першою літописною пам'яткою краю є «Повість про осліплення Василька», написана 1097 р. невідомим автором. У ній розповідається про трагічну долю теребовлянського князя Василька Ростиславича, якого осліпив волинський князь.

Найяскравішою пам'яткою літописання Галицько-Волинського князівства є «Галицько-Волинський літопис». Він був знайдений у 1809 р. російським істориком М. Карамзіним. Літопис складається з двох основних, різних за обсягом і характером частин: Літописця Данила Галицького (оповідає про події 1205—1258 рр.) і Волинського літопису (1258—1290 рр.). Літопис створений з окремих повістей, що були об'єднані пізнішими укладачами. Центральною частиною твору є життя князя Данила Галицького. Ідейно літопис був спрямований проти боярського свавілля і прославляв руську зброю і Руську землю.

Галицькі та Волинські міста багаті на муровані споруди: храми, князівські палаци, замки, укріплені двори бояр. Серед збережених часом монументальних споруд є Успенський собору Володимирі-Волинському. Він збудований у 1160 р. київськими майстрами за наказом князя Мстислава Ізяславовича. Ця шестистопна однокупольна будівля має простий, але водночас величний вигляд. Його сучасник — Успенський собор у Галичі, збудований Ярославом Осмомислом (1157 р.),— зберігся до нашого часу лише у вигляді руїн. Це був чотиристовпний однокупольний храм, оточений галереями і прикрашений білокам'яною різьбою. Він є яскравим виразником галицької архітектурної школи, яка багато запозичувала з поширеного у Європі романського стилю.

У Галичі будували не з цегли, а з місцевого каменю, використовуючи різні породи алебастру і вапняку. На території міста археологи знайшли близько тридцяти кам'яних будівель. До особливостей галицької архітектури належить також спосіб облицювання стін керамічними рельєфними плитками із зображенням грифонів, орлів, воїнів, із рослинними та геометричними орнаментами. На місці давнього Галича (тепер тут розташоване село Кринос) до нашого часу зберігся храм Св. Пантелеймона (XII—XIII ст.), який також є яскравим представником галицької архітектурної школи.

Про багатства й архітектурні особливості галицько-волинських храмів дає уявлення опис церкви Іоанна Златоуста в Холмі (XIII ст.). Опис церкви Іоанна Златоуста в Холмі (за «Галицько-Волинським літописом»)

Живопису належала провідна роль у мистецькій культурі Галицько-Волинського князівства. Вона представлена монументальним живописом (фресками) та іконами. Фресковий живопис продовжував київські традиції. Ними були розписані головні храми Волині й Галича. Проте він не набув значного поширення — з останньої чверті XII ст. будуються храми, у яких не було фресок. До таких споруд, наприклад, належить собор у Луцьку. У той же час фрески знаходять широке поширення в князівських палатах. Існують літописні свідчення, що ними були розмальовані палати Ярослава Осмомисла. Усі вони мали світські мотиви.

Мистецтво Галицько-Волинського князівства представлено також і книжною мініатюрою, розквіт якої припадає на XIII ст. Нечисленні збережені мініатюри рукописів належать виключно до високопрофесійних зразків. Найдавнішим ілюстрованим рукописом галицько-волинської традиції, що зберігся до нашого часу, є Добрилове Євангеліє (1164 р.), у якому містяться чотири мініатюри євангелістів на тлі обладнання книгописної майстерні.

Під час роздроблення України-Русі досягала зрілості формування нова етнічна єдність Східної Європи - українська народність. Доказом її розвитку може слугувати мова. Науково доведено, що основу лексики руської літературної мови, якою написані «Київський» і «Галицько-волинський» літописи, «Слово о полку Ігоревім» та інші літературні пам'ятки, складала народна мова місцевих племен, насамперед полян-русів, що згодом дістала назву

української. Вже за часів розквіту Русі українська народна мова відігравала відчутну роль, впливала на офіційну церковно-слов'янську. Не тільки простолюдини Києва, а й князі, які народилися й жили тут, користувалися українською мовою, яку б ми зрозуміли й сьогодні. Отже, Галицько-Волинська держава — важливий етап в історії України. Вона зберегла, примножила і передала наступним поколінням державницьку, культурну і духовну спадщину Русі.

Теми доповідей, рефератів:

Пам'ятки літописання Галицько-Волинської держави

Рекомендована література

Основна

1. Історія та культура України: навчальний посібник / уклад. Дедурін Г. Г., Іванов С. Ю., Чорний І. В. Харків, 2017. 108 с.
2. Історія української культури : національний підручник / В.А. Качкан, О.Б. Величко та ін.; за ред. В.А. Качкана. – К.: ВСВ «Медицина», 2021. – 368 с.

Допоміжна:

3. Бойко О. Д. Історія України : Посібник. — 5 вид., доп. — К. : Академвидав, 2013. 655 с.
4. Колтунов О. Ю. Історія української культури : навч. посібник / О. Ю. Колтунов, О. О. Уварова. – Одеса : ОНМедУ, 2011. - 316 с.
5. Українська мова. Історія України. Історія української культури : Практикум / О. Ю. Колтунов, О.О. Сікорська, О. О. Уварова, О.С.Шаніна, Н.О.Каравацька. – Одеса : ОНМедУ, 2012. – 360 с.

Електронні інформаційні ресурси

1. Історія України (Давня історія, Середні віки, Новітній час, тощо), бібліографія, картографія, наукові публікації, тематичні ресурси, дослідження та інші *матеріали з Інституту історії Національної Академії наук України* - http://www.history.org.ua/?litera&getFromProject=_edz_
2. Український історик. Історія України: давня, середньовічна, нова, новітня, Всесвітня історія, Античність, день в історії, першоджерела, документознавство та архівна справа - <http://istoryk.in.ua/>
3. Історія України IX-XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації <http://www.izbornyk.org.ua/>

Практичне заняття № 7

Тема. Культура на українських землях наприкінці XIV - першій половині XVII ст. Козаччина як культурне явище.

Мета: ознайомити студентів з основними поняттями теми, історичними подіями XIV – першої половини XVII ст., студенти повинні знати основні історичні події XIV - першої половини XVII ст., надати студентам можливість виокремити основні напрямки розвитку історії та культури України у XIV - першій половині XVII ст.; навчити студентів аналізувати події та культурогенез XIV - першої половини XVII ст.

Основні поняття: Велике князівство Литовське, Литовські статути, Річ Посполита, козацтво, Запорізька Січ, реєстрові козаки.

Обладнання: методрозробка заняття, ноутбук

План

Організаційний момент (привітання, перевірка присутніх, повідомлення теми, мети заняття, мотивація студентів щодо вивчення теми).

Контроль опорних знань

1. Які позитивні та негативні наслідки для розвитку української культури мало перебування України в складі Литви та Польщі?
2. Який вплив мала боротьба українського народу проти іноземних поневолювачів на українську культуру XIV—XVI ст.?
3. Яке значення козацтва в утвердженні культурної самобутності українського народу?
4. У чому полягає значущість творчості письменників-полемістів XVI ст.?
5. Як позначилося виникнення друкарства на розвитку культури та освіти в Україні?
6. Назвіть найважливіші осередки освіти в Україні у XIV - першій половині XVII ст.
7. Охарактеризуйте козацьку ментальність.

Тестові завдання (питання з однією правильною відповіддю)

1. Полемічна література
 - а) фіксувала суперечки між православними й уніатами
 - б) містила розповіді на Біблійні сюжети, не визнані церквою
 - в) відбивала суперечки між князями
 - г) утверджувала польське панування в Україні

2. Братство – це
 - а) релігійно-національне товариство
 - б) навчальний заклад
 - в) давній театр
 - г) орган правління Речі Посполитої

3. Сучасні Президенти України складають присягу на
 - а) Остромировому Євангелії
 - б) Острозькій Біблії
 - в) Пересопницькому Євангелії
 - г) Повісті временних літ

4. Винахідник книгодрукування в Європі
 - а) І.Федоров
 - б) Й.Гуттенберг
 - в) Ш.Фіоль
 - г) Ф.Скорина

5. Найвідоміший православний письменник-полеміст, монах
 - а) Петро Могила
 - б) Іпатій Потій
 - в) Іван Вишенський
 - г) Петро Скарга

6. Вертеп – це
 - а) братська школа
 - б) перший лікувальний заклад
 - в) ляльковий театр
 - г) вищий навчальний заклад

7. Хто відкрив у своєму маєтку перший православний колегіум
 - а) П.Могила
 - б) І.Мазепа
 - в) Митрополит Іларіон
 - г) К.Острозький

8. Українець, вихованець Краківського університету, астроном і математик, доктор медицини Болонського університету, в 1481 р., декан медичного факультету цього університету:

- а) Юрій Дрогобич
- б) Швайцгольд Фіоль
- в) Франциск Скорина
- г) Інокентій Гізель

9. Важливою подією в середині XV ст. була поява книгодрукування. Перша слов'янська книга, що була видана у Венеції (1483 р.), надрукована

- а) латиною
- б) грецькою мовою
- в) кирилицею
- г) глаголицею

10. Білорус, вихованець Краківського та Падуанського університетів, доктор медицини, в 1517 р. надрукував у Празі „Псалтир” слов'янською мовою:

- а) Юрій Рогатинець
- б) Швайцпольд Фіоль
- в) Франциск Скорина
- г) Інокентій Гізель

11. У 1576 (78) р. в Острозі було створено Острозький греко-слов'янський колегіум. Першим ректором цього колегіуму був:

- а) Костянтин Острозький
- б) Герасим Смотрицький
- в) Петро Могила
- г) мітрополит Іларіон

12. З останньої чверті XVI ст. з'являється полемічна література, присвячена релігійній дискусії (між католиками та православними). Полеміку розпочав польський езуїт, письменник

- а) Іван Вишенський
- б) Герасим Смотрицький
- в) Петро Скарга
- г) Мелетій Смотрицький

13. Перша друкарня в Україні була відкрита Іваном Федоровим у місті

- а) у місті Києві
- б) у місті Львові
- в) у місті Острозі
- г) у жодному з названих міст

14. Києво-Могилянській колегіум (згодом академія) був заснований у

- а) 1632 р.
- б) 1576 р.
- в) 1612 р.
- г) 1705 р.

15. Існували такі козацькі культи

- а) шаблі, коня, слова, червоного кольору
- б) меча, шаблі, жінки, волі
- в) коня, вола, сили, свободи
- г) гетьмана, шаблі, коня, мужності

16. Кревську унію між Литвою і Польщею укладено в:

- а) 1385 р.
- б) 1413 р.
- в) 1569 р.
- г) 1596 р.

17. Люблінська унія 1569 р. це -

- а) угода про шлюб Ядвиги і Ягайла
- б) угода між Ягайлом і Вітовтом про зверхність та привілеї
- в) угода про утворення греко-католицької церкви
- г) угода про утворення Речі Посполитої

18. Берестецька церковна унія відбулась у:

- а) 1569 р.
- б) 1576 р.
- в) 1589 р.
- г) 1596 р.

Обговорення теоретичних питань:

Братства.

Розвиток української мови. Книгодрукування. Освіта. Гуманізм у літературі. Полемічні твори.

Театральне та музичне мистецтво. Архітектура і образотворче мистецтво.

Козаччина як культурне явище.

Братства.

У XIV — першій половині XVII ст. культура України розвивалася в складних умовах. Роз'єднаність українських земель, відсутність єдиного політичного центру, тяжкий іноземний гніт, спустошливі турецько-татарські іга нестерпне гноблення польських, литовських, угорських, молдовських, турецьких і українських феодалів, що його зазнавали народні маси, — все це гальмувало розвиток продуктивних сил, формування української народності і становлення української національної культури.

Та й за цих несприятливих умов культурний поступ в Україні не припинявся. Українська культура розвивалась на основі вітчизняних традицій попередніх віків, чуйно реагуючи на нові соціально-економічні й політичні процеси, що їх переживало українське суспільство. Одночасно з цим в Україні ширилися ідеї європейського Відродження - Ренесансу (від франц. Renaissance — Відродження) XIV — XVI ст. Це, передусім, були ідеї Гуманізму (від лат. humanus — людський, людяний) і Реформації. Гуманісти виступали проти феодально-релігійної ідеології, церковних догм, проти підпорядкування життя людини церковним канонам, проти проповіді аскетизму, за право людини на вільний розвиток і земне щастя. Вихідці з України нерідко навчалися в європейських університетах, окремі західноєвропейські гуманісти відвідували Україну. Друга половина XVI ст. — це час поширення в Україні реформатських рухів, як тих, що проникали із Заходу, так і тих, що виникли на українському ґрунті. Час поширення на Україну Реформації був і часом найбільшого сприйняття ренесансних впливів, які модернізували світогляд реформаторів.

У 1596 р. внаслідок Берестейської унії було створено греко-католицьку (уніатську) церкву, підпорядковану папі римському. Внаслідок цього погіршилося становище православної церкви і розгорнулася боротьба за відновлення утискуваної церкви.

Важливою рисою формування й становлення української культури, особливо з другої половини XVI і в першій половині XVII ст. стає підпорядкованість її розвитку і інтересам визвольної боротьби-українського народу проти гніту шляхетської Польщі, проти наступу католицизму й унії. У центрі ідеологічної боротьби стояли створені міщанами церковні братства.

Братства - релігійно-національні організації українських православних міщан. Така організація створювалася навколо парафіяльної церкви, зібрані внески йшли на її матеріальну підтримку, на благодійність, розвиток освіти. Раніше за все братства виникли у Львові, інших містах Галичини, а згодом і по всій Україні. Одне з найвідоміших і найдавніших з них — Львівське братство було засноване при храмі Успіння Богородиці ще близько 1453 р. У 40-х рр. XVI ст. Львові виникло ще два братства, які були підпорядковані старшому, Успенському. У 1586 р. константинопольський патріарх Йоахим надав право патріаршої ставропігії, тобто невідповідності місцевій церковній владі.

Велику роль у національно-культурному житті України відіграло Київське братство, засноване в 1615 р. при Богоявленському монастирі. Воно одразу стало головним консолідуючим центром для всієї України. До Київського братства крім київських міщан і української шляхти, вступило також і Запорізьке Військо на чолі з гетьманом Петром Сагайдачним.

З другої чверті XVI ст. ряд країн Європи став ареною Реформації — соціально-політичного та релігійного руху, спрямованого на повернення до біблійських першоджерел християнства у їх суті. Внаслідок Реформації з римо-католицизму вийшла низка церков (лютеранська, кальвіністська, англіканська) і сект (анабаптизм, антитринітаризм), що отримали назву протестантських. У другій половині XVI ст. і особливо наприкінці цього століття Реформація поширилась і в Україні. У лоні православ'я виявом її були деякі аспекти діяльності й програми братського руху. Братства у багатьох питаннях ставили цілі, подібні до тих, що їх вирішували реформаційні течії.

Серед протестантських церков України особливо динамічно розвивалася кальвіністська (реформаторська). Саме з кальвіністського середовища вийшов перший віросповідний твір, написаний слов'яно-руською мовою — славнозвісний «Катехізіс» Симона Будного (Несвіж, 1562). Реформаторське віровчення привернуло увагу передусім шляхти і магнати, які вбачали в протестантських вимогах послаблення влади вищих церковних ієрархів. Але перехід не набув масовості, як і у випадку міщан. Для селянства ж нові ідеї взагалі були чужими і незрозумілими.

З середини XVI ст. в Європі розгортається контрреформація – католицька реформа церковного життя. Цій справі слугував орден єзуїтів, заснований 1534 р. Розгортанню його діяльності в Україні сприяла Люблінська унія. У 1571 р. було відкрито єзуїтську колегію в Ярославі (Галичина), а незабаром єзуїтські школи з'явилися у Львові, Кам'янці, Луцьку, Перемишлі, Острозі, Києві. 1593 р. почала діяти Замойська академія – навчальний заклад вищого типу. Після Берестейської унії діяльність єзуїтів була спрямована проти православної церкви.

Розвиток української мови. Книгодрукування. Уже в літературних пам'ятках XIV — XV ст. чітко відбито риси, властиві українській мові. У XVI — першій половині XVII ст. українська мова, особливо розмовна, розвивалася далі. Офіційно-канцелярською, державною мовою в Литовській державі була «руська мова», що склалася на основі староруської мови часів Київської Русі. До цієї мови дедалі активніше вливалися елементи народної, «посполитої» мови, якою говорили народні маси.

Цікавою пам'яткою, в якій яскраво відбився процес формування української мови, є так зване *Пересопницьке євангеліє* — рукописний переклад євангелія «из языка болгарского на

мову рускую», тобто з книжної церковнослов'янської мови на мову «просту», близьку до тодішньої народно-розмовної української мови. Переклад здійснено у 1556—1561 рр. у місті Пересопниці на Волині (тепер с. Рівненського р-ну Рівненської обл.) поповичем з міста Санока Михайлом Васильовичем і архімандритом Пересопницького монастиря Григорієм. Від назви монастиря, якому євангеліє довгий час належало, воно й дістало свою назву.

У XIV — першій половині XVII ст. продовжувала розвиватися обрядова народна поезія, що своїми початками сягає в давніші часи,— весільні пісні, поховальні голосіння, колядки, щедрівки, веснянки тощо. Та особливе місце в усній народній творчості цього періоду займають історичні пісні та народні думи. Найбільш ранні думи належать до XV — XVI ст.

Для розвитку культури величезне значення мали початок та розвиток друкарства. Велику роль відіграло зародження в Кракові й Чорногорії наприкінці XV ст. видання книг кирилицею на церковнослов'янській мові. У 1491 р. у Кракові міщанин із Франконії німець Швайпольт надрукував кириличним шрифтом богослужбні книги «Октоїх», «Часослов» і «Псалтир». Ці книги мали велике поширення в Україні, а через неї і в Росії.

У Великому князівстві Литовському книгодрукування почав білоруський учений-гуманіст Франциск Скорина (бл. 1490—1540 рр.). Спочатку у Празі у 1517 р. він видав церковнослов'янською мовою «Псалтир» і частини «Біблії». Переїхавши до Вільно, Ф.Скорина видав «Малу подорожню книжицю» (1522 р.) та «Апостол» (1525 р.).

В Україні книгодрукування розгорнув першодрукар Іван Федоров, який після видання разом із своїм помічником Петром Мстиславцем у Москві першої відомої датованої друкованої книги в Росії «Апостола» 1564 р. і «Часовника» 1565 р. внаслідок переслідувань вищого духовництва й частини боярства змушений був перейти за «литовський рубіж». У 1572 р. І.Федоров з Білорусі перебрався до Львова і у 1573 р. на кошти, зібрані небагатими міщанами, заснував там друкарню. З неї у 1574 р. вийшов «Апостол» — перша друкована книга в Україні, що повторювала московське видання цієї книги. Того ж року Федоров надрукував і другу книгу — перший східнослов'янський «Буквар».

Через брак коштів І.Федоров уже в 1575 р. залишив Львів і влаштувався спочатку управителем маєтку Дерманського монастиря на Волині, а через деякий час знову зайнявся влаштуванням друкарні, тепер у м. Острозі. У цій друкарні, що містилася поруч з відомою Острозькою школою, в 1580 р. була надрукована «Книга нового завіту», а в 1580—1581 рр. — славнозвісна «Острозька біблія», перше повне видання біблії в перекладі на старослов'янську мову. З Острога І.Федоров повернувся до Львова, де й помер 5 грудня 1583 р. Друкарня Федорова, що через борги перейшла до рук кредиторів, незабаром була викуплена Львівським братством.

Після заснування І.Федоровим друкарень у Львові й Острозі наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. виникли і діяли також друкарні в інших містах.

Освіта. Про стан шкільної освіти в Україні у XIV — XV ст. документальних даних дуже мало. Тоді школи, мабуть, існували при монастирях, церквах, благодійних установах і в маєтках деяких феодалів. Учителями здебільшого були дяки, що навчали дітей елементарної грамоти, молитов, церковного співу. Окремі українці здобували знання в школах Польщі, Чехії, Німеччини, де наука на той час досягла більш високого рівня. Так, син ремісника з м.Дрогобича (Східна Галичина) Юрій Котермак (Юрій Дрогобич) (1450—1494 рр.) закінчив Краківський університет, дістав у ньому ступені бакалавра і магістра, потім перейшов у Болонський університет (Італія), де здобув ступінь доктора, викладав астрономію і медицину, в 1481 — 1482 рр. був ректором. У 1483 р. у Римі вийшла книга Дрогобича «Прогностична оцінка 1483 року», в якій автор подав багатий матеріал з астрономії і географії. Ця книга є першою відомою книжкою, надрукованою автором з України.

Єзуїти після відкриття у 1570 р. у Вільні своєї колеґії, що незабаром була перетворена на академію і стала одним з найбільших єзуїтських освітньо-ідеологічних центрів у всій Речі Посполитій, наприкінці XVI — на початку XVII ст. у містах України (й Білорусі) відкрили цілу

низку своїх колегій — у Ярославі, Замості, Львові, Луцьку, Кам'янці-Подільському, Острозі та інших. Відкривалися й уніатські школи.

Валивого значення мали православні слов'яно-руські школи. Серед них одне з перших місць належало Острозькій школі, відкритій близько 1576 р. зусиллями й на кошти українського князя К. Острозького (1526—1608 рр.). Першим ректором цієї школи був відомий письменник Герасим Смотрицький, учителями — видатні культурні діячі — Іов Княгиницький, Дем'ян Наливайко (брат Северина Наливайка) та ін. У школі викладалися мови — грецька, латинська, польська, слов'яно-руська, а також «сім вільних наук» — *трівіум* (граматика, піїтика, риторика) і *квадрівіум* (діалектика, математика — арифметика і геометрія, астрономія і музика).

Острозька школа мала значний вплив і на організацію та постановку навчання в братських школах. Першою такою школою стала заснована у 1586 р. Львівським братством школа у Львові. У Києві братська школа заснована в 1615 р. Першим її ректором був вихованець Львівської школи, відомий письменник Іов Борецький, пізніше київський митрополит. У 1631 р. архімандрит Києво-Печерської лаври Петро Могила заснував при лаврі школу, яка в 1632 р. була об'єднана з Київською братською школою, внаслідок чого виникла Києво-братська, або Києво-Могилянська колегія. В основі 12-річного курсу навчання знаходилися «сім вільних наук». Це по суті була вища світська освіта. А з 1690 р. в колегіумі зорганізовано вищі богословські студії. Вчилися діти всіх станів - від аристократів до козаків і селян. Колегіум мав гуртожиток, що було рідкістю на той час. У 1736 р. у колегіумі навчалися, крім українців, росіяни та білоруси, а також 127 студентів з європейських країн. У 1701 р. з ініціативи гетьмана Мазепи колегіуму було присвоєне звання академії.

Крім братських шкіл, на Україні в другій половині XVI — першій половині XVII ст. при церквах у селах і слободах існували численні парафіяльні, «дяківські» школи, в яких навчалися діти селян і козаків. Подібні школи виникли і на Запоріжжі.

Передові вчені піклувалися про забезпечення шкіл підручниками. У 1591 р. у Львівській братській школі було складено і видано греко-слов'янську граматику — «Адельфотес» («Братство»), за якою учні навчалися грецької і старослов'янської мов. У 1596 р. у Вільні надрукована «Грамматика словенська», автором якої був викладач Львівської братської школи Лаврентій Зизаній. У 1619 р. вийшла в світ у друкарні того ж Віленського братства «Грамматика словенская» Мелетія Смотрицького, сина відомого полеміста Герасима Смотрицького. Велике значення мала книга ученого-лінгвіста Памви Беринди «Лексикон славеноросский и имен толкование», надрукована в Києві у 1627 р. У цій книзі було перекладено з слов'янської на тодішню українську мову 8 тис. слів.

Гуманізм у літературі. Полемічні твори. Зачинателями гуманістичної культури в Україні, її найвизначнішими діячами після Юрія Дрогобича не без підстав вважають Павла Русина, Лукаша з Нового Міста, Станіслава Оріховського – Роксолана.

Павло Русин (бл. 1470 – 1517) - один з перших українських поетів-гуманістів, культурно-освітніх діячів, професор Краківського університету, займався видавничою діяльністю, популяризував античну спадщину. У дусі гуманізму та античної спадщини Павло Русин звертав увагу на реальне земне життя, людську особистість. Прибічник природного права, він вважав, що в цивілізованій державі людина повинна мати право на повноцінне життя, свободу совісті, слідувати велінням власного розуму.

Український і польський гуманіст Лукаш з Нового Міста (? – бл. 1542) народився в містечку Нове Місто (біля м. Самбора) – учень і викладач Краківського університету. Він виступав проти обскурантизму церковників того часу, стверджував, що людина є частиною природи, яка має право на власне життя і задоволення своїх земних потреб. Лукаш пропагував античні пам'ятки філософії, етики, зокрема праці Арістотеля, Ціцерона тощо.

Серед українських гуманістів XVI ст. Станіслав Оріховський-Роксолан (1513 – 1566) займає особливе місце. Український і польський публіцист, історик, філософ, перший вітчизняний політолог в сучасному розумінні цього слова, оригінальний мислитель.

Найзначнішими творами С.Оріховського-Роксолана вважаються «Про турецьку загрозу» (1543 р.), «Про целібат»; «Відступництво Риму». Він, як і більшість гуманістів того часу, розглядав історію не з погляду промислу Божого, а як дію реальних людей. С.Оріховського-Роксолана можна назвати першим із східнослов'янських прибічників концепції суспільного договору в походженні держави. На його думку, королівська влада походить не від Бога, а виникає внаслідок угоди між людьми, які слухаються короля добровільно.

З пропагандою гуманістичних ідей у XVI ст. виступили й інші діячі польської культури, вихідці з України: Іван Турбінський-Рутинець (1511—1575) — правознавець, поет, професор і ректор Краківського університету, автор творів з права, численних віршів; Григорій Чуй Русин (близько 1523—1573) — українсько-польський поет доби пізнього Ренесансу, ректор колегії в Перемишлі, Львівської школи, а з 1563 по 1573 р. — професор Краківського університету. Вагомий внесок у розвиток латиномовної поезії, поширення ідей гуманізму належить і Юрію Тичинському-Рутенцю, професору поетики і риторики Краківської академії. У творах цих авторів домінують античні мотиви, звернення до людини, яку цінують за її чесноти.

У період, що розглядається, розвивалася оригінальна і поширювалася перекладна література. Як і раніше, з'являлися твори ораторсько-проповідницької (проповіді, повчання, учительські евангелія), житійної, паломницької літератури, історичні твори — літописи. Одночасно з традиційними жанрами в літературі виникали і нові жанри — посвяти, передмови й післямови до друкованих книжок і різноманітного типу вірші — епіграми, емблеми, панегірики, декламації, інтермедії, полемічні, історичні, морально-дидактичні вірші та ін. У віршах прославлялася боротьба проти ворогів, оспівувалася вірність вітчизні.

Найбільше значення мала *полемічна література*, що особливо розвинулася у другій половині XVI — на початку XVII ст. у зв'язку з посиленням польсько-шляхетського гніту, наступу католицизму на Україну і насадженням унії. Письменники-полемісти виступали проти національно-релігійного гніту, на захист православ'я, національної незалежності українського народу.

Першим значним полемічним твором була книга відомого діяча української культури Герасима Смотрицького «Ключ царства небесного», що вийшла в Острозі у 1587 р. Головна увага автора зосереджена на викритті ворожості українському народові католицизму, тяжкої праці поневолених селян.

Особливої гостроти полеміка між православними й католиками та уніатами набрала після того, як у 1596 р. Берестейський собор офіційно проголосив церковну унію. У 1597 р. у Вільні польською, а в 1598 р. в Острозі тогочасною українською літературною мовою вийшов один з найвизначніших полемічних творів — «Апокрисис, албо отповѣдь на книжки о съборе Берестейском..», тобто відповідь на книгу єзуїта Петра Скарги про Берестейський собор. Автор сховався за псевдонімом Христофора Філалета. Спростовуючи твердження Скарги, автор виступає проти зазіхань папи й католиків на українські й білоруські землі, таврує моральний розклад українських магнатів і відступників-єпископів.

Глибокою емоційною насагою, високим патріотичним пафосом і болем за тяжку долю вітчизни сповнений твір Мелетія Смотрицького «Тренос» («Плач»), опублікований у 1610 р. польською мовою у Вільні. Цей твір написаний у формі голосіння-плачу Матері — православної церкви, зверненого до дітей — українських православних магнатів, що відреклися від неї і пішли за лихою мачухою — католицькою церквою.

Важливим твором, спрямованим проти католицизму й унії, була «Протестація», складена у 1621 р. нововисвяченим митрополитом Іовом Борецьким від імені «народу руського». Одним з найгрунтовніших полемічних творів, спрямованих проти унії на захист православ'я, була книга «Палінодія, или Книга обороны кафолической святой апостолской восточней Церкви...» Захарія Копистенського, вихованця Львівської братської школи, активного діяча Київського братства, написана в 1619—1622 рр.

Вершиною розвитку полемічної літератури стала творчість Івана Вишенського (1545—1550 рр. — прибіл. 1620 р.). Він виступав із рішучим протестом не тільки проти національно-релігійного, а й соціального, класового гноблення, на захист простих людей. Вся його творчість

пройнята глибоким демократизмом. Серед його творів - «Извещение краткое о латинской прелести» та «Послание до всех обще, в Лядской земли живущих».

У XIV—першій половині XVI ст. продовжувалися традиції історичного літописання, найзначнішим є так званий Короткий Київський літопис, що охоплює 862—1515 рр. З другої половини і особливо з кінця XVI ст. і в першій половині XVII ст. інтерес до минулого українського народу зростає. Серед літописів цих часів чільне місце займає Густинський літопис, список якого знайдено у Густинському монастирі біля Прилук на Полтавщині. Невідомий автор виклав історію від Київської Русі до 1515 р., а потім описав зародження козацтва, розповів про введення унії та нового календаря і довів виклад до 1597 р. Він виступає на захист українського народу, православної віри, засуджує польсько-шляхетське гноблення України. Другий літопис, завершений у першій половині XVII ст., — це літопис Острозький (очевидно, автор походив з Острога), який є компіляцією з польської хроніки Мартина Бельського і охоплює події від 1500 до 1636 р.

Театральне та музичне мистецтво. У XIV — першій половині XVII ст. розвивалось мистецтво, в якому дедалі більше виявлялися національні риси. З'являється віршована шкільна драма, в якій переважали релігійні та міфологічні сюжети і акторами в якій здебільшого були учні братських шкіл та студенти колегій. Особливого розвитку набула шкільна драма в Острозькій школі та Києво-Могилянській колегії. Зароджується також комедія у формі інтермедій на побутові теми, які виконувалися в антрактах між актами драми. У XVII ст. бере свій початок і *вертеп* — ляльковий театр. Вистави відбувались у своєрідній двоповерховій дерев'яній скриньці, де на верхньому поверсі показувалися вистави на релігійні сюжети, а на нижньому — з народного життя.

Розвивалася і музична культура, основою якої була усна пісенна народна творчість. Тексти і мелодії до народних дум та історичних пісень склали переважно народні поети, композитори — кобзарі, бандуристи, вони ж були і виконавцями цих творів. Кобзарі оспівували героїчну боротьбу та перемоги народу над турками, татарами, польськими шляхтичами та іншими загарбниками й поневолювачами. Улюбленими народними музичними інструментами була бандура, кобза, сопілка, дудка, в Карпатах — трембіта. Народна музика й танці (козачок, метелиця, веснянка та ін.) були дуже популярними.

Музика широко вивчалася в братських школах. У школах при церквах, монастирях, у маєтках окремих феодалів існували хорові капели.

Архітектура і образотворче мистецтво. Архітектура і образотворче мистецтво України XIV — першої половини XVII ст. розвивалися на самобутній давньоруській основі. Для цього періоду характерним є поступове проникнення в будівництво й живопис національних, народних рис, з одного боку, і зменшення церковних впливів та збільшення світських елементів, заповнення релігійних сюжетів образами, взятими з реального життя, ширше зображення природи, почуттів і переживань людей, більш гуманістичний зміст і реалістичні форми художніх витворів — з другого.

На Україні в різних місцевостях широко будувалися замки й укріплення. Кам'яні замки здебільшого споруджувалися на Правобережжі, насамперед на Поділлі і Волині, а також у Східній Галичині, на Північній Буковині й Закарпатті (Луцьк, Володимир-Волинський, Кам'янець-Подільський, Острог, Львів, Хуст, Мукачеве та ін.). Укріплення міст Лівобережжя, де не було багатих покладів каменю, а лісу вистачало, здебільшого зводилися земляні й дерев'яні (Чернігів, Новгород-Сіверський, Стародуб, Путивль, та ін.). Як фортеці часто будувалися й культові споруди — церкви і монастирі (церква у селі Сутківцях на Поділлі, Дерманський монастир на Волині, церква Богоявлення в Острозі та ін.). Архітектори України вміло поєднували в будівництві український національний стиль з кращими надбаннями європейського ренесансу. Так, на самобутній національній основі з творчим урахуванням досягнень європейських архітекторів було збудовано такі прекрасні споруди, як будинок активного діяча Львівського братства купця Костянтина Корнякта (1580

р.), вежа Корнякта (1588 р.), каплиця Трьох святих (1578 р.) і Успенська церква (1598—1630 рр.) у Львові та ін. Значного поширення в Україні набувають скульптура і різьблення, зокрема різьблення іконостасів.

Живопис, що раніш майже виключно був присвячений релігійній тематиці, тепер значною мірою набуває світського характеру. Художники звертаються до реального життя, малюють природу, побутові сцени, воєнні баталії, набув поширення портретний живопис. Навіть на іконах образах святих надають рис реальних людей (свята Марія — проста українська жінка, жінка-мати і т. ін.).

Розвивається книжкова мініатюра (зокрема, в Пересопницькому євангелії), гравюра, особливо по дереву (початок покладено гравірованими ілюстраціями в «Апостолі» і «Букварі» Івана Федорова). Значних успіхів було досягнуто в Україні у литті з міді та олова і художній обробці металу. Особливого розвитку це мистецтво набуло у Львові. Відливали й художньо оформляли гармати, дзвони, ліхтарі, чаші, свічники, зброю, посуд та ін. Оздоблювали з допомогою інкрустації золотом, коштовним камінням, гравіруванням, шліфуванням тощо.

Козаччина як культурне явище.

У складній історичній ситуації роль духовного лідера народу взяло на себе козацтво — самобутній суспільний стан, який сформувався в XV-XVI ст. Саме козацтво підхопило традицію національної державності, виступило захисником православної церкви, української мови.

Всенародна війна за свободу України 1648-1657 рр. безпосередньо відбилася і на культурному житті. Патріотичні почуття, спільні походи, масове переселення — все це сприяло культурній інтеграції різних регіонів. У ході війни міцніла нова українська державність, що спиралася на козацькі традиції. Хоч Гетьманщина включала тільки частину національної території, але саме її існування вело до зростання національної самосвідомості.

Власне, від козацтва починаються витoki українців як нації, оскільки саме з ним пов'язані пробудження національної самосвідомості, формування національних інтересів і національних цілей — усіх необхідних для нації компонентів. Їх формування у свою чергу базувалося на досить зрілому соціально-економічному фундаменті. Наростання національно-визвольної боротьби втягнуло у свій вир усе українське населення, всі його стани. Створена козацтвом Запорізька Січ була не просто українською державою, вона стала прообразом ранніх буржуазних республік. Незважаючи на те, що її функціонування мало локальний характер, вона фактично здійснювала вплив на всі землі України, на все українство. Роль козацтва у соціальному, економічному й політичному житті була настільки великою, а зв'язки з народом настільки міцними, що його, судячи по зарубіжних документах XVI—XVIII ст., називали «нацією козаків» або «українською козацькою нацією», а Україну — «країною козаків».

Побудований на принципах прямої демократії соціальний і політичний устрій Війська Запорозького функціонував завдяки реальному забезпеченню верховенства волі громади у найважливіших сферах її життя.

Відомості про обряди, що сформувалися в середовищі запорожців, походять переважно з останніх часів існування Січі, але, ймовірно, більшість їх виникла раніше. Своєрідність устрою козацтва зумовлювалась насамперед тим, що воно ґрунтувалося на християнських засадах, зокрема православних. Християнські засади козацтва позначалися і на його структурі, і на соціальному устрої, ключовим серед яких виступало поняття «братства». Воно за змістом було близьким до релігійних братств, і недаремно козаків сприймали як захисників православних та православної віри. Вступаючи до козацтва мусили «перероджуватися» — зрікатися усіх радощів земних, родини і свого минулого, навіть свого прізвища. Замість нього козакам надавалися прізвиська.

Обрядова система козаків була пов'язана насамперед з основним заняттям — військовою справою та воєнізованим побутом. Зокрема, характер воїнських ініціацій мали обряди прийому в запорожці. Перша фаза ініціації — ритуальне відокремлення від громади — починалася обрядовими проходами майбутнього запорожця «на той світ». На Січі новик проходив обряди

прийому в «молодики», які включали урочисту присягу на вірність товариству і, ймовірно, прийняття православ'я, якщо молодий козак був іншої віри. Ставши «молодиком», ініціант витримував термін навчання військової справи і правил поведінки запорожця. «Молодики» виступали об'єктом ритуальних висміювань та принижень, змушені були виконувати роль слугителів при старшині і старших козаках. Коли ініціант з честю проходив через усі випробування, то допускався до участі у морському поході на турків. Завершувалася ініціація прийомом нового козака до одного з січових куренів і обрядом перейменування, який означав нове народження посвячаного, вже як козака.

Козацький етнокультурний пласт заміщувався на українському ґрунті, проте на інтеретнічних засадах, що, по суті, в традиціях формування населення Русі-України. В душі давніх традицій зароджувалось і саме козацтво — як результат невпинної боротьби осілого хліборобського народу з кочовими степовиками.

«Козацька» етнічна самосвідомість мала два рівні: побутовий та ідеологічний. Побутовий рівень етнічної самосвідомості містив такі елементи: поширення самоназв; наявність етнічних стереотипів, в тому числі тих, що характеризували інші народи; переконання в існуванні особливої «руської крові», під якою розумілася генетична близькість до Київської Русі; наявність психологічних бар'єрів щодо сусідніх народів і держав. Елементами вищого, ідеологічного рівня етнічної самосвідомості (власне, це вже національна самосвідомість) були такі: боротьба за національні права — вольності для нації; боротьба за історичні традиції нації (возвеличення культу князів, підкреслення величі Київської держави, відновлення національних пам'яток минулого, обстоювання ідеї автохтонності української нації); боротьба за офіційне визнання української мови; засудження національної зради; протиставлення релігійних відмінностей; національне мотивування козацьких повстань.

Наріжним каменем світогляду запорозького козацтва, а відтак і його реальної поведінки, виступало переконання, що заняттям, гідним справжньої людини, є лише козакування. На українських землях дана установка може мати причиною те, що хліборобство часто пов'язувалося з панщиною, і, зневажаючи роботу в полі, українське козацтво таким чином висловлювало протест проти підвладного становища української землі.

Одним з важливих архаїчних елементів у культурному комплексі українського козацтва є культ коня. Культ коня як бойового козацького побратима являє собою далекий відгомін сакрально-військової індоєвропейської традиції поклоніння коню. В багатьох козацьких піснях, думах, переказах кінь є братом та бойовим товаришем козака.

Почесне місце посідає у козацькій військовій традиції шабля як далекий відгомін прадавнього військового культу меча і бойового пояса. Шабля на території України в XVI-XVIII ст. була символом незалежної козацької верстви.

Індоєвропейської культурної традиції сягає культ червоного кольору. Сакрального значення йому надавали й січовики: їхні бойові прапори були малинового (власне, червоного) кольору. Трагічність козацької долі зменшувалася словом, яке мало в середньовіччі магічне значення: воно, оспівуючи героїчну смерть козака, ніби закарбовувало його славу навечно, наповнюючи нетривале життя на Землі певним смислом. З огляду на це особливий сенс мало останнє слово, тим більше, коли воно почує: «Чуєте, люди!» — останнє звернення вмираючого козака ставало ритуальним.

За своїми характеристиками нова культурна система козацтва істотно відрізнялася від традиційної, орієнтованої на пріоритет землеробської праці, оселі та прив'язаності до батьківської землі. Козацька культурна система містила інші цінності - цінності волі, дороги, боротьби.

Козацький тип характеру і козацький тип культури стверджували мужню особистість та ідею волі. Ідея вольності поєднувалася разом з тим з ідеєю самопожертви. Остання логічно впливала із своєрідності суворого, навіть аскетичного життя козаків. Адже вони жили у простих куренях або промишляли по уходах, татарських переправах, зимовищах, були відокремленими від жінок, що робило Січ подібною до чоловічого монастиря. «Вони дуже

міцні тілом, легко зносять спеку і холод, голод і спрагу, — писав Г. де Боплан, — на війні витривалі, відважні, хоробрі і навіть легковажні, бо не цінять свого життя».

Раціональна за характером козацька культура залишилася в своїй основі міфологізованою, навіть зберегла магичні елементи. Більш-менш органічному поєднанню двох могутніх культурних шарів — традиційної хліборобської і раціональної козацької — сприяло утвердження за часів їх співіснування ще одного потужного культурно-світоглядного шару — християнства.

Теми доповідей, рефератів:

1. Братства та їх роль у піднесенні національної культури наприкінці XVI - на початку XVII ст.
2. Запорізька Січ, як приклад синтезу східної і західної цивілізацій.
3. Побут, одяг, кухня запорозьких козаків.

При підготовці доповіді, реферату, аналітичного огляду тощо, студенти можуть, поряд з цим, готувати дидактичні наочні посібники у вигляді таблиць, кодограм, слайдів, малюнків, портретів відомих фахівців, препаратів тощо).

Рекомендована література

Основна

1. Історія та культура України: навчальний посібник / уклад. Дедурін Г. Г., Іванов С. Ю., Чорний І. В. Харків, 2017. 108 с.

2. Історія української культури : національний підручник / В.А. Качкан, О.Б. Величко та ін.; за ред. В.А. Качкана. – К.: ВСВ «Медицина», 2021. – 368 с.

Допоміжна:

3. Бойко О. Д. Історія України : Посібник. — 5 вид., доп. — К. : Академвидав, 2013. 655 с.

4. Колтунов О. Ю. Історія української культури : навч. посібник / О. Ю. Колтунов, О. О. Уварова. – Одеса : ОНМедУ, 2011. - 316 с.

5. Українська мова. Історія України. Історія української культури : Практикум / О. Ю. Колтунов, О.О. Сікорська, О. О. Уварова, О.С.Шаніна, Н.О.Каравацька. – Одеса : ОНМедУ, 2012. – 360 с.

Електронні інформаційні ресурси

1. Історія України (Давня історія, Середні віки, Новітній час, тощо), бібліографія, картографія, наукові публікації, тематичні ресурси, дослідження та інші *матеріали з Інституту історії Національної Академії наук України* - http://www.history.org.ua/?litera&getFromProject=_edz_

2. Український історик. Історія України: давня, середньовічна, нова, новітня, Всесвітня історія, Античність, день в історії, першоджерела, документознавство та архівна справа - <http://istoryk.in.ua/>

3. Історія України IX-XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації <http://www.izbornyk.org.ua/>

Практичне заняття 8

**Тема: Українська Козацько-Гетьманська держава (середина XVII - XVIII ст.)
Українське бароко.**

Мета: сприяє вивченню і розумінню вітчизняної історії у загальнолюдському контексті; допомагає зрозуміти процеси еволюції народу і держави в козацькі часи; орієнтує студента в основних закономірностях суспільного, громадського і цивілізаційного розвитку та тлі особливостей епох і регіонів; дозволяє збагнути єдність українського етносу у його етнографічній, культурній, мовній, економічній різноманітності

Основні поняття: гетьман, кошовий отаман, Правобережна Україна, Лівобережна Україна, Ханська Україна, Українське князівство.

Обладнання: конспект заняття, ноутбук

План

Організаційний момент (привітання, перевірка присутніх, повідомлення теми, мети заняття, мотивація студентів щодо вивчення теми).

Контроль опорних знань

1. Чому період “Руїна” отримав таку назву в історіографії?
2. Що ви знаєте про стиль бароко?

Тестові завдання (питання з однією правильною відповіддю)

1. Для якого стилю характерна патетика, театральність, динамічність, протиставлення фантазії та реальності, використання антитез, метафор, гіпербол, екзотики, дивного й надзвичайного, зовнішній блиск, парадність, декоративність
 - А) Відродження
 - Б) бароко
 - В) класицизм
 - Г) романтизм
2. Видатний архітектор, за проектом якого створена Андріївська церква та Маріїнський палац у Києві
 - А) А.Рубльов
 - Б) Й.Шедель
 - В) Б.Растреллі
 - Г) А.Меленський
3. В якому рядку названо архітекторів, які працювали у стилі бароко
 - А) В. Растреллі, Й. Шедель, С. Ковнір
 - Б) І. Григорович-Барський, В. Растреллі, М. Березовський
 - В) Й. Шедель, І. Старов, А. Лосенко
 - Г) Б. Меретин, Д. Левицький, А. Ведель
4. Видатним представником бароко в українській літературі був
 - А) І.Франко
 - Б) Т.Шевченко
 - В) М.Коцюбинський
 - Г) Г.Сковорода
5. Видатний архітектор XVIII ст., який керував будівництвом Великої Дзвіниці Києво-Печерської лаври та добудував верхні поверхи Софійської дзвіниці:
 - А) А.Рубльов
 - Б) Й.Шедель
 - В) Б.Растреллі
 - Г) А.Меленський

б. Перший в Україні університет відкрито

А) у Львові в 1548 р.

Б) у Харкові в 1689 р.

В) у Києві в 1584 р.

Г) у Львові в 1661 р.

Обговорення теоретичних питань:

Феномен українського бароко. Архітектура та скульптура бароко. Впливи рококо та класицизму. Освіта. Література. Розвиток передової суспільно-політичної думки. Розвиток наукових знань. Козацькі літописи. Філософія Г.Сковороди.

Феномен українського бароко.

Принципово важливим є питання про те, чим було бароко: одним із напрямів літератури та мистецтва XII ст. чи цілою культурно-історичною епохою? Більшість дослідників вважають, що бароко необхідно розглядати як нову епоху європейської культури, що прийшла після кризи Відродження. Бароко виникло у Західній Європі, але набуває поширення не тільки у католицьких, а й у протестантських і православних країнах. Бароко цікаве тим, що воно було першим загальноєвропейським художнім напрямом. Саме бароко стало тим стилем, який охопив як латинську Європу, так і майже всі країни православно-слов'янського кола – Україну, Росію, Білорусію, Сербію, Румунію, Молдавію і набув у кожній з них значного розвитку.

Виникнення нового напрямку було пов'язане з кризою Відродження і в окремих своїх аспектах він залишався вираженням Відродження. Але, передусім, бароко намагалося дати відповідь на складні проблеми, які висувалися новою епохою, і саме у цьому його основний зміст. Динамізм мистецтва бароко зумовлювався його схильністю до метафорично-алегоричного осмислення дійсності, до контрастів і антитез. Популярними формами художнього дослідження прихованих зв'язків різних явищ довколишнього світу стають емблеми й концепти. В системі жанрів чільне місце посідають різні види драматургічного письменства. Відбувається своєрідна театралізація мистецтва, що викликає посилення емоційності викладу й декоративності форми. Посилюється взаємодія української культури з польською, за посередництвом якої відбувається засвоєння художнього досвіду інших європейських літератур (італійської, іспанської, німецької тощо).

Українському бароко були властиві різні ідейно-політичні та формально-стильові тенденції: «високе бароко», або офіційне, феодальної аристократичне (так зване сарматське бароко); «середнє бароко» і «низове», або «народне бароко», що розвивалося в тісній взаємодії з фольклором. На ґрунті «низового бароко» виникли жартівливо-пародійні різдвяні і великодні вірші, вертепна драма, шкільні інтермедії, а у XVIII ст. — бурлеск і травестія, гумористичні віршовані оповідання і соціальна сатира.

Архітектура та скульптура бароко. Впливи рококо та класицизму.

Найвищі мистецькі шедеври козацької доби втілено в архітектурі. У містах цієї пори значно зростає вага міщанства. Тут споруджуються ратуші, монументальні кам'яниці, а на околицях — житла ремісників. Слід пам'ятати, що в містах жило багато іноземців — німців, вірмен, греків, євреїв. Тому в містах — Львові, зокрема, — можна було бачити силуети ратуш, латинських костьолів, українських та вірменських церков. Польська експансія позначилася і в тому, що жодна церква не могла бути вищою за костьол.

Значний вплив на будівництво "кам'яниць" тут мали форми дерев'яного житла. Найпоширеніший будинок — такий, що нагадує селянську хату "на дві половини". Характерною є "кам'яниця" чернігівського полковника Якова Лизогуба (кінець XVII ст.). Фасади її були декоровані глибокими нішами, фігурними фронтонами і широкими пілястрами, що створювало багату світлотіньову гру і надавало будівлі святково-радісного вигляду.

Народні майстри України у XVI ст. нагромадили величезний досвід у дерев'яній архітектурі. Будівничий геній народу виявив себе попри всю недосконалість техніки

будівництва. Простою сокирою споруджувалися і звичайнісінькі хати, і чудово прикрашені церкви, які вразили досконалістю форм і сміливістю конструкцій вже згадуваного мандрівника Павла Алепського.

Загальнонародне піднесення після визвольної війни 1648—1654 років виявилось в тому, що козацькі та міщанські "громади" поспішають споруджувати у своїх маєтках і селах стрункі та урочисті храми. Напевне, вже в другій половині XVI ст. були створені різні конструктивні та архітектурно-художні варіанти поєднання квадратного і восьмигранного в своїй основі зрубу з пірамідальними чи восьмигранними куполами (банями), які мали від одного до кількох заломів. Для захисту зрубу від вологи його оббивають гонтом і роблять широкий захисний навіс на стовпах чи консолях — залишках деревини. Гонт м'яко обіймав форми зрубу, створюючи м'який, плавний перехід від однієї форми до іншої. У цьому полягає своєрідність і особлива чарівність українських дерев'яних храмів. Зберігся ряд високомистецьких дерев'яних споруд того часу. Одна з них — церква Святого Духа в Рогатині, побудована в першій половині XVII ст. на пагорбі біля злиття невеликих річок.

Рідкісною гармонією форм відзначається церква Воздвиження у Дрогобичі, вишуканістю композиції церква Юра — там само.

Найхарактерніша особливість, що вирізняє українські дерев'яні храми, — та, що церковне приміщення перекрите не плоскою стелею, а високим, вежеподібним зрубом. Тому в українських культових спорудах завжди є повна відповідність внутрішнього простору і зовнішньої архітектури. Храми ззовні мають вигляд кількох веж ("бань"), згрупованих за певною системою (три, п'ять, сім і дев'ять "бань").

Ще у XV ст. українські народні зодчі винайшли особливий конструктивний прийом — залом, відомий лише в українській архітектурі. Квадратну в основному кліть — зруб — накривають пірамідальним верхом; на цю зрізану піраміду ставлять вертикальний зруб, накритий пірамідальним рубленим склепінням. Ця комбінація похилих і вертикальних частин верху української дерев'яної церкви і є заломом. Відомі храми з одним і двома заломами. Далі почали завершувати квадратну клітку восьмигранним верхом — це дало великий архітектурно-художній ефект і стало одним із характерних барокових прийомів українських культових споруд.

Друга особливість: храми не мають ні головних, ні другорядних фасадів. Вони — як скульптура — мають розглядатись з усіх боків. Тому красу українських барокових храмів важко збагнути в проєкції чи малюнку, їх треба бачити у натурі, обійти навколо. Вони вражають дивною гармонією, зачаровують інтимністю і задушевністю.

Третьою особливістю дерев'яних храмів є велика кількість сполучень і варіацій нижніх, середніх і верхніх частин споруди. При цьому вдалі сполучення ніколи не загусають, щоразу створюються нові комбінації, що породжує багатоманітність і неповторність дерев'яних храмів у різних областях України.

Дуже оригінальними є інтер'єри дерев'яних храмів, часто незвичної і вишуканої форми. Інтер'єрам приділялася така увага, бо храм — це місце спілкування людей з Богом і поміж собою. Досконалі художні форми начебто випромінювали духовну енергію. Весь простір храму сповнювався магією впливу, який примножувався різьбленими іконами й квітковим орнаментом. До того ж, вони уквітчані вишитими рушниками. Відповідному настроєві сприяли й килими на підлозі та лавках. Примхлива гра світла на позолоченому різьбленні іконостасів, спів і речитатив, запах ладану — все це творило урочисте, мальовниче і миле людині середовище.

Характерно, що після середини XVII ст. світло у новозбудованих дерев'яних церквах вже не мерехтіло слабкими відблисками на позолоті іконостаса (бо проходило через маленькі віконця), а цілими потоками вливалось, сяючи в іконостасах, посилюючи урочистий і радісний настрій. Дерев'яна храмова архітектура України представлена різними школами: волинською, галицькою, гуцульською, буковинською, закарпатською, а також лемківською, бойківською, придніпровською. Прекрасними зразками створених народними майстрами XVII—XVIII ст. дерев'яних споруд служать храм Покрови у Ромнах Полтавської області заввишки понад 30

метрів, церква Миколая із села Кривки (нині у Львові), церква Параскеви у селі Крехів Львівської області, Михайлівська церква у Мукачеві Закарпатської області, Троїцький собор у Новосельцях Дніпропетровської області та чимало інших.

Блискучими пам'ятками козацького бароко в архітектурі стали кам'яні церкви. Пафос боротьби й перемоги викликав до життя справжні архітектурні шедеври. Гармонійність і пишність, подеколи бундючність форм, розмаїття мальовничих композицій найкраще відповідали естетичним смакам українців. Приваблювала в бароковому стилі динамічність, експресивність, внутрішня напруга, що були покликані вразити, збудити уяву. Українських архітекторів вабили декоративні можливості бароко, єдність споруди з довкіллям.

Український козацький собор органічно вписується у картину духовних пошуків європейського бароко. Пригадаємо враження від барокового твору в Європі: "Зречення зрозумілого... Потреба в тому, що викликає захоплення... Об'єкт ніби зникає з поля зору глядача..." Хіба це не про хрещаті п'ятибанні храми Києва, Чернігова, Ніжина, Ізюма, Новгород-Сіверського? Щоб краще зрозуміти їх особливості, порівняємо два типи собору: бароковий — п'ятиверхий — і давньоруський — тридільний і прямокутний у плані, бо вони є найпопулярнішими типами сакральних споруд в Україні.

Це не просто два типи споруд, це два типи художнього мислення:

давньоруський храм — будова цілком раціональна: має обличчя (фасад), спину (апсиди), його простір має початок і кінець, складається з функціонально диференційованих частин (місце для хрещення, для віруючих, для духовенства тощо);

козацький же собор — однаковий із усіх чотирьох боків. Кожен, хто спробує обійти Миколаївський собор у Ніжині чи Георгіївський у Видубицькому монастирі, відчуватиме, що весь час обертається довкола осі. Це, на думку мистецтвознавців, є переживанням неподільної єдності кінцевого і безмежного, безкрайньої складності всього суцього.

Своєрідність виявляє себе і при порівнянні його з ренесансною архітектурою. Ренесансна графічність змінюється живописністю, пластика, що стає основним засобом художньої виразності, створює неспокійну гру світла і тіні, панують криволінійні обриси, статичність ренесансних композицій змінюється бурхливою динамікою форм: "розриваються" фронти і карнизи, групуються колони і пілястри. Фасади та інтер'єри насичуються скульптурами. В інтер'єрах широко вживається позолота, ліпнина, різьблення, мальовничі плафони.

Піднесеність, схвильованість, фольклорна життєрадісність, але й загадковість, незрозумілість характерні також для таких шедеврів барокової архітектури, як Спасо-Преображенська церква у Сорочинцях, Катерининська церква у Чернігові, Всехсвятська церква на Економічних воротах у Києво-Печерській лаврі, Покровський собор у Харкові.

Національні риси українського бароко виявилися не лише у типах споруд, а й у віртуозному опануванні прийомів цегляної кладки, соковитому декорі. Іншими були замовники, смаки і вимоги, іншими були й архітектори — переважно іноземці — на західних землях України. З посиленням політики католицької експансії пов'язане спорудження великої кількості католицьких монастирів у Галичині, на Волині, Поділлі, Правобережжі (єзуїтський костьол Петра і Павла у Львові, костьол Кармелітів та ін.). Риси бароко властиві й іншим типам будівель — палацовим, замковим тощо (приміщення королівського арсеналу у Львові).

Бароко — це стиль архітектурних ансамблів. Достоїнства його у Придніпров'ї та східних областях України потужно виявили себе саме в унікальних архітектурно-ландшафтних ансамблях. Провідна ідея належить собору, але всі інші споруди поєднані масштабом, ритмом пластичних чергувань.

Відновлені у XVII ст. на кошти козацької старшини давньоруські святині — київський Софійський собор, Михайлівський Золотоверхий собор, Кирилівська церква у Києві, Спаський собор і собор Єлецького монастиря в Чернігові і, особливо, Успенський собор Печерського монастиря, що здавна був найпопулярнішою будовою на Русі, — всі "вбралися" у бароковий "одяг". Було добудовано верхи, з'явилися архітектурні додатки, фасади прикрасились декором, іншими стали куполи. Поступово відходять у минуле прийоми цегляної пластики, фасади

приміщень штукатурять, білять і опоряджують ліпниною. Так виникли цільні в своєму художньому вираженні ансамблі Києва, Чернігова, Переяслава, а також Межигірський, Красносільський, Густинський та інші монастирі.

Певні стильові зміни пов'язані з ім'ям архітектора І.Г. Шеделя, автора палаців Меншикова на Васильєвському острові та в Оранієнбаумі, а також інших будівель, характерних для стилю петровського бароко. Він приїхав на запрошення Києво-Печерської лаври для будівництва великої дзвіниці. Лаврська дзвіниця — своєрідний програмний архітектурний твір свого часу. Це була найвища споруда в межах імперії — 96,5 м. Дзвіниця — вперше в українській архітектурі — побудована за принципами ордерної архітектури.

Крім споруд у Лаврі, Шедель виконує замовлення київського митрополита Рафаїла Заборовського і, судячи з усього, йому належить проект знаменитої Брами Заборовського (західних воріт Софійського монастиря), що є однією із кращих і найхарактерніших пам'яток українського бароко XVIII ст. Шедель добудував також другий поверх Київської академії на Подолі, спорудив Софійську дзвіницю, яка стала, подібно до Лаврської, однією з провідних доміант міської забудови. У формах українського бароко другої половини XVII — початку XVIII ст. зведено також митрополичий будинок і трапезну Софійського монастиря.

У 1747 р. починається будівництво у Києві Андріївської церкви — архітектурного шедевр світового значення. Вибір місця для спорудження не випадковий. На пагорбі, що домінує над Подолом, ще на початку XVIII ст. була побудована церква, що завершувала перспективу головної вулиці Києва. Центрична об'ємна композиція нового храму визначалась вже тим, що цю споруду було видно з усіх боків. Проект церкви виконаний видатним архітектором Растреллі. Андріївська церква — один із ранніх творів великого митця, в якому він вперше звернувся до місцевих національних композиційних особливостей. Стрункий силует хрестової у плані церкви із стрімко злітаючим вгору високим куполом, що завершується бароковою главкою і чотирма тонкими вежками, з усіх сторін "прочитується" на фоні неба. Храм казково гарний у панорамі київських придніпровських пагорбів. Ошатність його підкреслена багатством пластики, світлою гамою бірюзових стін, білих колон і золотих капітелей та деталей декору.

Також за проектом Растреллі в той же час у Києві споруджується Імператорський (Маріїнський, як він став називатись пізніше) палац. У первісному вигляді він не зберігся, згорів і був відбудований у стилі растреллівської архітектури.

Справжнім шедевром барокової архітектури України є дзвіниця Дальніх печер Києво-Печерської лаври, побудована талановитим українським народним зодчим С. Ковніром, який майже протягом 60 років вів будівельні роботи у Лаврі та її володіннях. Вся архітектура дзвіниці — композиційний ефект її двох ярусів розбудовано на контрасті горизонтальних і вертикальних елементів — відзначається високим професіоналізмом. Проект дзвіниці, як вважають, належав видатному українському архітекторові І.Г. Григоровичу-Барському, багаторічному головному архітектору київського магістрату, у творчості якого особливо яскраво виявилися національні риси.

У подальшому розвитку архітектури (як і всієї української культури) ми бачимо відхід від колишньої перенасиченості прикрасами до простоти і раціональності. Почуття поступається місцем розумові, розсудливості, що вже є прикметою нового стилю — класицизму.

Освіта.

Основним центром культурного життя всієї України у період, що розглядається, залишається Київ. Це багато в чому було зумовлено освітньою діяльністю Києво-Могилянського колегіуму, який з 1658 р. періодично то набував, то втрачав статус академії, доки цей статус не було остаточно затверджено 1701 р.

На західноукраїнських землях у 1661 р. було засновано Львівський університет, але він став центром полонізації західноукраїнського населення. Єзуїтські та уніатські колегії продовжували діяти у найбільших містах Правобережжя та Західної України. У деяких містах ще залишалися братські школи, але вони поступово занепадають. З другої половини XVIII ст.

з'являються нові навчальні заклади - гімназії у Кременці, Володимирі-Волинському, Чернівцях. Але навчання і виховання в них мало пропольське ідеологічне спрямування.

Студенти Київської академії здебільшого йшли до війська, пожежі та військова руїна нищили шкільні будинки та надані маєтності. У 1666 р. московські урядовці безуспішно намагалися зовсім закрити цей освітній заклад. З 70-х рр. XVII ст. починається новий розквіт діяльності академії, який свого апогею досягає на межі століть. Навколо ректорів Варлаама Ясинського та Йоасафа Кроковського формується новий культурний осередок: Стефан Яворський, Феофан Прокопович, Іларіон Мигура, Іларіон Ярошевицький, Лаврентій Горка, Гавриїл Бужинський, Гедеон Вишневський, Йоасаф Горленко (св. Йоасаф Білгородський), Феофілакт Лопатинський та ін.

Академія була щедро забезпечена матеріально як з боку вищого духовництва, так і з боку козацьких гетьманів. Проте в культурницькій діяльності Академії з'явилися й слабкі сторони: наука в ставала чим далі все більш відірваною від повсякденного і тогочасного наукового життя, мала до певної міри схоластичний характер.

В академії одночасно навчалася до двох тисяч студентів не лише з України, але й Білорусії, Росії, Молдавії, Сербії, Чорногорії, Болгарії, Греції. Навчання і виховання в ній ґрунтувалося на ідеях християнського гуманізму і просвітництва, які передбачали піднесення ролі освіти в прогресі суспільства. Пріоритет у навчанні залишався за гуманітарними дисциплінами.

Останній період підйому в культурній діяльності Київської академії пов'язується з ім'ям митрополита Рафаїла Заборовського, який починаючи з 1731 р. зібрав новий культурний осередок, до якого входили Митрофан Довгалевський, Сильвестр Ляскоронський, Георгій Кониський, Павло Конюскевич, Сильвестр Кулябка та ін. У цей час оновлено будівлі Академії та реформовано навчальний процес. У другій половині XVIII ст. Академія заходами Катерини II поступово перетворюється на замкнений становий освітній заклад для дітей духовництва, позбавлений матеріальної бази. Останнім великим ученим Академії був Іван Фальківський, який займався географією, астрономією, математикою, історією, архітектурою, заснував культурний осередок «Вільне поетичне товариство».

На Лівобережжі близьку до вищої освіти давали колегії, які було засновано в трьох містах: Чернігові (1700), Харкові (1726), Переяславі (1738). Пізніше усі три заклади було реформовано на духовні семінарії.

Таким чином, централістична політика Катерини II поклала кінець вищій та середній освіті на українських землях. Натомість у Києві, Новгороді-Сіверському та Катеринославі було заведено «главния народния училища», що прирівнювалися до нижчих класів пізніших гімназій, і які, всупереч своїй назві, мали замкнений становий характер та ще й вкрай обмежену кількість учнів. На середину XVIII ст. на Лівобережжі було 866, а на Слобожанщині - 129 початкових шкіл, які розміщувалися майже у всіх містах і селах цього регіону. За рішенням Генеральної військової канцелярії на території всіх полків були засновані школи. У Лубенській полковій школі навчалася одночасно до 1000 дітей.

Досить високою була грамотність серед запорозьких козаків. Основний відсоток найосвіченіших серед них давала Запоріжжю Київська академія. На землях Війська Запорізького низового були школи, які поділялися на січові, монастирські і церковнопарафіяльні. На Правобережжі та західноукраїнських землях, що перебували під пануванням Польщі, діяли братські школи. Важливим осередком освіти і науки в Західній Україні був Львівський університет, відкритий на базі єзуїтська колегії у 1661 р. грамотою короля Яна II Казимира. В університеті діяли чотири факультети: філософський, теологічний, юридичний і медичний. Викладання велося латинською мовою. Зі встановленням у Галичині австрійського панування (1772 р.) в університеті відбулися певні зміни. Австрійський уряд дозволив існування в ньому окремих кафедр, які увійшли до так званого Українського інституту (Студіум Рутенум). Діяльність цієї структури суворо регламентувалася. У навчальний процес 1787 р. було запроваджено викладання української мови. Однак викладання всіх предметів в університеті проводилося лише німецькою або польською мовами. З 1790 р. його

діяльність підпорядковувалась консенсу — австрійській урядовій установі, що відала питаннями освіти. Проіснував інститут до 1805 р.

Література. Розвиток передової суспільно-політичної думки.

З другої половини XVII ст. почався період піднесення літературної творчості, її ідейної та естетичної переорієнтації. Характерні риси літератури нового часу такі: 1) зберігся зв'язок літератури з релігійним світоглядом; 2) мистецтво слова, зокрема література, поступово ставало самостійною галуззю творчості; 3) все виразніше виявлялися світські й естетичні функції літератури, вироблялися нові форми і способи художньо-словесного зображення; 4) головна увага письменників зосереджувалася на людині, а також її зв'язку з Богом, утверджувалися нові жанри художньої літератури, що розвивалися під впливом соціально-економічних і культурно-освітніх умов.

Друга половина XVII ст. — це період розквіту в українській літературі стилю бароко, який був одним з головних стильових напрямів у мистецтві Європи наприкінці XVI — середині XVIII ст. Замість простої гармонійності ренесансу в літературній традиції бароко панувала ускладненість. Антропоцентричність відійшла на задній план, і культура частково повернулася до теоцентризму. Динаміка і рухливість літературного бароко виявилася у прагненні авторів до напруги, авантюри, антитез, мистецької гри, намагання схвилювати, занепокоїти читача. Звідси — пристрась до гіпербол, парадоксів, гротеску. Твори переобмежені мистецькими прикрасами, оригінальними чудернацтвами.

Феномен українського літературного бароко пов'язаний з іменами К.Транквіліона-Ставровецького, І.Гізеля, Л.Барановича, І.Галятовського, П.Мамки, Г.Сковороди та інших видатних письменників і філософів.

Окремі твори описували історичні події: битви під Хотиним, Берестечком, Віднем. З-поміж авторів епічної поезії релігійного змісту відомий І.Максимович, автор великої (на 23 тис.рядків) поеми "Богородице Діво" (1707 р.), С.Мокрієвич, відомий як поет-перекладач біблійних текстів. "Дидактичний" (повчальний) епос представлений поемами С.Климовського "О правосудію, правді і бодрости" та "О смиренії височайших".

Сатирично-гумористичні вірші Івана Некрашевича "Ярмарок" і "Сповідь" відтворювали колоритні побутові сцени, критикували окремі явища та суспільні недоречності. Найширшою гілкою барокової літератури стали твори з релігійним забарвленням, церковні проповіді тощо. Теоретиком проповідницької майстерності був Й.Галятовський, автор "Науки або способу зложеня казаня". Великі збірки проповідей "Огородок Марії Богородиці" (1676 р.) і "Вінець Христов" (1688 р.) видав А.Радивиловський. Уславленими проповідниками були єпископи Л.Баранович, автор збірок "Меч духовний" (1666 р.) і "Труби словес проповідних", святий Д.Туптало, С.Яворський, Ф.Прокопович та ін.

Головним завданням ораторсько-проповідницької прози було роз'яснення християнської догматики і моралі. Проповіді високо оцінювали добродійні діяння людей — вірність ідеям православ'я, прагнення до миру, злагоди та спокою. Одночасно вони викривали людські вади: заздрість, підступність, зрадливість, лицемірство, невдячність, жадобу, моральну розпусту. Барокову літературну традицію представляють також дискусійно-полемічні твори — трактати, діалоги, диспути, памфлети. Серед їх творців були церковні діячі, письменники, вчені, зокрема Л.Баранович, Ф.Сафонович. У процесі дискусії полемісти торкалися не лише теологічних, а й філософських, соціально-політичних проблем. Помітний слід залишили такі твори полемічної літератури, як "Бесіда" І.Галятовського, а також "Нова міра старої віри" Л.Барановича. З середини XVII ст. у літературі почав культивуватися жанр езопівської байки. Її вивчали у школах, розповсюджували в рукописних збірниках. Історико-літературне значення байок полягало в тому, що вони принесли в Україну кращі езопівські сюжети, сприяли формуванню жанру, який виконав історичну роль у процесі становлення нової української літератури. Важливе місце у літературній творчості XVII ст. посідають історико-мемуарні твори. Окрім згаданого вже "Синопису" (1764 р.), авторство якого приписується І.Пзелю, слід також згадати "Густинський літопис" — працю невідомого автора, переписану монахом Густинського

монастиря біля Прилук М.Лосицьким. Події в ньому описуються від найдавніших часів у історії України до кінця XVI ст.

Розвиток наукових знань. Козацькі літописи.

У XVIII ст. поширилися медичні знання. З'явилася низка лікарів-українців, які отримали вчений ступінь доктора медицини: І.Полетика, М.Кружень, П.Погорецький, Н.Максимович, І.Рущкий, О.Шумлянський, М.Тереховський, І.Данилевський та ін. У м. Лубни у 1707 р. відкрилася перша в Україні польова аптека, а 1787 р. в Єлисаветграді — перша медична школа, де лікування у госпіталі поєднували з вивченням медицини.

Діяльність українських лікарів була спрямована на пошуки засобів і методів боротьби з епідемічними захворюваннями. Зокрема, Є.Мухін запровадив віспощеплення та різні запобіжні засоби боротьби з холерою. Знаменитий епідеміолог Д.Самойлович не лише описав епідемію чуми, що спалахнула у Херсоні та Кременчуці 1784 р., а й виклав методи її запобігання, що схвально сприйняли іноземні академії.

У 1795 р. Амбодик-Максимович опублікував перший вітчизняний підручник з ботаніки. Він був також автором першого класичного спеціалізованого посібника «Врачебное веществословие, или описание целительных растений». Визвольна боротьба за українську державність стимулювала й інтерес до історії. Історична думка формується як активна складова у державницькій ідеології кращих представників українського народу.

У 1672 р., коли Київ мав перейти під польську владу, з друкарні Києво-Печерської лаври вийшла «Хроніка...» ректора Київської академії Ф.Сафоновича, в якій відтворено той історико-політичний фон, на якому відбувалися усі важливі події з давньоруського, литовського і польського періодів української історії. У 1674 р. у Києві вийшов друком «Синопис, або Стислий опис від різних літописців про початок слов'яно-руського народу». Це був перший систематизований підручник з вітчизняної історії, яку було введено до шкільних програм як самостійний предмет. «Синопис» орієнтувався на московську монархічну концепцію державного устрою.

Розквіт жанру історично-мемуарної прози припадає на другу половину XVII — першу половину XVIII ст. Серед історичних творів XVIII ст. особливо вирізняються три фундаментальні козацькі літописи — "Літопис Самовидця", Г.Грабянки та С.Величка. Цінною пам'яткою української історіографії другої половини XVII ст. вважаються "Літопис Самовидця", який охоплює історичні події з 1648 р. до 1702 р. В історичній літературі висловлена думка про те, що автором літопису був козацький старшина Роман Ракушка-Ромаповський. Головна подія літопису — визвольна війна українського народу проти шляхетської Польщі 1648—1654 рр. Визначним історичним твором був літопис гадяцького полковника і судді Григорія Грабянки (р.н.невідомий — 1738 р.), що охоплює історичні події періоду від Б.Хмельницького до обрання гетьманом Г.Скоропадського (1648—1702 рр.). Літопис Самійла Величка (1670—1728 рр.) "Сказаній о войне козацкой з поляками через Богдана Хмельницкого" — наймону-ментальніший твір в українській історіографії і за обсягом, і за змістом. Літописець використав величезну кількість документального матеріалу.

Філософія Г.Сковороди.

Важливий внесок в історію всієї духовної культури українського народу та її барокової літературно-філософської традиції зробив, зокрема, Григорій Савич Сковорода (1722—1794 рр.) — видатний український філософ, мислитель, гуманіст, просвітитель, письменник, лінгвіст, педагог, музикант. Він народився у сім'ї малоземельного козака-підпомічника в с.Чорнухи на Лубенщині. Вищу освіту здобув у Києво-Могилянській академії, майже три роки був співаком придворної капели в Петербурзі, потім відвідав низку країн Європи.

У 1751 р. Г.Сковорода повернувся на батьківщину. Тривалий час працював домашнім вчителем, а згодом викладачем Переяславського і Харківського колегіумів. Проте світська і церковна влада переслідувала мислителя за його філософське вчення, розбіжне з офіційними

концепціями Православної церкви. Тому він змушений був 1769 р. остаточно залишити педагогічну роботу.

У своєму розумінні світу філософ дотримувався морально-етичних засад одвічної боротьби "добра" і "зла". Під "злом" він розумів прагнення до збагачення, паразитизм, розбещеність. Протилежність "зла" — "добро", що символізує високі духовні інтереси людини. Отже, філософське вчення українського мислителя було об'єктивно спрямоване на утвердження ідей гуманізму, добра, справедливості.

Дотримуючись позицій гуманізму, Г.Сковорода обстоював єдність людини і природи. На думку філософа, шлях до людського щастя прокладається через самопізнання. Пізнати себе, за Сковородою, — пізнати божественне у собі. Теорія самопізнання пов'язувалася з ідеєю суспільно-корисної "сродної" праці, яка полягала в утвердженні прав кожної людини на щастя відповідно до природних здібностей. На думку філософа, головною умовою поліпшення народного життя є поширення освіти, духовне звільнення людини.

Творчість Г.Сковороди — перлина барокової української літератури другої половини XVII ст. Упродовж 1769—1779 рр. він написав 30 байок, об'єднаних у збірку "Басни харьковскія". В них висловлювався протест проти соціального гніту, високо оцінювалися моральні якості українських селян: чесність, доброта, працьовитість, скромність, природний розум. У цих байках знайшли подальший розвиток сатиричні традиції давньої української літератури. Талант Г.Сковороди як поета широко розвивався у віршованих творах, кращі з яких об'єднані у збірці "Сад божественних песней". Тут поет виступає співцем свободи, прославляє "отця вольності" Богдана Хмельницького, висловлює антимоноархічні настрої.

Теми доповідей, рефератів:

Архітектура «козацького бакроко»

При підготовці доповіді, реферату, аналітичного огляду тощо, студенти можуть, поряд з цим, готувати дидактичні наочні посібники у вигляді таблиць, кодограм, слайдів, малюнків, портретів відомих фахівців, препаратів тощо).

Рекомендована література

Основна

1. Історія та культура України: навчальний посібник / уклад. Дедурін Г. Г., Іванов С. Ю., Чорний І. В. Харків, 2017. 108 с.

2. Історія української культури : національний підручник / В.А. Качкан, О.Б. Величко та ін.; за ред. В.А. Качкана. – К.: ВСВ «Медицина», 2021. – 368 с.

Допоміжна:

3. Бойко О. Д. Історія України : Посібник. — 5 вид., доп. — К. : Академвидав, 2013. 655 с.

4. Колтунов О. Ю. Історія української культури : навч. посібник / О. Ю. Колтунов, О. О. Уварова. – Одеса : ОНМедУ, 2011. - 316 с.

5. Подкупко Т.Л. Соціально-економічне, політичне та військове значення Півдня в державному становленні України середини XVII ст. // Південь України у вітчизняній та європейській історії: матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції : [зб. наук. праць] (13-14 верес. 2018 р., м. Одеса). – Одеса: Екологія, 2018. – С. 76-81.

6. Подкупко Т.Л. До історії козацтва на теренах Одещини (XVII-XIX ст.) // Південний захід. Одесика. Історико - краєзнавчий науковий альманах. – Вип. 15. – Одеса: Друкарський дім, 2013. – С. 66-74.

7. Українська мова. Історія України. Історія української культури : Практикум / О. Ю. Колтунов, О.О. Сікорська, О. О. Уварова, О.С.Шаніна, Н.О.Каравацька. – Одеса : ОНМедУ, 2012. – 360 с.

Електронні інформаційні ресурси

1. Історія України (Давня історія, Середні віки, Новітній час, тощо), бібліографія, картографія, наукові публікації, тематичні ресурси, дослідження та інші *матеріали з*

Інституту історії Національної Академії наук України -
http://www.history.org.ua/?litera&getFromProject=_edz_

2. Український історик. Історія України: давня, середньовічна, нова, новітня, Всесвітня історія, Античність, день в історії, першоджерела, документознавство та архівна справа -
<http://istoryk.in.ua/>

Практичне заняття 9

Тема: Культура України (кінець XVIII - поч. XX ст.).

Мета: сприяє вивченню і розумінню вітчизняної історії у загальнолюдському контексті; допомагає зрозуміти процеси еволюції народу і держави в козацькі часи; орієнтує студента в основних закономірностях суспільного, громадського і цивілізаційного розвитку та тлі особливостей епох і регіонів; дозволяє збагнути єдність українського етносу у його етнографічній, культурній, мовній, економічній різноманітності

Основні поняття: системи освіт, розвиток природничих і технічних наук, роль суспільних наук у формуванні національної свідомості українства, український модерн: архітектура, живопис, література

Обладнання: конспект заняття, ноутбук

План

Організаційний момент (привітання, перевірка присутніх, повідомлення теми, мети заняття, мотивація студентів щодо вивчення теми).

Контроль опорних знань

1. Які важливі культурні події відбулися в Одесі у XIX ст.?
2. Де на українських землях і чому було більш активне політичне життя?

Тестові завдання (питання з однією правильною відповіддю)

1. В якому році відбувся найвідоміший виступ гайдамаків «Коліївщина»?
 - А 1768
 - Б 1775
 - В 1794
 - Г 1812
2. «Рішительні пункти» було прийнято за гетьманства:
 - А Б.Хмельницького
 - Б І.Мазепи
 - В Д.Апостола
 - Г К.Розумовського
3. Українські землі в XIX – на початку XX ст. входили до складу:
 - А Російської імперії, Речі Посполитої, Туреччини
 - Б Російської імперії, Австро-Угорщини
 - В Австро-Угорщини, Російської імперії, Туреччини
 - Г Російської імперії, Туреччини
4. Іноземцями (сербами, німцями, болгарами, греками, вірменами) в другій половині XVIII – першій половині XIX ст. були значною мірою залюднені вільні землі губерній:
 - А Катеринославської, Чернігівської, Полтавської
 - Б Таврійської, Херсонської, Катеринославської
 - В Полтавської, Херсонської, Київської
 - Г Київської, Чернігівської, Полтавської

5 II Малоросійська колегія, створена Катериною II, управляла Україною:

А 1764 – 1786 рр.

Б 1722 – 1727 рр.

В 1762 – 1775 рр.

Г 1787 – 1791 рр.

6. Рух гайдамаків у XVIII ст. розпочався:

А на Лівобережжі та Слобожанщині

Б на Правобережній Україні

В в Галичині, Буковині та Закарпатті

Г у Криму

7. Вкажіть місто, в якому було відкрито першу організацію «Просвіта» у Наддніпрянщині:

А Катеринослав

Б Одеса

В Чернігів

Г Київ

8. Знищення Задунайської Січі спричинено:

А переходом частини задунайських козаків на бік Російської імперії в ході російсько-турецької війни 1828-1829 рр.

Б участю задунайських козаків у російсько-турецькій війні 1806-1812 рр. на боці Туреччини

В відмовою задунайських козаків підтримати Туреччину, союзника Наполеона, у франко-російській війні 1812-1814 рр.

Г включенням придунайських земель до складу Російської імперії в результаті російсько-турецької війни 1768-1774 рр.

9. Поява Емського указу 1876 р. імператора Олександра II пов'язана з

А активізацією діяльності об'єднань української інтелігенції - громад

Б участю українців у польському національно-визвольному повстанні

В викриттям владою учасників Кирило-Мефодіївського братства

Г виданням українського альманаху "Русалка Дністровая"

10. Першу українську оперу "Запорожець за Дунаєм" написав:

А В. Гулак-Артемівський

Б М. Лисенко

В О. Верстовський

Г О. Вересай

11. Коли й де вийшов перший твір, написаний народною українською мовою

А у 1798 р. в Петербурзі

Б у 1802 р. в Києві

В у 1810 р. в Харкові

Г у 1814 р. у Львові

12. В якому році відкрито університет в Одесі

А 1809 р.

Б 1846 р.

В 1878 р.

Г 1865 р.

12. В якому році було перше видання «Кобзаря»

А 1840

Б 1860

В 1861

Г 1845

14. Де у 1886 р. І.Мечников і М.Гамалія заснували першу вітчизняну бактеріологічну станцію

А в Києві

Б у Харкові

В в Одесі

Г у Львові

15. Автор картини «Запорожці пишуть листа турецькому султану»

А І.Рєпін

Б А.Куїнджі

В М.Пимоненко

Г І.Айвазовський

Обговорення теоретичних питань:

Формування системи освіти. Внесок українських вчених у розвиток природничих і технічних наук. Роль суспільних наук у формуванні національної свідомості українства. Становлення національної літератури. Роль творчості Т.Г. Шевченка у становленні української культури. Розвиток живопису. Архітектура і містобудування. Музичне мистецтво. Розквіт театру. Український модерн: архітектура, живопис, література

Формування системи освіти.

Велику роль у піднесенні культури мали навчальні заклади. Однак, в освітній сфері, як і в інших, існувала класова поляризація. Система шкіл на Україні не охоплювала початковим навчанням усіх дітей шкільного віку. Відчувалася нестача шкільного обладнання. Загальна освіта в основному орієнтувалася на релігійне виховання дітей. До того ж русифікаторська політика царизму на Україні гальмувала розвиток національної школи. Учителювали, зокрема у парафіяльних школах, священники, іноді нижчі служителі культу, які не мали спеціальної підготовки.

У повітових училищах і професійних учбових закладах (сільськогосподарських, фельдшерських) навчалися вихідці із заможних верств населення — урядових службовців, купців, ремісників. Для дворянства засновувалися гімназії (протягом першої половини ХІХ ст. на Україні їх було відкрито 19 — в Одесі, Харкові та Києві по дві, Чернігові, Ніжині, Полтаві, Катеринославі та інших містах), Волинський ліцей у Кременці (1805), Рішельєвський в Одесі (1817), Гімназія вищих наук у Ніжині (1820), функціонували також приватні пансіони. Вступ до всіх цих закладів дітей селян обмежувався царськими указами і розпорядженнями міністерства народної освіти.

У 1864 р. царський уряд здійснив реформу народної освіти. Згідно з нею всі типи початкових шкіл оголошувалися загальностановними й дістали назву початкових народних училищ. Наприкінці 1860-х років відкрилися п'ятирічні двокласні початкові училища. У 1872 р. більшість повітових початкових училищ реорганізували у шестирічні міські училища. У 70-х роках початкові народні школи почали відкривати земства Лівобережної та Південної України. В умовах реакції 1880-х років збільшилася, особливо на Правобережжі, кількість церковнопарафіяльних шкіл.

У 1897 р. на території Східної України існувало близько 17 тис. початкових шкіл усіх видів. Проте вони могли охопити навчанням лише третину дітей. Рівень грамотності трудящих,

особливо селян, був низьким. Наприкінці 1890-х років у різних губерніях України відсоток письменних коливався від 15,5 до 27,9.

Основними середніми освітніми закладами залишалися гімназії. Згідно з новим статутом 1864 р. засновувалися повні (семикласні) гімназії та неповні (чотирикласні) прогімназії. Формально вони вважалися безстановими, однак навчалися в них переважно діти поміщиків, чиновників, духовенства, буржуазії. Гімназії поділялися на класичні (перевага віддавалася гуманітарним дисциплінам, їх випускники могли без іспитів вступати до університетів) та реальні (вивчали здебільшого природознавство, фізику, математику, європейські мови тощо, закінчення їх давало право вступу лише до вищих технічних учбових закладів). У 1871 р. строк навчання в класичних гімназіях був подовжений до восьми років. Замість реальних гімназій створювалися шестирічні реальні училища з сьомим додатковим класом для бажаючих вступати до вищих спеціальних закладів. Жінки одержували середню освіту в жіночих гімназіях і прогімназіях, єпархіальних школах. Наприкінці XIX ст. на Східній Україні було 129 гімназій і 19 реальних училищ. Продовжували діяти середні навчальні заклади закритого типу (інститути шляхетних дівчат, приватні пансіони тощо), де навчалися виключно діти дворян.

Спеціалістів із вищою освітою готували Харківський та Київський університети з історико-філологічним, фізико-математичним, юридичним і медичним факультетами. У 1878-1889 р. у Києві діяли вищі жіночі курси. Заснований 1865 р. в Одесі Новоросійський університет мав такі ж факультети, крім медичного (був відкритий у 1900 р.).

Потреби в підготовлених кадрах зумовили прискорення розвитку професійної освіти і створення в Україні професійних училищ, а також учительських семінарій. У 1870-90-х роках відкриваються вищі спеціальні учбові заклади: Ніжинський історико-філологічний інститут, створений на базі місцевого ліцею, Харківський ветеринарний інститут, Південноросійський технологічний інститут у Харкові, Київський політехнічний інститут, Вище гірниче училище в Катеринославі.

На західноукраїнських землях згідно з реформою 1869 р. початкові школи було передано у відання світських органів, формально запроваджено обов'язкове навчання всіх дітей віком від 6 до 14 років. Однак багато з них не відвідувало школи через матеріальні нестатки. Не вистачало кваліфікованих учителів, шкільних приміщень, коштів. Більшість західноукраїнського населення залишалася неписьменною. Дуже мало українців навчалася в гімназіях. Колонізаторським цілям Австро-Угорської монархії підпорядковувалася система навчання у Львівському (мав чотири факультети — філософський, юридичний, богословський і медичний) та Чернівецькому (заснований 1875 р. у складі юридичного, філософського та богословського факультетів) університетах. Вступ до них вихідців із народних мас, особливо українців, був не частим явищем. Із спеціальних вищих закладів виділялися Технічна академія у Львові, перейменована 1877 р. у Політехнічний інститут. У 1897 р. тут було засновано також Академію ветеринарної медицини.

Внесок українських вчених у розвиток природничих і технічних наук.

У Київському університеті була створена нова алгебраїчна теоретична школа, відомим представником якої був М.Ващенко-Захарченко. Представниками одеської математичної школи були українські вчені С.Ярошенко, автор «Початків нової геометрії» та І.Тимченко. В умовах промислової революції особливих успіхів досягає фізика. В 1884 р. у Київському університеті була відкрита перша в Україні кафедра теоретичної фізики. Видатний український фізик-новатор, винахідник М.Пильчиков, очоливши кафедру фізики та фізичну лабораторію в Харківському технологічному інституті, створив першу в Харкові радіостанцію. І.Пулуй — не тільки відомий український фізик, електротехнік, винахідник, але й відомий громадський діяч, у 1888–1889 рр. - ректор Празького політехнічного інституту, де у 1902 р. він очолив перший в Європі електротехнічний факультет. Він удосконалив технологію виготовлення вуглевих волокон для електричних ламп, одним з перших досліджував «холодне світло», яке зараз відоме як неонове. За 14 років до німецького вченого Рентгена І.Пулуй сконструював електронну трубку для X-променів.

Успіхи біологічної науки в Україні були пов'язані з іменем відомого біолога, одного з засновників імунології та мікробіології І.Мечникова. Його науково-організаційна діяльність пов'язана з Новоросійським університетом. В Одесі він створив першу в Україні та Росії бактеріологічну станцію (1886). Був принциповим прибічником дарвінізму, відкрив явище фагоцитозу (1882), обґрунтував фагоцитарну теорію імунітету. У 1908 р. став лауреатом Нобелівської премії.

У 1908 р. в Одесі виник перший в Україні та Росії аероклуб, члени якого М.Єфимов та С.Уточкін демонстрували можливості польотів на аеропланах. На дирижаблі власної конструкції, у Києві, в 1911 р. літав робітник заводу «Арсенал» Ф.Андерс. Військовий льотчик П.Нестеров, який першим у світі опрацював теорію вищого пілотажу, під час служби в Україні у 1913-1914 рр., здійснив на практиці низку його фігур, зокрема «мертву петлю». Уродженець Києва, студент Політехнічного інституту І.Сікорський став конструктором перших у світі важких літаків. Перебуваючи з 1918 р. в еміграції, І.Сікорський створив свою власну авіаційну компанію в США, яка одна з перших налагодила в світі серійне виробництво гелікоптерів.

Друга половина XIX ст. ознаменувалася значним поштовхом у природознавстві. Глибокі дослідження хвильових процесів і земного магнетизму здійснив у Новоросійському університеті М.О.Умов. Із 1865 по 1890 р. кафедру фізики Київського університету очолював М.П.Авенаріус — основоположник однієї з перших у наукових шкіл із молекулярної фізики. Ґрунтовний аналіз основних понять термодинаміки зробив М.М.Шіллер, який очолював створену вперше на Україні кафедру теоретичної фізики. В галузі магнетизму, електротехніки та електролізу з 1880 по 1902 р. у Харкові працював М.Д.Пильчиков — один із піонерів рентгенографії та рентгенології. Визначну роль у розвитку астрономічних досліджень відіграв М.Ф.Хандриков, під керівництвом якого було видано чотири томи «Анналов Киевской обсерватории». Астрофізичні дослідження в Одесі проводив О.К.Кононович.

Великий вплив на розвиток хімії зробили праці М.М.Бекетова, який з 1855 по 1887 р. очолював кафедру в Харківському університеті. Його класичні роботи лягли в основу нової наукової галузі — металотермії. Учений стояв у витоків ще однієї нової науки — фізичної хімії. Основоположник першої наукової школи в галузі органічної хімії П.П.Алексєєв видав багато цінних праць, у тому числі підручників і посібників.

Роль суспільних наук у формуванні національної свідомості українства.

У процесі зростання національної свідомості вирішальну роль відіграло відтворення національної історії. Значні зрушення відбулися в історичній науці завдяки публікації архівних матеріалів, літописів, мемуарів та інших матеріалів. Перші спроби синтезованого викладу історії України зробив Дмитро Бантиш-Каменський (1788—1850), який у 1822 р. опублікував документовану чотиритомну «Історію Малої Росії», і Микола Маркевич (1804—1860), котрий у 1842—1843 рр. видав п'ятитомну «Історію Малоросії».

Історії Галичини присвятив свої праці відомий учасник «Руської трійці» Яків Головацький (1814—1888) - збірка «Вінок русинам на обжинки». Значний вплив на зростання національної свідомості справив історичний трактат «Історія Русів», що вийшов з друку в 1846 р. Автор убачав в українцях окремих від росіян народ, закликав надати йому самоврядування і переконував, що Україна є спадкоємицею Київської Русі.

Одним з перших до фольклорних джерел української культури прилучився князь Микола Цертелєв (1790—1869). У 1819 р. він опублікував у Петербурзі збірник «Опыт собрания старинных малороссийских песней», що дав початок українській фольклористиці.

Більш ґрунтовні дослідження української етнографії виконав Михайло Максимович (1804—1873) — видатний український вчений-природознавець, історик, фольклорист, письменник. У 1834 р. М.Максимовича було призначено ректором новоствореного Київського університету. Він автор трьох збірок народних пісень: «Малоросійські пісні» (1827), «Українські народні пісні» (1834), «Збірник українських пісень» (1849). М.Максимович — автор однієї з перших «Истории древней русской словесности» (1839).

Своєю плідною діяльністю виділявся М.І.Костомаров (1817 – 1885). З-під його пера з'являються праці «Богдан Хмельницький», «Руїна», «Мазепа» та ін. У численних дослідженнях він намагався вирішити ним же поставлене завдання — висвітлення історії широких народних мас як основного предмета історичної науки. Помітну роль відігравав В.С.Іконников (1841—1923), автор фундаментального «Опыта русской историографии». Численні праці з історії, археології та етнографії України написав В.Б.Антонович (1834—1908), під редакцією якого вийшло 15 томів «Архива Юго-Западной России» з документами про історичне минуле України. В.Антонович створив першу наукову школу істориків в Україні, представники якої обіймали кафедри історії в університетах України: у Харківському – Д.Багалій; Київському – П.Голубовський та М.Довнар-Запольський; Новоросійському – І.Лінниченко; Львівському – М.Грушевський.

Особливе місце і в українській історії, і в українській історіографії належить Михайлу Драгоманову (1841-1895), засновнику київської «Громади» - культурної та політичної національної організації. Великий політичний діяч, просвітник, філософ, Драгоманов як історик головну увагу приділяв питанням новітньої історії. З 1877 р. під його керівництвом друкарня «Громада» у Женеві була єдиним центром видання літератури українською мовою.

Видатними історичними мислителями були М.Грушевський та В.Липинський, чиї праці та ідеї-концепції відіграли вирішальну роль у формуванні національної свідомості. М.Грушевський у 1894 р. очолив кафедру української історії у Львівському університеті. В своїй фундаментальній праці «Історія України-Руси» запропонував нову концепцію історії України. Він обґрунтував ідею тяглості української історії від часів Київської Русі до сучасності.

З 80-х років дослідження історії України розпочала історик та етнограф О.Я.Єфименко (1848—1918) – перша жінка доктор історії (1910). Їй належать, зокрема, праці «История украинского народа», «Очерки истории Правобережной Украины» та ін.

Політика жорстокого національного гноблення, що її проводив царський уряд (Валуєвський циркуляр 1863 р. і Емський акт 1876 р., згідно з якими заборонялося друкувати літературу українською мовою), значно ускладнила розвиток філологічних наук. Однак і в цей складний час учені дбали про прогрес українського мовознавства. Значна робота провадилася в галузі лексикографії.

У Київському університеті працював талановитий вчений-філософ І.В.Вернадський (батько першого президента АН УРСР В.І.Вернадського). У розвиток філософської думки чільний внесок зробив І.Рижський — перший ректор Харківського університету.

Філософська думка 60—70-х рр. в Україні найяскравіше репрезентована своєрідною гуманістичною концепцією, котра набула назву «філософії серця». Її автор — Памфіл Юркевич (1827—1874). Розум, вважав він, виявляє загальне в діяльності людей, серце ж — основа неповторності й унікальності людської особистості. Тим-то в серці творяться ті явища й події історії, які принципово неможливо вивести із загальних законів.

Визначною подією в українському науковому житті ХІХ ст. стає заснування завдяки спільним зусиллям інтелігенції Наддніпрянщини та Галичини у 1873 році «Літературного товариства ім. Шевченка», яке через кілька років під назвою «Наукове товариство ім. Шевченка» по суті перетворилося у першу вітчизняну академічну наукову організацію.

Становлення національної літератури. Роль творчості Т.Г. Шевченка у становленні української культури.

Культурне життя на Україні великою мірою визначалося розвитком літератури. Початок нової доби в цьому процесі поклало видання у 1798 р. поеми І.Котляревського «Енеїда». Поема була першим твором нової української літератури, написаним народною мовою. Її джерела — народний фольклор, просвітницькі ідеї та традиції української літератури.

Вищий етап у розвитку української культури відкрила творчість Т.Г.Шевченка (1814 – 1861). Ним був стверджений критичний реалізм в українській літературі, започаткований її революційно-демократичний напрям. Ім'я Т.Шевченка вперше стало відомим на просторах

Російської імперії, коли у 1840 р. в Петербурзі вийшла невелика книжечка «Кобзар». В історії України автор цього видання був винятковим явищем — він вийшов з найглибших надр народу і здобув всесвітню славу. Почав він творчий шлях як художник, здобув визнання вже в молоді роки, а в кінці життя йому було надано звання академіка. Проте переважало в ньому друге, основне й головне покликання — поета, новатора. Невдоволення поета-патріота гнітючою дійсністю спонукало його звертатися думкою в минуле, до історичних тем.

Найвиразніше революційний характер романтизму поета виявився у поемі «Гайдамаки», що з'явилась через рік після виходу «Кобзаря». У передмові він уперше висловив широку демократичну ідею єднання слов'янських народів.

Суперечливість тогочасного духовного життя на Україні відбилася на творчості визначного письменника і історика П.Куліша (1819-1897), автора численних праць і художніх творів, серед яких виділяються двотомна збірка історичних і фольклорно-етнографічних матеріалів «Записки о Южной Руси» та соціально-історичний роман «Чорна рада. Хроніка 1663 року». Куліш плідно працював як поет-романтик, що проповідує просвітительські та християнські ідеали.

Демократичний напрям в українській літературі представляла видатна письменниця Марко Вовчок (1833-1907). У своїй першій збірці «Народні оповідання» вона гнівно засуджувала кріпосницький лад, із великою любов'ю змалювала образи простих людей.

У демократичному руслі протікала творчість видатного українського байкаря Л.І.Глібова (1827-1893). В алегоричній формі він зображував безправне становище селянства, свавілля поміщиків, лицемірство і прислужництво («Вовк та Ягня», «Щука», «Лев на облаві» та ін.), обмеженість панівних класів, з теплотою відгукувався про високі моральні якості простих людей («Хазяйка й Челядники», «Зозуля й Горлиця», «Бджола і Мухи» та ін.).

У 70-90-ті роки в літературу ввійшла нова плеяда високоталановитих письменників. Це насамперед І.С.Нечуй-Левицький (1838—1918), який створив класичні зразки соціально-побутової повісті та оповідання («Микола Джеря», «Бурлачка», «Кайдашева сім'я»).

На революційно-демократичних засадах базувалася творчість Панаса Мирного (1848—1920). Автор новаторських соціально-психологічних романів і повістей з народного життя, він підніс українську прозу до високого рівня художньої досконалості. Романи «Хіба ревуть воли, як ясла повні?», «Повія», повісті «Лихі люди» («Товариші»), «Лихо давнє і сьогочасне» та інші його твори — це велика художня епопея, що відображає життя українського народу протягом майже всього XIX ст.

У 90-х роках розпочалася творча діяльність М.М.Коцюбинського (1864—1913). У цей час він поступово звільнявся від культурницьких ілюзій та утверджувався на революційно-демократичних позиціях. У ранніх творах («П'ятизолотник», «По-людському», «Дорогою ціною» та ін.) письменник показав благородство простих трудівників, пробудження в них почуття людської гідності. Громадянські мотиви дзвінко зазвучали уже в ранніх поезіях Лесі Українки (Л.П.Косач-Квітка; 1871—1913) — «Досвітні огні», «Без надії сподіваюсь», «Товаришці на спомин», «Слово, чому ти не твердая криця» та ін.

У 1880-90-х роках велику культурну й громадську діяльність розгорнув Б.Д.Грінченко (1863—1910), погляди якого в основі були демократичними, хоч і відзначалися суперечливістю. У поезіях (збірки «Пісні Василя Чайченка», «Під сільською стріхою» та ін.), оповіданнях і повістях («Сонячний промінь», «Під тихими вербами» та ін.) він правдиво відобразив життя селянської бідноти, робітників, шахтарів, учителів тощо.

У 1870-90-х роках у Східній Галичині розцвів могутній талант письменника, вченого, громадсько-політичного діяча революційно-демократичного напрямку І.Я.Франка (1856-1916). Він створив класичні зразки громадянської, філософської та інтимної лірики (збірки «З вершин і низин», «Зів'яле листя», «Із днів журби» та ін.), змалював величні образи революціонерів, оспівував соціалістичний ідеал («Каменярі», «Гімн», «Товаришам із тюрми» та ін.). Серед прозових творів Франка особливе місце посів бориславський цикл (оповідання «Ріпник», «На роботі», повість «Борислав сміється» та ін.), у якому яскравими художніми фарбами відтворено

криваву історію первісного капіталістичного нагромадження, жорстоку експлуатацію робітників підприємцями.

Розвиток живопису.

На розвиток українського образотворчого мистецтва великий вплив справляла Петербурзька академія художеств. Професійні майстри живопису, що працювали на Україні, переважно були її випускниками, зокрема вихованцями художника К.Брюллова — І.Сошенко, Д.Безперчий, Т.Шевченко та ін.

Мальовнича українська природа надихала багатьох митців. Художники-пейзажисти М.Сажин, І.Сошенко, В.Штернберг прагнули до її найреалістичнішого відображення. Нові соціальні мотиви започаткував у своїй живописній творчості Т.Шевченко, який присвятив свої полотна, як і поетичне слово, зображенню тяжкого життя поневоленого народу («Циганка-ворожка», «Катерина», «Селянська родина» та ін.).

Характерним для українського образотворчого мистецтва другої половини ХІХ ст. було становлення його на позиціях реалізму, народності, життєвої правди. На розвитку художнього життя на Україні, на утвердженні демократичних тенденцій у живопису позначилась діяльність Товариства пересувних художніх виставок («передвижники»), що виникло 1870 р. в Росії. Членами його було багато українських митців. В Одесі, Харкові, Києві відкрилися малювальні школи (згодом училища).

Живописцями, які піднесли український побутовий жанр на високий рівень, були Л.М.Жемчужников (1828—1912) - картини «Кобзар на шляху», «Козак їде на Січ», «Чумаки в степу»; І.І.Соколов (1823—1918) - «Повернення з ярмарку», «Проводи рекрутів», «Ніч напередодні Івана Купала», «Українські дівчата ворожать на вінках»; К.О.Трутовський (1826—1893) - «Колядки на Україні», «Сорочинський ярмарок».

У дусі ідейних настанов передвижників творив живописець і графік П.Д.Мартинович (1856—1933). Йому належать картини «У канцелярії волосного писаря», «Внутрішність хати козака Грицька Гончара у Вереміївці» та ін.

Художник-передвижник М.Д.Кузнецов (1850—1929) у творах «На заробітки», «На сінокос», «У свято» з теплотою зобразив сцени повсякденного життя народу. Людина з її переживаннями була в центрі полотен й іншого вдумливого художника, проникливого психолога, тонкого колориста К.К.Костанді (1852—1921) — «В люди», «Рання весна», «Старенькі» та ін.

Визначним майстром побутового жанру був М.К.Пимоненко (1862—1912). Переважна більшість його творів написана на теми селянського життя («Святочне ворожіння», «Весілля в Київській губернії», «Проводи рекрутів», «Сінокіс» та ін.)

Видатним українським художником-реалістом був С.І.Васильківський (1854—1917). Найцінніше у його доробку — твори, присвячені рідній природі, - «Козача левада», «Степ на Україні», «Ранок» та ін. Чарівність рідної землі прагнув розкрити у своїх пейзажах К.Я.Крижицький (1858—1911) — «Хутір на Україні», «Перед грозою», «Лісові далі», «Жнива».

У творчості західноукраїнських художників, які здобували освіту у Відні, Кракові та Мюнхені, досить виразним був вплив академічних традицій. Поступово їхній живопис набуває все більш демократичного характеру. Зачинателями західноукраїнської реалістичної школи були К.М.Устиянович (1839-1903) — «Бойківська пара», «Гуцулка біля джерела», «Шевченко на засланні», та Т.Копистинський (1844-1916) — «Гуцул з Липовиці», «В селянській хаті». Наприкінці ХІХ ст. розпочав свою діяльність видатний живописець І.І.Труш (1869-1941). Найвищі здобутки живописного мистецтва на Буковині пов'язані з ім'ям М.І.Івасюка (1865—1930). Це картини, присвячені простим селянам, полотна на історичні теми, портрети. У 1899 р. він організував у Чернівцях першу художню школу.

Реалізм в українській скульптурі утверджувався повільніше. У найбільш поширених тематично-жанровій скульптурі малих форм і жанрі портрету помітних успіхів досягли Л.В.Позен («Кобзар», «Переселенці», «Жебрак», «Запорожець у розвідці»), П.П.Забіла (бюсти М.Є.Салтикова-Щедрина, М.В.Гоголя, мармуровий портрет Т.Г.Шевченка), Б.В.Едуардс

(«Катерина», «Життя невеселе», скульптурний портрет Луї Пастера) та ін. 1888 р. в Києві було відкрито пам'ятник Б. Хмельницькому (скульптор М.Й.Мікешин). На західноукраїнських землях працювали скульптори Т.Баронч, К.Островський, О.Северин, С.Яжимовський, С.Левандовський, Т.Рігер та ін.

Архітектура і містобудування.

У першій половині XIX ст. на зміну пишноті і розкутості українського бароко прийшов стриманий, академічний стиль класицизму. Цивільні споруди зводилися з урахуванням їх призначення — головною метою архітектора стало не створення зовнішньої краси, а внутрішнього комфорту (високі стелі, вентиляція, освітлення тощо).

Перехід від бароко до класицизму позначився і на плануванні міст. Обов'язково виділявся адміністративний центр із площею, на якій розміщувалися помпезні будинки урядових установ, квартали були прямокутними, композиції ансамблів, окремих архітектурних комплексів, палацово-паркових ландшафтів мали відкритий характер.

Забудовувались нові міста на Півдні України і в Криму, засновані наприкінці XVIII ст., — Маріуполь, Олександрівськ, Катеринослав, Миколаїв, Одеса та ін. Зокрема, в Одесі за проектом петербурзького архітектора Ж. Тома де Томона 1809 р. було споруджено перший будинок оперного театру.

Поряд з тим відбувалася реконструкція старих міст Слобожанщини і Придніпров'я. Архітектурний стиль Києва у ті часи визначався відомим архітектором А.Меленським, який обіймав посаду міського архітектора. За його проектами споруджено церкву на Аскольдовій могилі, ансамбль Контрактової площі на Подолі, споруди якої потерпіли від пожежі 1812 р. У 1837-1843 рр. за проектом відомого архітектора В.Беретті збудовано приміщення Київського університету. Впорядковуються такі міста, як Полтава, Харків.

Продовжувало розвиватися культове будівництво. У містах і селах церкви зводяться не лише дерев'яні, а й з довговічнішого матеріалу. Зовнішній і внутрішній вигляд таких споруд відзначався пишністю, урочистістю. Майстерність і талант українського народу виявилися також у створенні палацово-паркової архітектури: палац Розумовського в Батурині у живописній місцевості над Сеймом; палац Галагана у с. Сокиринцях на Чернігівщині; парк «Олександрія» на березі Росі у Білій Церкві; знаменита «Софіївка» в Умані. Усе це різьчило контрастувало з житловими умовами трудового народу — напівземлянками, дерев'яними, глинобитними домівками селян, зрубними житлами.

Розвиток капіталізму наклав значний відбиток на розмах міського будівництва, сприяв удосконаленню будівельної техніки, появи нових матеріалів і конструкцій. В архітектурі переважав *еклектизм* — суміш елементів різних стилів. У другій половині XIX ст. у Києві було споруджено будинки Міської думи (арх. О.Я.Шілле), готелю «Континенталь», Першої гімназії (арх. О.В.Беретті), оперного театру (арх. В.О.Шреттер), Володимирського собору (арх. І.В.Штром, П.І.Спарро, О.В.Беретті). Одесу прикрасили будинки оперного театру (арх. Ф.Фельнер, Г.Гельмер), Нової біржі (арх. О.Й.Бернардацці). На західноукраїнських землях з'явилося чимало примітних споруд: у Львові — будинки політехнічного інституту (арх. Ю.О.Захарович), оперного театру (арх. З.Горголевський), у Чернівцях — будинок резиденції митрополита Буковини (арх. Й.Главка), на Закарпатті — мисливський палац графів Шенборнів, будинок ужгородської синагоги, комітатський будинок у Береговому. Отже, в архітектурі України часів капіталізму разом із поглибленням суперечностей у пошуках стилю мали місце помітні здобутки кращих архітекторів.

Музичне мистецтво.

У XIX ст. продовжували побутувати землеробські пісні календарного циклу, а також колядки, веснянки, колискові, весільні та ін. Широкого розповсюдження на Україні набули сімейне музикування. За жанрами пісні були найрізноманітнішими: ліричні, жартівливі, канти, романси, що виконувалися солом, дуєтом або хором у супроводі бандури, скрипки, гітари, рідше фортепіано. Переважно — це авторські твори, що згодом поширювалися серед народу і ставали

безіменними: «Там, де Ятрань круто в'ється», «Чи я в лузі не калина була», «Дівчино, рибчино, серденько моє» та ін. У панівному середовищі меломани поряд з українськими захоплювалися французькими, італійськими піснями і романсами.

Великим надбанням українського мистецтва є творчість багатьох композиторів. Уже в перший пореформений рік славетний співак С.С.Гулак-Артемівський (1813—1873) завершив створення першої української опери «Запорожець за Дунаєм», яка стала міцним підґрунтям національного оперного мистецтва. Перлиною української класики стала виразна музична картина з народного життя «Вечорниці» П.І.Ніщинського (1832—1896). Центральна частина її — знаменитий чоловічий хор «Закувала та сива зозуля». Палкий відгук широкого слухача завоювала опера М.М.Аркаса (1853—1909) «Катерина» на текст однойменної поеми Т. Г. Шевченка. Головне у творчому доробку П.П.Сокальського (1832—1887) — опери «Мазепа» (за поемою О.С.Пушкіна «Полтава»), «Майська ніч», «Облога Дубна» (обидві за М.В.Гоголем).

Цілу епоху в музичному житті України становить творчість М.Лисенка (1842-1912) — великого українського композитора, талановитого хорового диригента, педагога, музикознавця і активного громадського діяча. Йому судилося стати основоположником української класичної музики. Основні творчі здобутки М.В.Лисенка припадають на 70—90-ті роки. Композитор обробив та опублікував понад 600 зразків українського музичного фольклору, створив великий цикл «Музика до «Кобзаря» Т.Г.Шевченка». Зразком національної героїко-патріотичної опери стала монументальна народна музична драма М.Лисенка «Тарас Бульба». На сюжети повістей М.В.Гоголя написані також опери «Різдвяна ніч», «Утоплена». Композитор створив музику до п'єси І. П. Котляревського «Наталка Полтавка», оперету «Чорноморці», дитячі опери «Коза-дереза», «Пан Коцький», «Зима і Весна». Теоретичні праці Лисенка заклали наукові основи національної музичної фольклористики.

Розвиток музики на західноукраїнських землях також стимулювався драматичним театром. Значного поширення набув хоровий рух, завдяки якому виникло чимало музичних шкіл і музично-видавничих організацій. Діяли хорові товариства «Торбан», «Львівський Боян». Масовими стали збирання і вивчення музичного фольклору. Із народнопісенними джерелами пов'язана творчість одного з перших українських композиторів-професіоналів Галичини, автора музики національного гімну України М.М.Вербицького (1815—1870). Йому належать хорові твори «Заповіт» на вірші Т.Шевченка, «Поклін» на вірші Ю.Федьковича, музика до театральних вистав, близько десяти симфоній-увертур. Зразки професійної національної музики створив І.А.Лавровський (1822—1873) — автор багатьох хорів («Козак до торбана», «Осінь», «Руська річка», «Заспівай ми, соловію» та ін.), пісень, музики до драматичних спектаклів.

Розквіт театру.

Творчі здібності українського народу розкривалися також у традиційному театральному мистецтві, яке побутувало у формі народних драм, лялькового і «живого» вертепу, інтермедій. У XIX ст. продовжував існувати кріпацький театр — і не лише у поміщицьких садибах, а й в містах. У 1828 р. було заборонено купувати в театр кріпаків.

Сприятливі умови для розвитку сценічного мистецтва склалися на Полтавщині, де завдяки І.Котляревському та М.Щепкіну започаткував свою історію професійний український театр. Великі зрушення у його розвитку відбулися з постановкою у 1819 р. «Наталки Полтавки» і «Москаля-чарівника» І.Котляревського. Характерним для даного періоду стало створення російсько-українських театральних труп.

Розвиток національного театру особливо активізувався в 30—40-і роки. У зміцненні його реалістичних і демократичних принципів важливу роль відіграв Т.Шевченко. Його драма «Назар Стодоля» (1843 р.) — одна з перших в українській драматургії, сюжет якої побудований не на побутово-любовному, а на соціально-класовому конфлікті.

Остаточно утвердившись на позиціях критичного реалізму, українська драматургія збагатилася десятками нових п'єс, в яких порушувалися важливі проблеми життя народу, висвітлювалися найголовніші конфлікти того часу.

Драматургічна спадщина М.Л.Кропивницького (1840—1910) — це понад 40 п'єс. Серед них: «Дай серцю волю, заведе в неволю», «Доки сонце зійде, роса очі виїсть», «Дві сім'ї», водевіль «По ревізії», жарт «Пошилися у дурні» та ін. Характерною особливістю Кропивницького є незвичайне вміння добирати і майстерно представляти типові соціальні явища, створювати характерні побутові сцени, малювати драматичні картини народного життя.

Багатогранним був талант письменника і драматурга М.Старицького (1840-1904), автора численних історичних романів (трилогія — «Перед бурєю», «Буря», «Біля пристані»; «Руїна», «Розбійник Кармелюк»). М.Старицький вправно обробив ряд п'єс різних авторів та інсценізував багато прозових творів українських та зарубіжних письменників — «За двома зайцями», «Різдвяна ніч», «Тарас Бульба», «Сорочинський ярмарок», «Утоплена», «Циганка Аза» та ін. Серед власних п'єс Старицького найвідоміші соціально-побутові драми «Не судилось», «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці», «Талан», історичні драми «Богдан Хмельницький», «Маруся Богуславка», низка водевілів.

Найвизначнішою постаттю в українській драматургії другої половини ХІХ ст. є І.К.Карпенко-Карий (1845—1907). Творам драматурга притаманні незвичайна емоційність, ліричність, напруженість ситуації, яскравість мови персонажів, показ органічних зв'язків людини з її оточенням. Серед них драма «Бурлака», комедія «Розумний і дурень», п'єси «Наймичка», «Безталанна», «Сава Чалий», сатиричні комедії «Мартин Боруля», «Сто тисяч», «Хазяїн» та ін. Драматичні твори писали також прозаїки І.С.Нечуй-Левицький («Маруся Богуславка», «На Кожум'яках»), Панас Мирний («Лимерівна», «Перемудрив»), Б.Д.Грінченко («Степовий гість», «Ясні зорі») та ін.

Видатним майстром драматургії був І.Я.Франко. Він створив класичні зразки соціально-психологічної драми («Украдене щастя», «Учитель»), народної комедії («Рябина»), романтично-легендарних творів на історичному матеріалі («Сон князя Святослава», «Кам'яна душа») та ін. У них правдиво відображено картини народного життя на західноукраїнських землях в останній чверті століття.

Український драматичний театр по суті був під забороною. Згідно з відомим Емським указом 1876 р. зовсім не допускалися «різні сценічні вистави на малоруському нарідччі». 1881 р. цар дозволив ставити п'єси українською мовою, якщо вони пропущені цензурою і схвалені генерал-губернатором. Однак і в цей час категорично заборонялося створювати «спеціально малоросійський театр». Цензура обмежувала тематику українських п'єс мотивами побуту або ж кохання. Плідним ґрунтом, на якому визрівало українське професійне сценічне мистецтво, був аматорський театр. У 1861-1862 рр. діяв аматорський театр полтавської недільної школи, організований В.Лободою та ін. Восени 1859 р. розпочав свою творчу діяльність самодіяльний драматичний колектив у Київському університеті (М.П.Старицький, М.В.Лисенко, П.П.Чубинський та ін.).

У 1872 р. виник «Перший музично-драматичний гурток м. Києва» (М.П.Старицький, М.В.Лисенко, П.П.Чубинський, О.О.Русов, О.І.Левицький та ін.), який існував майже десять років, незважаючи на заборони й утиски.

У 1882 р. М.Кропивницький створив першу українську професійну трупу. До неї були запрошені актори-професіонали і аматори К.Стоян-Максимович, І.Бурлака, М.Садовський, Н.Жаркова, О.Маркова, М.Заньковецька та ін. Кошти трупи склалися лише з касової виручки. Колектив не мав стаціонарного приміщення і був приречений на мандрівне життя.

У 1864 р. у Львові було засновано український професійний театр «Руська бесіда», який очолив О.Бачинський. Його репертуар складався із творів наддніпрянських і західноукраїнських письменників, кращих зразків європейської драматургії. Колектив успішно гастролував у містах Східної Галичини та Північної Буковини. Піднесенню театру багато в чому сприяв М.Кропивницький, який у середині 70-х років працював тут за запрошенням. У театрі вирости талановиті актори — І.Гриневицький, М.Романович та ін. Багато зусиль для розвитку театральної культури Східної Галичини доклав І.Франко.

Український модерн: архітектура, живопис, література.

В середині 90-х рр. XIX ст. в Європі виникає новий культурно-історичний напрям – Модерн. *Модерн* – це стиль в мистецтві та літературі, що пориває з попередніми класичними, художніми формами, зокрема традиціями реалізму. Основними рисами стилю модерн були: а) декоративність; б) інтерес до культурної спадщини, витоків різних стилів – рококо, бароко; в) наявність національного колориту, традицій народного мистецтва. Основною причиною його появи був перехід до індустріально-урбаністичного суспільства.

Ідейним та організаційним центром формування українського модерну став Харківській літературно-художній гурток, при якому в 1912 р. утворено архітектурно-художній відділ, який очолювали художник С.Васильківський та архітектор С.Тимошенко. Члени гуртка проводили дискусії, творчі конкурси, художні виставки. Модерну проіснував лише 20-30 років, але залишив глибокий слід у культурі та мистецтві Європи.

Насамперед український модерн проявився в архітектурі. В добу індустріалізму суттєво змінюється обличчя українських міст. Найчисельнішими були: Одеса – 500 тис., Київ – 250 тис., Харків – 174 тис., Катеринослав – 212 тис. осіб (дані на 1913 р.). Внаслідок бурхливої урбанізації на зламі XIX-XX ст. формуються різні типи міст: 1) промислові (Катеринослав, Юзівка, Горлівка, Кам'янське, Макіївка); 2) промислово-транспортні (Харків); 3) адміністративно-торговельні (Одеса, Миколаїв, Херсон); 4) адміністративно-культурні центри (Київ, Львів); 5) багатофункціональні (Полтава, Чернігів, Суми, Єлисаветград, Станіслав).

Важливою ознакою модернізму було те, що під його впливом і в його межах виникали нові види мистецтва – кінематограф, фотографія. В губернських центрах з'являються великі кінотеатри на 800–1000 місць. В перші десятиліття XX ст. в Україні спостерігався справжній кінобум.

Модернізм як стиль пройшов певні етапи розвитку і був репрезентований численними напрямками та течіями. В українському живописі виникли – *супрематизм* та *кубофутуризм* – течії абстракціонізму як художнього напрямку, який заперечує зображення предмету. Фундатором супрематизму виступав український художник Казимир Малевич. Супрематизм виникає внаслідок поєднання імпресіоністської та геометричної течії в абстракціонізмі, тобто сполучення комбінацій кольорів та геометричних фігур. Класичною роботою К.Малевича є його картина «Чорний квадрат» (1913). Теоретиком і лідером українського кубофутуризму виступав професор Київського художнього інституту О.Богомазов. У 1914 р. він написав своєрідний маніфест українського авангарду «Живопис і елементи», де пропагував нові художні ідеї та прийоми. В Україні виросла ціла плеяда послідовників кубофутуризму: О.Екстер, Г.Нарбут, Н.Редько, Г.Собачко-Шостак, В.Хвостенко-Хвостов, К.Піскорський, А.Петрицький.

Одним з фундаторів українського стилю в живописі вважається С.Васильківський «Ранок (Отара в степу)», «Дніпрові плавні», «Козачий пікет». Одним із засновників українського стилю в малярстві, архітектурі, графіці був О.Сластіон. Як маляр, звертався до побутового жанру, пейзажу, історії: «Цегельний завод», «На жнивах», «Миргород». Як графік, ілюстрував поему Т.Шевченка «Гайдамаки». М.Самокиш – засновник батального живопису в Україні. Протягом 1901-1908 рр. разом із С.Васильківським писав монументальні панно для інтер'єру будинку Полтавського земства – «Обрання полковником Мартина Пушкаря», «Козак Голота», «Чумацький Ромоданівський шлях».

Одним із засновників нової книжкової графіки в Україні був В.Кричевський. З 1903 р. він створив понад 70 обкладинок українських видань. В живописі він виступав прибічником імпресіоністської течії (початкової стадії модернізму). Фундатором українського стилю виступав відомий графік Г.Нарбут – один із засновників Української академії мистецтв (згодом її ректор), організатор музею на основі колекції Ханенків (зараз Київський музей західного та східного мистецтва). Його стиль виявився в оформленні книг «Давня архітектура Галичини», «Українська абетка». За проектом Г.Нарбута були виготовлені грошові банкноти Української держави.

Яскравим представником імпресіонізму в західноукраїнському мистецтві був Іван Труш. Художник працював у різних жанрах – пейзажу («Самітна сосна», «Квіти»), побутовому

(«Гуцулка з дитиною»), портрету (І.Франка, В.Стефаника, Лесі Українки, М.Лисенка). І.Труш ініціював створення перших мистецьких об'єднань на Галичині. В 1905 р. за його ініціативою у Львові відкрилося І Всеукраїнська художня виставка.

Засновником нового напрямку – українського монументального мистецтва – став Михайло Бойчук, який захоплювався пластикою візантійського монументального мистецтва та давньоруськими мистецькими традиціями.

Важливою рисою літературного модерну в Україні як культурного явища, було створення жіночої мистецької традиції. Письменниці-модерністки гостріше відчували застійність українського літературного процесу та усієї духовної атмосфери в суспільстві. До цієї плеяди належали Наталя Кобринська, Наталка Полтавка (Надія Кибальчич-Симонова), Любов Яновська, Уляна Кравченко, Дніпрова Чайка (Людмила Василевська), Грицько Григоренко (Олександра Судовщикова-Косач), Людмила Старицька-Черняхівська, Надія Кибальчич, Христина Алчевська. Культовими постатями в жіночій традиції української модерної літератури виступали Леся Українка та Ольга Кобилянська.

Першим у ряду українським модерністів можна назвати Михайла Коцюбинського. Імпресіоністський характер мають твори письменника «Сміх», «Intermezzo», «Коні не винні», «Хвала життю». В незакінченій повісті «Fata morgana» органічно поєднувалися риси реалістичного та імпресіоністського зображення соціальної дійсності. Імпресіонізм М.Коцюбинського виявлявся у поєднанні краси людини і природи, про що свідчить його поетична повість «Тіні забутих предків» (1911), написана на унікальному етнографічно-фольклорному матеріалі Гуцульщини.

Фундатором інтелектуального напрямку українського літературного модерну виступає Леся Українка. Перша збірка її поезій «На крилах пісень» вийшла в 1893 р. у Львові. У 1899 р. – збірка «Думи і мрії», 1902 р. – «Відгуки». Філософічність, раціоналізм, висока абстрактність образів та символіка мови, психологізм, модерна лексика, якою вона збагачувала українську літературу, – це лише деякі риси її творчої манери. Творчою вершиною поетеси стала драма-феєрія «Лісова пісня», яка стверджує ідеали високої духовності, гармонії і краси.

Буковинську письменницю Ольгу Кобилянську визначають як символістку, яка з усіх письменників нового часу найближча до модерністських європейських напрямів. В творах О.Кобилянської з'являються образи нової жінки, з їх прагненням порвати з патріархальними путами, буденщиною, піднятися до висот духу. Індивідуалізм і примат краси поєднуються у її творах з елементами реалізму, надзвичайно тонким і проникливим сприйняттям природи, про що свідчать її новели «Банк рустикальний», «У св.Івана», «На полях», повість «Земля».

Справжнім художнім відкриттям епохи були новели Василя Стефаника, для яких була характерна виграненість, незвичайна прозорість стилю. В своїх творах «Новина», «Виводили з села», «Синя книжечка», «У корчмі», «Катруся», «Кленове листя», «Стратився», «Бесараби» він змальовує невилазні злидні життя простих селян. В.Стефаник мав вплив на європейське письменство, створив школу літературної мініатюри з життя галицького селянства; серед його учнів були Марко Черемшина (справжнє прізвище Семанюк), Лесь Мартович та ін.

На початку ХХ ст. український модерн почав оформлюватися організаційно як певний літературний рух. Неформальні гуртки однодумців і послідовників утворювалися навколо М.Коцюбинського, Лесі Українки, В.Стефаника. Перше формальне об'єднання українських модерністів – товариство «Молода муза» – виникає у Львові в 1906 р. і існує до 1909 р.

Естафету нового літературного руху підхопили літературні діячі Наддніпрянської України. У 1909 р. у Києві був заснований перший журнал українського модерну «Українська хата», що проіснував до 1914 р. Організатором журналу став поет Микита Шаповал (літературний псевдонім – «Сріблянський»). До кола наддніпрянських модерністів належали поети Микола Вороний, Олександр Олесь (справжнє прізвище Кандиба).

Теми доповідей, рефератів:

Внесок українських вчених у розвиток природничих і технічних наук.

Роль суспільних наук у формуванні національної свідомості українства.

При підготовці доповіді, реферату, аналітичного огляду тощо, студенти можуть, поряд з цим, готувати дидактичні наочні посібники у вигляді таблиць, кодограм, слайдів, малюнків, портретів відомих фахівців, препаратів тощо).

Підведення підсумків – формулювання висновків з теми.

Список рекомендованої літератури:

Основна література:

1. Історія та культура України: навчальний посібник / уклад. Дедурін Г. Г., Іванов С. Ю., Чорний І. В. Харків, 2017. 108 с.

2. Історія української культури : національний підручник / В.А. Качкан, О.Б. Величко та ін.; за ред. В.А. Качкана. – К.: ВСВ «Медицина», 2021. – 368 с.

Допоміжна:

3. Бойко О. Д. Історія України : Посібник. — 5 вид., доп. — К. : Академвидав, 2013. 655 с.

4. Колтунов О. Ю. Історія української культури : навч. посібник / О. Ю. Колтунов, О. О. Уварова. – Одеса : ОНМедУ, 2011. - 316 с.

5. Кулачинський М.М. Сутність абсолютної влади суверена в політичних трактатах Ф. Прокоповича і Ст. Яворського // Українська національна ідея: минуле, сучасне, майбутнє II міжнародна науково-практична конференція 14 – 16 жовтня 2004 р. Одеса, 2004. – С.98 – 99.

6. Українська мова. Історія України. Історія української культури : Практикум / О. Ю. Колтунов, О.О. Сікорська, О. О. Уварова, О.С.Шаніна, Н.О.Каравацька. – Одеса : ОНМедУ, 2012. – 360 с.

7. Подкупко Т.Л. До історії козацтва на теренах Одещини (XVII-XIX ст.) // Південний захід. Одесика. Історико - краєзнавчий науковий альманах. – Вип. 15. – Одеса: Друкарський дім, 2013. – С. 66-74.

8. Подкупко Т.Л. Українське книгодрукування в Одесі у XIX на поч. XX ст. // Лукомор'я: археологія, етнологія, історія Північно-Західного Причорномор'я. – Випуск 6. – Одеса, 2014. – С. 115-120.

Електронні інформаційні ресурси

1. Історія України (Давня історія, Середні віки, Новітній час, тощо), бібліографія, картографія, наукові публікації, тематичні ресурси, дослідження та інші *матеріали з Інституту історії Національної Академії наук України* - http://www.history.org.ua/?litera&getFromProject=_edz_

2. Український історик. Історія України: давня, середньовічна, нова, новітня, Всесвітня історія, Античність, день в історії, першоджерела, документознавство та архівна справа - <http://istoryk.in.ua/>

Практичне заняття 10

Тема. Україна у міжвоєнні роки (1920-1930-ті рр.)

Мета: на основі здобутих знань студенти могли орієнтуватись в основних подіях 1920-1930-х рр. коли українські землі були у складі СРСР, Польщі, Угорщини, Румунії, Чехословаччини.

Основні поняття: Колективізація, індустріалізація, НЕП, ліквідація неписьменності, націонал-комунізм, Голодомор, розстріляне відродження.

Обладнання: конспект заняття, ноутбук

План

Організаційний момент (привітання, перевірка присутніх, повідомлення теми, мети заняття, мотивація студентів щодо вивчення теми).

Контроль опорних знань

1. Охарактеризуйте політичну ситуацію в Україні.
2. Які основні складові НЕПу в Україні?
3. Як проходили індустріалізація і колективізація в Україні?
4. Повідомте факти щодо Голодомору 1932-1933 рр. та його трагічних наслідків.
5. Охарактеризуйте соціально-економічне і політичне положення Західної України під владою Польщі, Румунії, Чехословаччини.

Тестові завдання (питання з однією правильною відповіддю)

1. Державно-політичний статус УСРР у 1921 – 1922 рр. визначався:
 - А «договірною федерацією» з РСФРР та іншими радянськими республіками, посиленням її підпорядкування загальнофедеративним органам влади.
 - Б юридичною незалежністю УСРР, яка не входила до складу жодної сусідньої держави й не перебувала з ними в союзно-договірних відносинах.
 - В «воєнно-політичним союзом» із РСФРР та перебуванням УСРР у її складі на правах автономного утворення.
 - Г «військовим союзом» із РСФРР зі збереженням УСРР формального статусу та ознак незалежної держави.

2. Процес конституційного оформлення СРСР завершився:
 - А 1920 р.
 - Б 1921 р.
 - В 1922 р.
 - Г 1924 р.

3. У якій галузі господарства УСРР у 1920-х роках розпочалася реалізація плану ГОЕЛРО?
 - А енергетичній
 - Б металургійній
 - В машинобудівній
 - Г вуглевидобувній

4. Розвиткові сільського господарства України в період НЕПу було притаманне
 - А створення агроміст із розгалуженою переробною інфраструктурою.
 - Б функціонування виробничо-збутових кооперативів і товариств.
 - В об'єднання всіх господарств незаможних селян у радгоспи.
 - Г розгортання мережі машинно-тракторних станцій і бригад.

5. «Криза збуту», що охопила економіку УСРР у 1922 – 1924 рр., характеризувалася
 - А неможливістю реалізувати продукцію на зовнішніх ринках в умовах економічної блокади.
 - Б падінням цін на промислові товари в умовах зростання цін на сільськогосподарську продукцію.
 - В падінням купівельної спроможності населення внаслідок зростання безробіття.
 - Г падінням цін на сільськогосподарську продукцію в умовах зростання цін на промислові товари.

6. У результаті здійснення в Україні в 1920-х – на початку 1930-х років політики коренізації
 - А реорганізовано національні адміністративні райони на території республіки в звичайні райони.
 - Б замінено російську мову в діловодстві, освіті, засобах масової інформації державною українською мовою.

В збільшено питому вагу українців серед керівних кадрів республіканського партійно-державного апарату.

Г розширено повноваження республіки у сфері зовнішньої політики для здійснення культурної роботи серед українців за кордоном.

7. Політика коренізації, що здійснювалася в Україні в 1920-х – на початку 1930-х років, передбачала

А повне витіснення російської мови державною українською мовою з діловодства та засобів масової інформації.

Б створення національних адміністративних районів, забезпечення культурних прав національних меншин.

В розширення повноважень республіки у сфері зовнішньої політики для здійснення культурної роботи серед українців за кордоном.

Г суцільну заміну на керівних посадах партійно-державного апарату представників інших національностей українцями.

8. Курс на індустріалізацію проголошено

А 1921 р.

Б 1925 р.

В 1928 р.

Г 1930 р.

9. Темпи зростання обсягів промислового виробництва в СРСР у 1930-х роках були вищими, ніж в європейських країнах, завдяки

А технічній перебудові.

Б технологічній реконструкції.

В промисловому перевороту.

Г форсованій індустріалізації.

10. Масові репресії щодо українського населення Галичини, здійснені польським урядом восени 1930 р., отримали офіційну назву

А асиміляція.

Б пацифікація.

В депортація.

Г нормалізація.

Обговорення теоретичних питань:

Основні тенденції культурного розвитку в 20-і роки. «Українізація». Голодомор 1932-1933 рр. та його трагічні наслідки. Масові репресії 1930-х рр. «Розстріляне відродження». Розвиток культури на західних українських землях під владою Польщі, Румунії, Чехословаччини.

Основні тенденції культурного розвитку в 20-і роки. «Українізація».

Після завершення громадянської війни і приходу до влади комуністичної партії, зі створенням Радянського Союзу змінилися умови розвитку культури загалом в СРСР, а також в Україні. Культурний розвиток України у 20-і роки - один з різких феноменів української історії. Країна, що пережила найважчу війну, вимушена відновлювати абсолютно зруйновану економіку, яка втратила багатьох видатних вчених, письменників (загибель, еміграція), переживає справжній культурний злет, як висловився історик О.Субтельний, «багатогранний спалах творчої енергії».

Негативне ставлення до радянської влади, до її політики спричинило значну еміграцію діячів літератури і мистецтва (В.Винниченка, С.Черкасенка, Т.Шаповала, Д.Донцова, М.Садовського, О.Олеся). Було поставлене завдання виховання, підготовки робітничо-

селянської інтелігенції, якій повинні бути властиві ідейність, старанність, конформізм. Культура ставала частиною політики правлячої партії, мала виконувати її соціальне замовлення, суворий партійно-державний контроль став всеохоплюючим.

Радянська влада в галузі ідеології, культури проводила політику коренізації, яка в Україні отримала назву українізації і передбачала підготовку, виховання і висунення кадрів корінної національності, організацію шкіл всіх рівнів, установ культури, видавництво газет, журналів і книг українською мовою, а також створення необхідних умов для всебічного культурного і духовного розвитку національних меншин. Українізація дала позитивні результати. Якщо у 1928 р. питома вага газет українською мовою становила 56 % загальних тиражів, то у 1930 р. – 89 %. Одним з центрів українізації став Народний комісаріат освіти, який очолювали Григорій Гринько, Олександр Шумський, Микола Скрипник.

Серйозні успіхи були досягнуті в ліквідації неписьменності. Активно діяло добровільне товариство «Геть неписьменність!», до початку 1930 р. в Україні було близько 30 тисяч пунктів ліквідації неписьменності з 1,6 мільйона учнів. Відразу після закінчення війни робилися енергійні заходи з подолання безпритульності.

У 1923-1924 роках зростали асигнування держави на освіту, що сприяло розширенню шкільної мережі. Тоді в Україні працювало майже 16 тисяч початкових і семирічних шкіл, в яких навчалося понад 1,5 мільйона учнів. У 1926-1927 навчальному році в містах і селищах міського типу виник новий тип шкіл - фабрично-заводська семирічка, яка давала учням загальну і політехнічну освіту. Трохи раніше були організовані трирічні загальноосвітні школи сільської молоді. У 1934 р. для всього СРСР було встановлено декілька типів шкіл: початкова (1-4 класи), семирічна (1-7 класів) і середня (десятирічна). Була введена обов'язкова початкова освіта. В Україні розвивалася і середня спеціальна освіта (професійні училища і технікуми).

Кількість студентів вищих навчальних закладів зростала не тільки за рахунок випускників шкіл, але і за рахунок підготовчих курсів, відкритих в 1919 р., робітничих факультетів, заснованих в 1921 р. Університети були реорганізовані в інститути народної освіти медичного, технічного, фізичного, агрономічного, педагогічного профілю. Великими центрами освіти традиційно були Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровськ, де в 1933 р. відновили університети. У 1938 р. в Україні було майже 130 вузів з числом студентів 124 тисячі. Серед нових вузів був Донецький індустріальний, утворений за рахунок злиття в 1935 р. гірничого і металургійного інститутів, Донецький медичний інститут.

Результатом і разом з тим базою для подальшого розвитку культури в повній мірі стала українська наука, як фундаментальна, так і прикладна. У розвиткові української науки найактивнішу участь взяли видатний природознавець зі світовим ім'ям В.Вернадський, мікробіолог і епідеміолог Д.Заболотний, математик М.Крилов, економіст М.Туган-Барановський, гігієніст та епідеміолог О.Корчак-Чепурківський, літературознавець С.Єфремов, О.Богомолець, який працював в галузі експериментальної патології, Є.Патон, який запропонував принципово нові методи електрозварювання.

Серед гуманітарних підрозділів Академії наук особливу активність виявила історична секція, роботу якої очолив М.Грушевський, який в 1924 р. повернувся з еміграції.

Медична наука в Україні розвивалася організаційно, якісно і кількісно. У 1929 р. був заснований інститут мікробіології та епідеміології, в 1930 р. у Києві став працювати великий науковий центр з вивчення проблем патологічної фізіології. Заслуженим світовим авторитетом користувалися терапевтичні школи М.Стражеско (кардіологія, ревматизм, сепсис, клінічна гематологія), Ф.Яновського (туберкульоз, захворювання нирок), офтальмологічна школа В.Філатова.

Після революції особливим драматизмом і складністю в Україні, як і у всьому СРСР, відзначався літературний процес. З'явився такий напрям, як пролеткультівство - лівацька течія, теоретики якої заперечували значення класичної спадщини, пропагували створення «лабораторним шляхом» «чисто пролетарської культури». В Україні теоретиками й активними пропагандистами пролеткультівських теорій були В.Блакитний, Г.Михайличенко, М.Семенко, М.Хвильовий.

Український футуризм, який виник ще до революції, у перші післяреволюційні роки активізував свою діяльність. Оформилися організації футуристів. У 1922 р. у Києві вони створили «Аспанфут» («Асоціація панфутуристів»), у Харкові діяв «Ком-Космос», в Одесі – «Юголіф». Футуристи пропагували урбанізацію культури й експериментаторство.

Ще в роки революції на чолі з М.Зеровим виникла група поетів і літературознавців, які орієнтувалися на створення високого гармонійного мистецтва на основі освоєння класичних зразків світової літератури (М.Рильський, П.Філіпович, М.Драй-Хмара). Пізніше опоненти цієї групи назвали їх «неокласиками».

Різноманітність пошуків шляхів ідейної художньої виразності вилилася у виникненні цілого ряду літературно-художніх об'єднань. Насамперед це Спілка селянських письменників «Плуг» (А.Головко, О.Копиленко, П.Панч, П.Усенко). У своїй платформі ця Спілка ставила завдання спрямовувати творчість на організацію психіки і свідомості селянської маси, сільської інтелігенції в дусі пролетарської революції. Учасники Спілки пролетарських письменників «Гарт», серед яких були В.Блакитний, В.Сосюра, І.Кулик, М.Хвильовий, П.Тичина, Ю.Смолич, підкреслювали свою підтримку комуністичної партійності. У 1927 р. був створений ВУСПП (Всеукраїнська спілка пролетарських письменників). Помітну роль у розвитку художньої культури відіграла Спілка письменників «Західна Україна» (М.Ірчан, Ф.Малицький, А.Турчинська).

Гострій критиці в офіційній пресі, літературознавстві була піддана ВАПЛІТЕ (Вільна Академія Пролетарської Літератури, 1925-28 рр.), яка була створена з ініціативи М.Хвильового як альтернатива масовим і підлеглим владі офіційним організаціям. Вона виступала проти примітивізації літературної творчості і культури загалом, наполягала на європейській орієнтації.

Небувалою популярністю у 20-і роки набуває театральне мистецтво. Справжньою творчою лабораторією став театр Леся Курбаса «Березіль». Режисер виводив український театр на шлях європейських пошуків нових засобів виразності. Тут були вперше поставлені п'єси видатного драматурга М.Куліша «Народний малахій», «Мина Мазайло».

Весвітня слава прийшла до одного з фундаторів українського кіномистецтва О.Довженка разом з фільмами «Звенигора», «Арсенал», «Земля». Стилїстика, створена Довженком, поклала початок напрямку, який визначають як «український поетичний кінематограф».

Розвиток живопису в Україні у післяреволюційні роки проходив у боротьбі художніх течій і напрямів. Поряд з тими, хто стояв на позиціях традиційного реалізму, творили прихильники футуризму, формалізму (розписи В.Єрмілова Харківського партійного клубу). У галузі станкової графіки працювали М.Жук, І.Падалка, В.Заузе. У живописі найбільш відомими були полотна К.Костанді, Ф.Кричевського, О.Мурашко, М.Самокиша. Г.Нарбут оформив перші українські радянські книги і журнали «Мистецтво», «Зорі», «Сонце труда». У Західній Україні в перші післяреволюційні роки працювали такі художники як І.Трут, О.Монастирський, І.Курплас.

Художники, які увійшли до «Асоціації революційного мистецтва України», розвиваючи національні традиції, використовували форми візантійського і староукраїнського живопису. На західноєвропейські зразки орієнтувалися художники, які входили до «Об'єднання сучасних художників України». Київський художній інститут став справжнім центром авангардного образотворчого мистецтва. Сюди в цей час повертається Казимир Малевич. У 20-х роках, крім Української Академії мистецтва, в Харкові і Одесі була організована ціла мережа державних художніх музеїв.

Активним було музичне життя України. Створені Республіканська капела під керівництвом О.Кошиця, капела «Думка», які багато зробили для пропаганди української музики. Почалася діяльність музично-театрального інституту в Києві, перша оперна трупа з'явилася в Києві і Харкові. У цей період проходив процес жанрового збагачення української музики. Це значною мірою пов'язане з творчими пошуками Л.Ревуцького, В.Косенка, Б.Лятошинського, О.Чішка. Високого рівня досягла українська виконавча культура. Серед

виконавців широко відомими були співаки М.Литвиненко-Вольгемут, І.Паторжинський, О.Петрусенко, З.Гайдай, Б.Гмиря.

В українській архітектурі помітний слід залишили такі напрями, як раціоналізм - це прагнення знайти раціональні начала в образному аспекті архітектури, максимально освоїти досягнення сучасної науки і техніки; конструктивізм - спроба створити життєвий простір за допомогою нової техніки, її логічних доцільних конструкцій, а також естетичних якостей таких матеріалів, як метал, дерево, скло. У практиці конструктивізму були частково реалізовані гасла виробничого мистецтва. Прикладом раціоналізму є будівля головноштамту у Харкові, яка знаходиться на площі Незалежності.

Голодомор 1932-1933 рр. та його трагічні наслідки.

“Українізація” підірвала рівновагу сил, що склалася на початку 1920-х років між комуністичним режимом й українським національним рухом. Перехід частини комуністів на національні позиції, витворення українського пролетаріату, збільшення частки українського міського населення та активна освітня, культурна і наукова діяльність старої й молодшої української еліти створювали серйозну загрозу для контролю Москви над УРСР.

Найтяжчим злочином більшовицького керівництва супроти українського народу було влаштування голодомору 1932-1933 років. Віддаленою причиною голоду були завищені, нереальні цілі, яке радянське керівництво намагалося досягнути за час першої п’ятирічки (1928-1932). Виконання плану потребувало величезних капіталовкладень, і головним джерелом одержання необхідних коштів став продаж за кордон зерна. Однак уже взимку 1927-1928 років у СРСР вибухнула хлібозаготівельна криза. Вилучити необхідну кількість зерна у селянина можна було лише силою. Тому листопадовий (1929 р.) пленум ЦК ВКП(б) прийняв курс на здійснення суцільної колективізації. Україна, як основний постачальник зерна на ринок, займала у цих планах особливе місце: вона мала стати прикладом того, як організувати великомасштабне колективне господарство. Тут колективізацію планувалося закінчити до осені 1930 р., тоді як на решту територій – щонайпізніше навесні 1932 р.

Одним із головних напрямків колективізації стала “ліквідація куркулів як класу”. “Куркулів” розстрілювали, ув’язнювали або ж виселяли з села, часто – у Сибір або ж Казахстан. До 1932 р. в Україні таким чином було ліквідовано 200 тис. селянських господарств. “Декуркулізація” мала на меті перш за все позбавити селянство його природнього керівництва, яке могло організувати спротив насильницькій колективізації. В Україні та на Північному Кавказі (в т.ч. на Кубані), де традиції індивідуального сільського господарства були міцними, колективізація нашттовхнулася на винятково сильний опір. Селяни відмовлялися йти в колгоспи, нищили майно, яке підлягало колективізації, забирали з колгоспів своє зерно і худобу, били місцеву адміністрацію і т.п. Нерідко бунти переростали у відкриті збройні повстання, що охоплювали цілі райони. Пік повстанського руху припав на перші три місяці 1930 р. У деяких місцевостях України і Північного Кавказу проти повсталих була задіяна навіть регулярна армія. Загальна кількість повстанців в Україні у 1930 р., за даними ДПУ складала бл. 1 млн. чол. В окремих місцевостях спротив проходив під гаслами: “Геть Радянську владу, хай живе самостійна Україна!”

“Березнева лихоманка” селянства змусила Сталіна на деякий час навіть пригальмувати темпи колективізації. 2 березня 1930 р. у газеті “Правда” появилася його стаття “Запаморочення від успіхів”. У ній він виступив із засудженням “перегинів” у проведенні колективізації, але перекинув вину за це на місцеву владу. Після виходу статті селянам дозволили покидати колгоспи.

Вихід з колгоспів став масовим явищем. Знову ж таки, найбільшу частку (понад 50%) “відступників” дали Україна і Північний Кавказ. Але вже у вересні 1930 р. відновився наступ на селян-одноосібників. Проти тих, хто очолював вихід із колгоспів, був застосований терор. У результаті було колективізовано до кінця 1932 р. в УРСР майже 70% селянських господарств, що володіли 80% посівних площ.

Утворення колгоспів внесло хаос і дезорганізацію у сільське виробництво. До загального неладу додалася посуха, що у 1931 р. охопила степові райони. Але не вона була причиною голоду: у 1934 р. трапилася інша посуха, яка мала більш спустошливий характер. Однак голоду у 1934 р. не було. Він припав на 1932-1933 рр., й безпосередньо його викликала зловмисна воля партійного керівництва.

Масові репресії 1930-х рр. «Розстріляне відродження».

Попри свої величезні масштаби, голод не став останньою хвилею масового терору в УРСР. Окрім традиційних жертв сталінського терору об'єктом атаки стало державне і партійне керівництво, яке два-три роки тому саме організовувало чистки. За порівняно спокійні 1935-1936 рр. республіканське керівництво встигло досить сконсолідуватися. Навіть головний виконавець чисток, Павло Постишев за цей час перетворився у щось на зразок українського партійного “гетьмана”. Він носив українську вишивану сорочку, виявляв інтерес до української історії і культури. За час його перебування на посаді другого секретаря ЦК КП(б)У столиця республіки була перенесена з Харкова до Києва, “культурного Донбасу України”, а у самому Києві споруджено пам'ятник Шевченкові. У 1935 р. Постишев виступив за продовження українізації у республіканській партійній організації.

Київ був взятий “під приціл” аж під час останньої передвоєнної хвилі терору, у 1937 р. До кінця 1938 р. було арештоване майже все республіканське партійне керівництво. З усіх колишніх керівних кіл КП(б)У залишилися лише Олександр Бойченко, член ЦК КП(б)У, який згодом став українським письменником, та Григорій Петровський – він доживав свого віку на скромній посаді заступника директора Московського музею революції.

Термін «розстріляне Відродження» вперше запропонував діаспорний літературознавець Юрій Лавріненко, вживши його як назву збірника найкращих текстів поезії та прози 1920-30-х рр. За це десятиліття (1921—1931) українська культура спромоглася компенсувати трьохсотрічне відставання й навіть переважити на терені вітчизни вплив інших культур, російської зокрема (на 1 жовтня 1925 року в Україні нараховувалося 5000 письменників).

Кульмінацією дій радянського репресивного режиму стало 3 листопада 1937 року. Тоді, «на честь 20-ї річниці Великого Жовтня» у Соловецькому таборі особливого призначення за вироком Трійки розстріляний Лесь Курбас. У списку «українських буржуазних націоналістів», розстріляних 3 листопада також були Микола Куліш, Матвій Яворський, Володимир Чеховський, Валер'ян Підмогильний, Павло Филипович, Валер'ян Поліщук, Григорій Епик, Мирослав Ірчан, Марко Вороний, Михайло Козоріс, Олекса Слісаренко, Михайло Яловий та інші. Загалом, в один день за рішенням несудових органів, було страчено понад 100 осіб представників української інтелігенції — цвіту української нації.

За приблизними підрахунками людські втрати в УРСР від репресій у 1927-1938 рр. становили щонайменше 4,4 млн. чол. Міжвоєнний сталінський терор привів до загибелі кожного десятого українця. Репресії особливо сильно зачепили молодші групи (віком до 50 років) і чоловіків (серед них показник втрат становив 15%, серед жінок – 7%). Підсумовуючи трагічний досвід 1930-х рр., не можна не згодитися зі словами канадсько-українського історика Богдана Кравченка: “найбільшим досягненням українців у це десятиліття було те, що вони пережили його”

Розвиток культури на західних українських землях під владою Польщі, Румунії, Чехословаччини

Західноукраїнські землі в період з 1919 по 1939 рр. розділили між собою три держави – Польща, Румунія і Чехо-Словаччина. У кожній з цих держав українці становили національну меншість. 5 млн. чол. були найбільшою національною меншістю у Речі Посполитій (бл. 14-16% усього населення) і заселяли майже третину території міжвоєнної Польщі. У Румунії і Чехословаччині чисельність українців у кожній з цих держав коливалася між 500 і 600 тис. чол. (хоча українські демографи твердять, що це число у Румунії наближалося до 1 млн. чол.), а їхня частка серед населення становила 3-4%. У цілому, у міжвоєнну добу на західноукраїнських

землях проживало бл. 6-7 млн українців, тобто у 3-4 рази менше від числа українців, які проживали в Українській РСР наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років.

80-90 % західноукраїнського населення становили селяни. Західноукраїнські землі у міжвоєнний період була одним з найбільш аграрно перенаселених країв Європи. Тяжке економічне становище ускладнювалось ще й національним чинником. Для зміцнення польського елемента на “східних кресах” Речі Посполитої, у 1920 і 1925 роках сойм ухвалив закони про надання землі тут польським офіцерам та солдатам. На східно-українські землі внаслідок цієї акції переселилося бл. 200 тис. польських осадників. Подібну політику, хоча й з дещо меншим розмахом, проводив і румунський уряд. На відміну від Варшави і Бухаресту, празький уряд не практикував заселення українських земель чеськими і словацькими колоністами. Щобільше, чеська влада доклала чималих зусиль для впровадження кращих методів сільського господарства, організувала сільськогосподарські школи і т.д.

Становлячи більшість сільського населення, українці перебували у меншості серед населення великих і середніх міст. Як і в “старі добрі австрійські часи”, соціальні відмінності співпадали з національними. Український селянин чув себе покривдженим польським, мадярським чи румунським поміщиком і нерідко ворогував з євреєм – власником сільського магазину, який небагато платив за сільські продукти й дорого брав за промислові товари.

У межах кожної держави західні українці демонстрували різний рівень національної свідомості й політичної активності. Конституційний лад австрійської частини габсбурзької монархії дав змогу викристалізуватися українській національній свідомості й розвинутися організованим формам громадського життя. Тяжкий спадок попереднього угорського панування позначився на сповільненості національного самовизначення закарпатських русинів. Міжвоєнні Закарпаття і Пряшівщина були тереном взаємного поборювання трьох національних орієнтацій: москвофільської, русинофільської й української. Найтяжча ж політична і культурна спадщина дісталася тій частині західноукраїнського населення, яка перед першою світовою війною належала до Російської імперії. Українці Волині, Полісся, Холмщини і Бессарабії за рівнем освіченості та національної свідомості значно поступалися навіть населенню Закарпаття.

Польська й румунська політика щодо українців, загалом не відрізнялася і зводилася до одного слова: асиміляція. Подібність цієї політики впливала зі схожості обидвох держав: у результаті повоєнного врегулювання вони одержали більше територій, аніж могли втримати. Політичні рухи насильно приєднаних національних меншостей становили серйозну загрозу для територіальної цілісності та стабільності цих держав. Тому польський і румунський режими зосередили зусилля на насильному викоріненні культурних, мовних і релігійних особливостей національних меншостей: українців, білорусів, німців, литовців, угорців та ін. Єдиний виняток становили євреї. Щодо них польський і румунський уряди надавали перевагу політиці прямих переслідувань, не ставлячи питання про їхню асиміляцію.

В обох – польському й румунському – випадках кордони нових адміністративних одиниць на українських етнічних територіях проводилися таким чином, щоб включити до них якомога більше неукраїнців. Українців усували з адміністративних посад або посилали виконувати службові обов’язки поза українські етнічні землі.

Головними жертвами полонізації і румунізації стали освітні заклади. Українська шкільна система у Галичині поступово заміщала двомовною (утраквістичною). За двадцять років польського панування кількість українських шкіл зменшилася з 3,662 до 144. Але якщо польська влада ще залишала хоча б найскромніші можливості для функціонування української мови в шкільництві, то румунський уряд взагалі виключав їх. Закон про шкільну систему від 26 грудня 1924 р. трактував українців як “румунів, що забули свою рідну мову”. Схожість прослідковувалась і у політиці Варшави і Бухаресту щодо української вищої освіти: українські кафедри закрили і в Львівському, і в Чернівецькому університетах.

За двадцять років перебування у складі Чехо-Словаччини українці Закарпаття і Пряшівщини швидко долужили те, чого їх було позбавлено за попередні п’ятдесят років угорського панування. Чехо-Словаччина, як і Польща, теж обіцяла впровадження автономії для українських земель; виконання цього рішення було відкладено аж до 1938 р. Але вона

принаймні визнавала за більшістю українського населення право жити в кордонах однієї адміністративної одиниці – Підкарпатської Русі (з 1928 р. – Підкарпатської руської землі). Празька влада визнавала “руський” характер цього краю, дозволивши представникам місцевого населення займати адміністративні посади. Найбільш помітними були успіхи у розбудові національної освіти. На момент входження Закарпаття і Пряшівщини у склад Чехо-Словаччини тут майже не було шкіл з рідною мовою навчання. У 1930-х рр. їх число доходило до 500. Чехо-Словаччина дала притулок і фінансову підтримку зразу декільком українським вищим навчальним закладам – Українському вільному університету (1921), Високому педагогічному інституту ім. Драгоманова у Празі (1923-1933), Українській господарській академії у Подєбрадах (1922-1935).

Щоправда, Празький уряд не залишався осторонь від дискусії, що точилася між українофільською, русинофільською та русинською орієнтаціями. Він надавав підтримку по черзі кожній з них, зупинившись у середині 1930-х на останній, оскільки перші дві створювали загрозу для територіальної єдності Чехо-Словаччини. Але, як у випадку з галичанами в Австро-Угорській монархії, найбільше, хто скористав з ліберальних політичних умов у міжвоєнній Чехо-Словаччині, були прихильники українофільської орієнтації.

Теми доповідей, рефератів:

1. Значення діяльності одного з представників «розстріляного відродження» (на вибір за узгодженням з викладачем) в історії та культурі України

При підготовці доповіді, реферату, аналітичного огляду тощо, студенти можуть, поряд з цим, готувати дидактичні наочні посібники у вигляді таблиць, кодограм, слайдів, малюнків, портретів відомих фахівців, препаратів тощо).

Підведення підсумків – формулювання висновків з теми.

Список рекомендованої літератури:

Основна література:

1. Історія та культура України: навчальний посібник / уклад. Дедурін Г. Г., Іванов С. Ю., Чорний І. В. Харків, 2017. 108 с.
2. Історія української культури : національний підручник / В.А. Качкан, О.Б. Величко та ін.; за ред. В.А. Качкана. – К.: ВСВ «Медицина», 2021. – 368 с.
3. Історія та культура України: навчальний посібник / уклад. Дедурін Г. Г., Іванов С. Ю., Чорний І. В. – Харків, 2017. – 108 с.

Допоміжна:

4. Бойко О. Д. Історія України : Посібник. — 5 вид., доп. — К. : Академвидав, 2013. 655 с.
5. Колтунов О. Ю. Історія української культури : навч. посібник / О. Ю. Колтунов, О. О. Уварова. – Одеса : ОНМедУ, 2011. - 316 с.
6. Українська мова. Історія України. Історія української культури : Практикум / О. Ю. Колтунов, О.О. Сікорська, О. О. Уварова, О.С.Шаніна, Н.О.Каравацька. – Одеса : ОНМедУ, 2012. – 360 с.

Електронні інформаційні ресурси

1. Історія України (Давня історія, Середні віки, Новітній час, тощо), бібліографія, картографія, наукові публікації, тематичні ресурси, дослідження та інші *матеріали з Інституту історії Національної Академії наук України* - http://www.history.org.ua/?litera&getFromProject=_edz_

2. Український історик. Історія України: давня, середньовічна, нова, новітня, Всесвітня історія, Античність, день в історії, першоджерела, документознавство та архівна справа - <http://istoryk.in.ua/>

Практичне заняття 11

Тема. Культура України другої половини ХХ – початку ХХІ ст.

Мета: студенти повинні отримати міцні знання про період, у який було закладено вагомі підвалини сучасної української культури ХХ – початку ХХІ ст. Поетапно розглядаються всі події, які характеризують розвиток культури України, висвітлюються трагічні та видатні моменти розвитку культурних досягнень народу України.

Основні поняття: Десталінізація, культ особи, Хрущовська відлига, Брежнєвський застій, дисидентський рух.

Обладнання: конспект заняття, ноутбук

План

Організаційний момент (привітання, перевірка присутніх, повідомлення теми, мети заняття, мотивація студентів щодо вивчення теми).

Контроль опорних знань

1. Якими були досягнення освіти та науки в Україні у ХХ ст.?
2. Які причини нової хвилі репресій проти української інтелігенції після війни?
3. Яке значення мала хрущовська «відлига» для української культури?
4. Охарактеризуйте українську культуру 60-70-х рр. ХХ ст.
5. Проаналізуйте сучасний стан культурного розвитку в Україні.

Тестові завдання

1. Процес післявоєнної відбудови в Україні (1945 – початок 1950-х років) характеризувався:

А відбудовою економіки України як самостійного, самодостатнього комплексу з використанням західної фінансової та технічної допомоги.

Б наявністю достатньої кількості кваліфікованої робочої сили та спрямуванням основної частини капіталовкладень у відбудову соціальної сфери.

В першочерговою відбудовою важкої промисловості та енергетики з опорою лише на власні сили та ресурси Радянського Союзу.

Г поверненням усіх евакуйованих на схід СРСР підприємств, їх модернізацією на базі обладнання, що СРСР отримував як репарації.

2. Суть політики радянської західних областей України в період післявоєнної відбудови (1945 – початок 1950-х років) полягала в:

А переселенні українців західних областей до центральних і східних областей УРСР.

Б уніфікації всіх сфер життя відповідно до норм, утверджених у СРСР.

В репресіях проти священиків Української греко-католицької церкви.

Г придушенні збройної боротьби підпілля ОУН і загонів УПА.

3. Що було однією зі складових політики десталінізації (1953 – 1964 рр.)?

А Лібералізація державної політики щодо церкви, розширення мережі церковних громад.

Б Ліквідація монополії КПРС на владу, передача влади З'їзду народних депутатів.

В Реорганізація партійного апарату та створення національних комуністичних партій.

Г Ліквідація системи ГУЛАГу, амністія та реабілітація незаконно засуджених.

4. «Реабілітація» – це:

А повернення після війни на батьківщину військовополонених, цивільних полонених, які були направлені на примусові роботи, біженців.

Б насильницьке відчуження чи тимчасове вилучення державою для її потреб майна, продовольства громадян.

В виправдання, відновлення в правах неправильно звинувачених, зганьблених чи засуджених осіб.

Г створення умов для вільної діяльності політичних партій, громадських організацій.

5. Процес десталінізації в УРСР, як і в інших республіках СРСР був розпочатий:

- А 1954 р.
- Б 1956 р.
- В 1959 р.
- Г 1991 р.

6. «Ждановщина» охопила:

- А кінець 1940-х – початок 1950-х рр.
- Б кінець 1950-х – початок 1960-х рр.
- В 1960-ті рр.
- Г 1970-ті рр.

7. У якому році в СРСР, завдяки активності церкви та віруючих, відбулося святкування тисячоліття хрещення Русі?

- А 1978 р.
- Б 1988 р.
- В 1989 р.
- Г 1990 р.

8. У 1988 р. відновила діяльність Українська Гельсінська спілка, яка задекларувала як мету:

А боротьбу за дотримання конституційних прав громадян України та інформування міжнародної громадськості про порушення прав людини в Україні

Б боротьбу за перебудову СРСР на федеративних засадах, дотримання громадянських прав особистості

В необхідність створення суверенної Української держави, захист громадянських прав особистості

Г розвиток культури України в рамках радянської республіки

9. Хто з названих письменників не брав участь у дисидентському русі

- а) В.Стус
- б) В.Симоненко
- в) І.Світличний
- г) П.Тичина

10. Офтальмологічна школа В.Філатова відкрита в

- а) Одесі
- б) Києві
- в) Берліні
- г) Полтаві

11. Режисер фільму «Земля», який отримав визнання як в СРСР, так і за його межами

- а) О. Довженко
- б) І. Кавалерідзе
- в) В. Гардін
- г) Г. Стабов

12. Фільм «Тіні забутих предків», який отримав 2-гу премію на VII Міжнародному кінофестивалі в Аргентині, був створений:

- а) С. Параджановим
- б) Е. Рязановим

- в) О. Довженко
- г) М. Коцюбинським

13. Одна з найяскравіших представниць українського примітивізму другої половини ХХ століття:

- а) Приймаченко
- б) Яблонська
- в) Серебрякова
- г) Морізо

14. Автор слів та музики до пісні „Червона рута”

- а) Г.Верьовка
- б) О.Білаш
- в) Г.Татарченко
- г) В.Івасюк

15. Символом державності України, на якому складається президентська присяга в наші дні:

- а) Остромирове Євангеліє
- б) Пересопницьке Євангеліє
- в) Острозька Біблія
- г) Літопис Самовидця

16. Зараз стали відомими твори українських емігрантів, серед яких такі романи як “Сад Гетсиманський”, “Тигролови”, автором яких є

- а) У.Самчук
- б) В.Барка
- в) І.Багряний
- г) Ю.Тарнавський

Обговорення теоретичних питань:

Стан української культури під час другої світової війни (1939-1945). Післявоєнний сталінський режим (1945-1953 рр.). Трагедія української культури у період сталінізму. Десталінізація. Протиріччя культурного процесу 60-80-х рр. Русифікація. Перебудова та національне відродження України. Народний Рух України (1989). Українська культура часів незалежності (кінець ХХ – початок ХХІ ст.). Зрушення в українській культурі в умовах деімперіалізації.

Стан української культури під час другої світової війни (1939-1945).

Важким випробуванням для українського народу стала II Світова війна. Особливості культурних процесів воєнних років повністю диктувалися екстремальними умовами часу. На службу фронту була поставлена наука. У літературі головною стала тема Батьківщини. Патріотичні вірші, статті українських літераторів з’явилися в газетах вже в перші дні війни. Частина письменників перебувала в евакуації, деякі залишилися на окупованій території, більшість же була на фронті, активно співробітничали в армійській, фронтовій, республіканській періодиці. З Москви українською вела передачі радіостанція «Радянська Україна». У воєнні роки одним з головних жанрів стала публіцистика. Офіційні органи, зокрема Спілка письменників України, деякі редакції знаходились в Уфі. Там видавався тижневик «Література і мистецтво», з 1943 р. поновився випуск журналів «Україна» і «Перець». Великими тиражами вийшли твори українських класиків. У роки війни українські письменники створили такі твори, як «Україна у вогні» О.Довженка, який виявив себе як талановитий публіцист, «Похорони друга» П.Тичини, «Мандрівка в молодість» М.Рильського,

«Ярослав Мудрий» І.Кочерги. Переваги цих творів були очевидні в порівнянні з риторично-офіційним тоном більшості поетичних і прозаїчних творів 30-х років. Значний розвиток в роки війни отримує документальне кіно. Кінооператори здійснили справжній подвиг, донісши людям і залишивши нащадкам безцінні свідчення історії. О.Довженко зняв документальні стрічки «Битва за нашу Радянську Україну», «Перемога на Правобережній Україні». Тема Великої Вітчизняної війни ніколи вже не залишала літературу і мистецтво. Роман «Прапорonoсці» прославив ім'я О.Гончара. Війні присвячені найяскравіші твори українського художнього кіно. Після війни було відновлене переслідування та ідеологічний тиск, нова хвиля боротьби з «українським буржуазним націоналізмом» припадає на 50-і роки. У 1947 р. на пленумі Спілки письменників України огульній, кон'юнктурній критиці були піддані романи Ю.Яновського «Жива вода», І.Сенченка «Його покоління», повість П.Панча «Блакитні ешелони». У 1951 р. була розгорнута бучна кампанія проти вірша В.Сосюри «Любіть Україну», в якому нібито повністю був відсутній класовий підхід. Були проведені кампанії по розвінчуванню кібернетики і генетики як буржуазних наук, що зумовило відставання вітчизняних вчених від світового рівня.

Післявоєнний сталінський режим (1945-1953 рр.). Трагедія української культури у період сталінізму.

Розпад імперій найчастіше спричинявся військовою поразкою. Сталіну не лише вдалося втримати основні територіальні надбання Російської імперії, але й здійснити найбільш далекосяжні наміри Романових щодо приєднання нових територій – Східної Пруссії, Галичини, Закарпаття та ін. Тактика принесення революцій “на кінчику багнета”, вперше випробувана щодо України у 1917 р. й вдало здійснена у 1945-1949 рр. у Польщі, Угорщині, Румунії, Болгарії, Чехословаччині та Східній Німеччині, дозволила Радянському Союзові підвести свої війська під самі ворота Західної Європи.

Але за фасадом позірної міцності СРСР крилися нові проблеми, які складали потенційну загрозу для внутрішньої стабільності радянської системи. Ситуація провокувала питання, на які кремлівському керівництву тяжко було знайти відповідь. До того часу централізаторський характер СРСР пояснювався необхідністю вистояти у ворожому капіталістичному оточенні. Після утворення міжнародної соціалістичної системи таке оточення зникло: Українська РСР внаслідок післявоєнного врегулювання межувала лише з державами т.зв. народної демократії. Оскільки безпосередня зовнішня загроза зникла, виникло питання: чому Українська РСР повинна зберігати свій статус союзної республіки, коли її західні і південні сусіди – Польща, Чехословаччина, Угорщина і Румунія – самостійними державами? Українські патріоти одержували готову формулу для своїх політичних вимог, і дисидентський рух пізніших років не проминав нагоди, щоб користуватися нею.

Війна і післявоєнне врегулювання державних кордонів привели до змін у національному складі населення України. У результаті німецької політики винищення євреїв їхня частка зменшилася до 2% населення 1959 р. Зменшення питомої ваги інших національних меншостей викликали воєнні депортації та післявоєнний обмін населення між Україною та країнами “народної демократії”. Відповідно до договорів з Польщею (1 жовтня 1944 р.) та з Чехословаччиною (10 липня 1945 р.) на територію України з Польщі було переселено 520 тис. українців; одночасно з України в Польщу й Чехо-Словаччину репатрійовано 1 млн. поляків, 140 тис. євреїв і 33 тис. чехів. Були переселені з України також частина румунів, угорців та представників інших національних меншостей.

Збільшення національної однорідності сільських жителів викликало включення у склад Української РСР Західної України з 7 млн. українців. Ніколи раніше населення Української РСР не було таким національно однорідним, як після 1945 р. Цей момент передбачав серйозні й далекосяжні політичні наслідки. Як вдало відмітила поетеса Ліна Костенко, об'єднання “Малоросії” з “Малопольщею” дало Велику Україну. Об'єднання Західної і Східної України прискорило справу національної консолідації. Цей процес був двостороннім – не лише більш

національно свідомі західні українці дістали можливість поширювати свої ідеї на схід від р.Збруч, але й східні українці справляли помітний вплив на Західну Україну.

Крім своєї національної свідомості західні українці внесли ще й свою специфічну політичну поставу. Колишні політичні піддані Варшави, Відня, Будапешту, Бухаресту, Праги, вони розділяли той самий політичний досвід, що й інші народи Габсбурзької імперії: чехи, словаки, поляки і т.п. Найменш зрусифікована Західна Україна була у складі СРСР водночас однією з найменш “радянізованих” областей і була розсадником антикомуністичних ідей.

Інша проблема, з якою довелось зіткнутися сталінському режимові у перші післявоєнні роки – це поширення прозахідних настроїв серед радянських громадян. До 1947 р. з Німеччини в Україну повернулися 1 млн.250 чол. – бл.40% українців, насильно депортованих на роботи в Рейх. Не менш ніж 300 тис. з них зразу ж були вивезені НКВД на Сибір ніби-то за державну зраду. Ті ж, що залишилися, могли засвідчити, що радянська пропаганда казала відверту неправду про злиденне життя робітників і селян на Заході – їхній досвід говорив про цілком інше. Це могли підтвердити сотні тисяч солдатів, які з переможними боями дійшли до Берліна, Відня і Праги. Ще переконливіше і доступніше про переваги західного способу життя промовляли до радянських людей трофейні західні фільми та товари масового вжитку, які заповнили всю країну.

Як і в довоєнні десятиліття, однією з головних жертв стала українська інтелігенція. У 1946-1951 рр. Москва гостро критикувала ЦК КП(б)У за неухвалювану “до підбору й ідеологічно-політичного виховання кадрів у галузі науки, літератури й мистецтва”, де знайшла притулок “ворожа буржуазно-націоналістична ідеологія”. Московську резолюцію продублював відповідними документами ЦК КП(б)У. Партійні резолюції відкрили кампанію “критики” й “самокритики” у пресі та на велелюдних засіданнях у наукових і культурних інституціях. За ними послідували арешти бл. 10 тис. науковців, літераторів, діячів культури у 1946-1947 рр.

Переслідування української інтелігенції складало частину ширшої кампанії, яка охопила весь Радянський Союз у 1946-1948 рр. – т. зв. ждановщини. Вона ставила собі за мету виелімінувати із підрадянського інтелектуального життя будь-які прояви прозахідних культурних впливів та лібералізму, незалежної думки. У республіках до стандартних звинувачень у формалізмі, відхиленні від марксизму-ленінізму, захоплення Заходом і т.д. обов’язково додавалося ще одне: ідеалізація національного минулого.

Десталінізація.

Смерть Сталіна (5 березня 1953 р.) поклала початок гострій боротьбі за владу серед центрального московського керівництва. Національне питання, у формі питання про взаємовідносини між Москвою і республіками, зайняло одне із центральних місць у цій боротьбі. На червневому (1953 р.) пленумі ЦК КПУ з поста першого секретаря зняли росіянина Леоніда Мельнікова. На його місце був обраний українець Олексій Кириченко. Офіційною причиною звільнення Мельнікова послужило звинувачення у русифікації вищої школи і дискримінації місцевих кадрів на Західній Україні.

Перемога Хрущова у боротьбі за владу у Москві привела до підвищення питомої ваги українських лідерів як у керівництві Української РСР, так і всього СРСР. Своєму вивіщенню Хрущов у великій мірі завдячував підтримці українських партійних керівників, з якими його пов’язували старі зв’язки ще з часів його секретарювання в ЦК КП(б)У у 1938-1949 рр. Віддякою за цю підтримку стало їхнє сходження вгору по щаблях партійно-державної драбини. Як Кириченко, так і його наступник на посаді першого секретаря ЦК КПУ у 1957-1963 рр. Підгорний були переведені на відповідальні посади у ЦК КПРС. У склад всесоюзного уряду ввійшло близько десяти колишніх міністрів Української РСР. Серед 11 нових маршалів Радянського Союзу у 1955 р. половина були військові українського походження.

Якщо напередодні війни росіяни становили 65% зайнятих у центральних державних і партійних установах Української РСР, то у середині 1950-х ситуація змінилася навідворот: частка українців була рівна 68%. Всі ці зміни вказували на існування певної тенденції у структурі влади в Українській РСР – тенденції до формування нової української політичної

еліти. Нові лідери відрізнялися від попередників у першу чергу своїм походженням. Більшість народилася у сільській місцевості, у Центральній або Північно-Східній Україні, а зробила кар'єру на посадах, пов'язаних зі сільським господарством. Їхній партійний досвід роботи у більшій мірі пов'язувався з "українським фактором", аніж досвід їхніх попередників, висуванців із зрусифікованого Донбасу. "Українізація" найвищих ешелонів влади відображала ті зміни, які сталися у житті Української РСР після другої світової війни, у першу чергу – консолідацію української нації. З іншого боку, вона була результатом нової постави Москви щодо республіканських керівних кадрів. Хрущов відстоював лінію, згідно якої національним кадрам належало надати більші прерогативи у керівництві республіканськими справами.

Нове українське керівництво сприйняло відведену йому роль; але його особливий статус не міг не провокувати зростання амбіцій. Під впливом цих факторів у 1957 р. ЦК КПУ прийняло рішення з вимогою передати Українському Держплану функції планування та контролю над всією республіканською економікою. Це рішення було найсильнішим виявом прагнення економічного автономізму ЦК КПУ за сорок років існування радянської влади в Україні.

Посилення позицій республіканської еліти були пов'язані з реформою управління промисловістю. Територія республіки у травні 1957 р. була поділена на 11 економічних адміністративних районів, управління якими на основі територіального принципу здійснювали т.зв. раднаргоспи. Таким чином було нанесено істотний удар всесоюзній, міністерській бюрократії. Майже вся промисловість України перейшла у підпорядкування республіканського уряду.

Намітилися серйозні зміни у суспільному житті. Смерть Сталіна та хрущовська критика культу злібералізували політичний й інтелектуальний клімат. На Україні виникли або відновили свою діяльність Спілка журналістів, Спілка кінематографістів України. Почали виходити численні нові видання українською мовою. Поряд з реабілітацією діячів культури та літератури, почався інтенсивний розвиток історичних, мовознавчих та літературознавчих досліджень. Найважливішою подією у громадському житті стала поява цілого нового покоління молодих інтелігентів-"шестидесятників": Ліни Костенко, Дмитра Павличка, Івана Драча, Миколи Вінграновського, Василя Стуса, Ігора та Ірини Калинців, Віталія Коротича, Василя Симоненка, Григора Тютюнника, Василя Шевчука, Івана Дзюби, Вячеслава Чорновола, Євгена Сверстюка. Ці особи становили нову, непартійну еліту, яка у 1960-1980-х р. стала основним середовищем витворення опозиційних ідей.

Протиріччя культурного процесу 60-80-х рр. Русифікація.

60-80-і роки зовні виглядають найбільш стабільним часом радянської історії, але і вони пронизані глибокими внутрішніми протиріччями. З приходом до влади М.Хрущова політична обстановка в країні поступово змінюється, настає «відлига» - десталінізація суспільного життя, певна демократизація, реабілітація засуджених, повернення багатьох імен, певна свобода творчості, що породило безліч надій. Однак реформи до кінця доведені не були, дуже швидко почався відкат перетворень, що призвів до «застою». Проте для культури хронологічно короткий період «відлиги» мав величезне значення і далекосяжні наслідки. Атмосфера кінця 50-х років привела до формування цілого покоління так званих «шестидесятників» - вчених, письменників, художників, які відзначалися непримиренністю до ідеологічного диктату, повагою до особистості, прихильністю до національних культурних цінностей, ідеалів свободи.

У кінці 50-х років у державній політиці стали приділяти особливої уваги розвитку науки, створювалася безліч нових галузевих науково-дослідних, проектно-конструкторських інститутів, збільшилася кількість періодичних видань, у великих економічних центрах - Харкові, Львові, Донецьку відкрилися відділення Академії наук УРСР. Розвивалася система освіти. У 1959 р. обов'язковою стала 8-річна освіта, в 1977 р. - середня. Але в освіті скорочувалася сфера застосування української мови.

Всесвітньовідомим став Інститут електрозварювання ім. Є.Б.Патона, який перетворився на науково-виробниче об'єднання, куди входили науково-дослідний інститут, конструкторське бюро, два дослідних заводи. Тут було запатентовано понад 400 винаходів, розроблені методи зварювання і різання електронним променем, лазерної обробки. Київським Інститутом надтвердих матеріалів були розроблені карбоніт, кіборит. Їх промислове виготовлення було налагоджене на Львівському заводі штучних алмазів. Крім того, в Києві створена перша в історії людства «Енциклопедія кібернетики» (видана 1973 р. українською мовою), в Харківському відділенні АН України зразу ж за американськими вченими Чікагського центру (піонерами в цій галузі) розщеплено атом. Величезний внесок у розвиток фундаментальних і прикладних наук внесли математик М.Боголюбов, математик і кібернетик В.Глушков, конструктори космічних апаратів С.Корольов (генеральний конструктор), М.Янгель та В.Глушко, генетик І.Шмальгаузен, офтальмолог В.Філатов, кардіолог М.Амосов, нейрохірург М.Бурденко та інші.

Однак збереження чисто адміністративного централізованого управління, системи оцінки тільки по кількості виробленої продукції приводили до повної економічної незацікавленості підприємств у технічних новинках. Кращі наукові сили, величезні кошти, передові технології концентрувалися у військово-промислового комплексу. Обмеженим був доступ до зарубіжної інформації.

Поступально, але суперечливо розвивалися всі сфери художньої творчості. Найбільш повно характерні риси епохи відобразила література. З одного боку, в художній прозі стали утверджуватися аналітичність, проблемність, відхід від описовості, звернення до сфери тонких почуттів, співвідношення морального і духовного. Насамперед це стосується творчості О.Гончара, П.Загребельного, Ю.Збанацького, В.Козаченка. На повний голос заявили про себе І.Драч, Л.Костенко, В.Симоненко, М.Вінграновський. Склалася школа українського літературного перекладу, яка має високий міжнародний авторитет.

У той же час творчість продовжувала жорстко регламентуватися, зазнавати цензури, новаторство часто діставало негативну оцінку у офіційній критиці. Українські читачі, як і раніше, були відлучені від творчості письменників, які емігрували з України і продовжували писати за кордоном. Особливе місце серед письменників-емігрантів займає І.Багряний. Його романи «Тигролови», «Сад Гетсиманський», «Людина біжить над проваллям», повісті, поеми, публіцистика тільки в наші дні стали надбанням читача.

Саме в колах інтелігенції виникає опозиційний рух, названий дисидентським, члени якого головним своїм завданням вважали відстоювання прав людини. У 1976 р. була створена Українська Гельсінська група. У ряди «дисидентської» інтелігенції Києва привела В.Стуса активна громадянська позиція. Він трагічно загинув у таборі для політв'язнів на Уралі у 1985 р., не доживши до радикальних змін. У 1990 р. помертньо В.Стус був реабілітований, йому була присуджена Державна премія ім. Т.Г.Шевченка.

Негативні тенденції характеризували розвиток українського живопису, де насаджувався народницький академічний стиль XIX ст., догматичність, переважала зображувальність над виразністю. Продовжували свою творчість такі видатні художники як О.Шовкуненко, Т.Яблонська, М.Дерегус, В.Касьян.

Традиційно значними є досягнення української музики. З'явилися нові опери, балети, симфонії (Г.Майборода, К.Данькевич, Б.Лятошинський). Світове визнання отримала національна школа вокального мистецтва. Яскраві імена української оперної сцени - А.Солов'яненко, Д.Гнатюк, Б.Руденко, Є.Мірошніченко.

Особливого розвитку в ці роки досяг український кінематограф. Його вершини - фільми С.Параджанова «Тіні забутих предків», Л.Осики «Захар Беркут», Ю.Ільєнка «Білий птах з чорною ознакою», Л.Бикова «В бій ідуть одні старики», І.Миколайчука «Вавилон XX». У той же час на екран не допускалися неприйнятні для режиму фільми.

Таким чином, при значних досягненнях України до середини 80-х років в культурі, як і в інших сферах життя, стала очевидною глибока системна криза.

Перебудова та національне відродження України. Народний Рух України (1989).

Смерть Леоніда Брежнєва у 1982 р. поклала початок перехідному періодові в радянському керівництві. Безпосереднім наступником Брежнєва став досвідчений політик Юрій Андропов, колишній голова К.ДБ, який, здавалося, був готовий до проведення певних змін. Коли він помер, пробувши при владі менш як два роки, його місце заступив старий і німецький Костянтин Черненко — представник старого режиму, який не бажав здійснювати реформи, що їх так нагально потребував Радянський Союз. Але й він незабаром після приходу до влади помер. Ситуація, за якої один за одним умирають перестарілі радянські лідери, з усією очевидністю виявляла потребу в молодшому, енергійнішому й новаторському керівництві. В результаті у 1985 р. для проведення в СРСР нового курсу керівники партії обрали протезе Андропова Михайла Горбачова. З його приходом до влади на арену вийшла нова генерація партійних апаратників. Розумний і прагматичний Горбачов та його прибічники були першим поколінням радянських лідерів, котрі висунулися вже після смерті Сталіна.

Незважаючи на глибоко ешелонований опір партійних консерваторів і суспільства в цілому, Горбачов розпочав кампанію перебудови радянської системи й особливо її застійної економіки на ефективнішу, потужнішу й продуктивнішу. Щоб досягти цієї мети, він проголосив новий, демократичний стиль керівництва, створюючи враження більшої доступності й наближеності його режиму до народу, закликаючи до гласності в управлінні державою та до плюралізму думок у рамках соціалістичного вибору.

З початком перебудови у Москві багато фактів свідчило про намагання Горбачова провести реформи, незважаючи на значний опір прихильників твердої лінії в системі влади та скептицизм публіки. Нові настрої гласності й самокритики стали проймати найбільші газети; неодноразово критикував культ особи Сталіна і зловживання владою з боку органів внутрішніх справ і бюрократії популярний журнал «Огонек» на чолі з колишнім киянином українським поетом Віталієм Коротичем: стали публікуватися російські поети, які дотримуються відверто антирадянських поглядів; навіть лишається незабороненою громадська організація «Пам'ять», що пропагує войовничий і вкрай ворожий марксистові російський шовінізм і антисемітизм.

У порівнянні з цим прояви «нового духу» на Україні лишалися явищем рідкісним і відносно притишеним. Обережність українців була цілком зрозумілою. Київ усе ще перебував вотчиною Шербицького, зятятого консерватора, останнього в Політбюро пережитка застійного брежнєвського режиму. До того ж український КДБ мав репутацію найбільш репресивного в СРСР. І нарешті, українська інтелігенція надто добре пам'ятала, як болісно вона «опеклася», з ентузіазмом повіривши хрущовським реформам 60-х років.

Попри ці побоювання серед української інтелігенції з'являлися певні ознаки непокори. У 1987 р. в Києві було засновано Український культурологічний клуб. Багато його членів були колишніми дисидентами, які намагалися виявити межі гласності, відкрито дискутуючи такі політичне чутливі питання, як голодомор 1932—1933 рр., тисячоліття християнства на Україні, боротьба за незалежність 1917—1920 рр.

Набагато ширший відгук політика гласності знайшла у Львові — цій столиці національне свідомих західних українців. У червні та липні 1988 р. було проведено кілька несанкціонованих і безпрецедентних за своїми масштабами мітингів, що зібрали тисячі людей. На демонстраціях, організованих такими колишніми дисидентами, як Чорновіл, брати Горині, Ігор та Ірина Калинці, та новим діячем Іваном Макаром, лунали заклики спорудити у Львові гідний пам'ятник Тарасові Шевченку, а також жертвам сталінських репресій. Ці діячі виступали проти партійних бюрократів, які самі себе обрали представниками Львова на майбутньому партійному з'їзді в Москві, відкрито говорили про численні утиски, що їх зазнають українці. У серпні львівський КДБ зреагував у типовий для себе спосіб: він звинуватив організаторів в «антирадянській діяльності» й заарештував декого з них. Це ще раз підтвердило, що українці тільки-но починають довгий та нелегкий шлях до демократії.

Трохи раніше навколо вічноактуального питання русифікації й статусу української мови з партійними консерваторами, які групувалися навколо Шербицького, зіткнулися представники прорежимної Спілки письменників України (законним інтересам якої відповідало недопущення

занепаду української мови). У червні 1986 р. проти витіснення з ужитку в школах республіки української мови виступив ряд відомих українських письменників, серед них Олесь Гончар, Дмитро Павличко, Іван Драч і Сергій Плачинда, а Спілка письменників утворила комісію для зв'язку з освітніми закладами. У квітні 1987 р. міністр вищої освіти УРСР М. Фоменко представив комісії гнітючий, хоч і цілком сподіваний звіт про стан україномовної освіти. За його даними, на Україні існувало 15 тис. україномовних шкіл, тобто близько 75 % усіх шкіл, водночас у 4500 російськомовних школах, що склали менше 22 % загальної кількості, навчалася більше половини всіх учнів. Ще ненормальнішим було становище в Києві: з 300 тис. учнів українською мовою навчалися тільки 70 тис.

Кінець 1989 р. - перша половина 1990 р. пройшли під знаком нових моральних перемог опозиції. 28 жовтня 1989 р. Верховна Рада Української РСР, у відповідь на аналогічні заходи у сусідніх республіках, прийняла закон про державність української мови. 1 грудня 1989 р., під час візиту Горбачова до Ватикану, оголошено легалізацію Української греко-католицької церкви. 21 січня 1990 р. на честь відзначення Акту про злуку (22 січня 1919 р.) Рух організував “живий ланцюг” між Львовом і Києвом – акцію, яка зібрала, за різними оцінками, від 400 тис. до 3 млн. чол.

Події 1989 р. і початку 1990 р. створювали враження, що український рух досяг необхідної критичної маси, і що тепер його найближчим завданням є завоювання політичної влади у республіці. Можливість легального приходу до влади відкрилася після прийняття наприкінці жовтня 1989 р. Верховною Радою Української РСР рішення про проведення безпосередніх змагальних виборів (на кожне місце мали кандидувати не менше двох осіб) до Рад усіх рівнів.

Однак результати березневих виборів 1990 р. стали розчаруванням для демократичної опозиції. Їй вдалося завоювати лише четверту частину всіх місць у парламенті. Найкращими були результати в Галичині, де демократи виграли 47 із 43 місць. У Центральній Україні вони одержали половину голосів. Натомість у Східній і Південній Україні, за винятком деяких великих міст, як от Донецьк і Харків, Демократичний блок зазнав поразки.

Вибори 1990 р. показали, що КПУ втратила свою монополію на владу в Україні, але опозиція є не достатньо сильною, що перебрати цю владу у свої руки. Головою Верховної Ради 4 червня було вибрано Івашка. Комуністично-номенклатурне ядро об'єдналося у групу “За суверенну Радянську Україну” (лідер – Олександр Мороз), становило більшість (239 із загального числа 442 депутатів). Їй протистояло об'єднання більшості демократичних й декількох незалежних депутатів під назвою “Народна Рада” (голова – Ігор Юхновський, чисельність 115-133 чол.). Хоча “Народна Рада” становила меншість, їй нерідко вдавалося проводити свої рішення, уміло використовуючи різні методи парламентської боротьби – від бойкоту засідань до перетягання на свою сторону ціною далекойдучих компромісів “незалежних” і по-реформаторськи настроєних кандидатів. З другого боку, “група 239” не чула себе цілком певно як перед лицем постійного тиску знизу, так і в результаті послаблення позицій партійної номенклатури у сусідніх республіках, у першу чергу – в Росії й балтійських країнах.

В умовах такої нестійкої рівноваги кожна нова зміна у політичному житті Союзу й України могла мати далекойдуче значення. Величезного удару політичній репутації українських комуністів мало раптове відкликання Івашка в Москву на посаду заступника генерального секретаря ЦК КПРС. У зв'язку з цим 11 липня 1990 р. він покинув пост Голови Верховної Ради Української РСР. Всього через п'ять днів – 16 липня 1990 р. Верховна Рада Української РСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України вслід за аналогічним рішенням Верховної Ради Російської РФСР (11 червня 1990 р.).

Паралельно в Україні розпочалося формування політичних партій. Від осені 1989 по зиму 1990 р. відбулися установчі збори українських “зелених”, республіканців, демократів, соціал-демократів, селянських демократів, народних демократів та ін. У жовтні 1989 р. у Києві і Львові було проголошення створення партії “зелених” та радикальної Української національної партії. 29-30 квітня 1990 р. з'їзд Української гельсінської спілки оголосив про створення на її

основі Української республіканської партії. Опозиційна група всередині КПУ й утворила Партію демократичного відродження України у грудні 1990 р. У цьому ж місяці група лідерів Руху й Народної Ради проголосили утворення Демократичної партії. Восени-зимою 1990 р. свої установчі збори провели також соціал-демократи, селянської демократії, народні демократи та ін. Усі вищезазначені партії проголосили про координацію своїх дій із Рухом. Поряд з лівими і центристськими партіями утворилися крайні націоналістичні партії, які ідеологічно пов'язували себе з традиціями визвольної боротьби 1940-50-х рр. і критикували Рух як надто поміркований і колабораціоністський. Літом 1990 р. вони об'єдналися в Українську міжнародну асамблею (УМА).

Зрозуміло, що сама по собі Україна не мала шансу вийти з Радянського Союзу, якщо б на це літом 1991 р. не склалося декілька обставин. Але не значить це, що Україна було лише пасивним спостерігачем – насправді, в українському суспільстві розвинулося декілька центрів опозиції, які сильно дестабілізували радянський режим. Львів і Західна Україна дали найбільш радикальний рух, який на літо 1991 р. практично перебрав владу у регіоні. Подібно у самому Києві опозиція мала за собою владу міста, а на “республіканському рівні” спричинилася до глибокого розколу колись єдиного партійно-державного апарату. На Сході України діяв сильний робітничий рух, під тиском якого значна частина старої номенклатури мусіла відійти від влади. До того ж майже у кожному великому місті діяли свої осередки опозиції. Вони мали різні політичні програми, але їх об'єднувала одне – недовіра а то й ворожість до центру.

1 грудня 1991 року 90,3% учасників референдуму підтримали ідею самостійності України. Референдум був останнім цвяхом, забитим у домовину Радянського Союзу. На початку грудня 1991 року на зустрічі у Мінську лідери трьох найбільших республік – Борис Єльцин, Леонід Кравчук та Голова Верховної Ради Республіки Беларусь Шушкевич – заявили, що СРСР як суб'єкт міжнародного права й геополітична реальність перестала існувати.

Українська культура часів незалежності (кінець ХХ – початок ХХІ ст.)

Після початку проведення політики перебудови, гласності і демократизації в Україні відбувається широке національно-демократичне піднесення. З середини 80-х років в умовах піднесення національної самосвідомості, становлення демократії багато українських літераторів активно включилися у громадсько-політичне життя. У 1989 р. було засноване Товариство української мови імені Т.Шевченка, метою якого стало утвердження української мови у всіх сферах суспільного життя. Відбувається справжній газетно-журнальний бум. Друкуються раніше заборонені книги, виходять на екрани фільми. Встановлюються перші контакти з діаспорою.

Після здобуття Україною незалежності в 1991 р. почався новий етап розвитку українського суспільства. Україна стала суверенною демократичною державою, почалися радикальні реформи. Головною особливістю сучасного періоду можна вважати його перехідний характер. Принципово новий статус в наші дні отримала національна культура. У той же час серйозно впливає на всі сфери суспільного життя економічна криза, яку переживає наша Україна в кінці ХХ ст.

Одним з найважливіших для розвитку культури є питання про національну мову. У 1989 р. Верховною Радою був ухвалений «Закон про мови в Українській РСР». Статус української мови як державної закріпила Конституція України. З прийняттям нового законодавства почався процес переходу на українську мову державних органів, засобів масової інформації, установ культури, освіти.

Фінансові проблеми перешкоджають збільшенню тиражів українських книг. Тобто очевидно, що для успішного розв'язання проблеми не досить адміністративних заходів, а потрібна культурно-просвітницька робота, державна економічна підтримка.

У системі середньої освіти зникла одноманітність. З'являються авторські школи. Особливий розвиток отримали нові види середніх навчальних закладів з ранньою профілізацією - гімназії, ліцеї. Однак, школи зазнають фінансових труднощів, вчителям нерегулярно виплачується зарплата. Практично зникла система професійного навчання. Для

підвищення рівня вищої освіти введена система акредитації. Найбільші навчальні заклади отримують статус Національних. Крім державних, з'являється велика кількість комерційних вузів. Внаслідок цього кількість різного роду інститутів, академій, університетів зростає майже вдвічі.

За роки незалежності розширилися культурні контакти з різними країнами. Це сталося завдяки роботі різних міжнародних фондів, можливості поїздок, спільним проектам. Були видані твори письменників, які працювали в еміграції, з'явилася перекладна література провідних закордонних істориків-українознавців (у 1993 р. українознавство викладалося у 28 університетах і коледжах США і в 12 університетах Канади).

Попри фінансові та інші труднощі розвивається українська наука. Україна бере участь у найбільших міжнародних програмах століття, наприклад, космічних програмах «Морський старт», «Глобалстар». А також у космічних програмах «Спектр», «Марс-96», «Шатл-97», «Океан», «Природа». Вперше запрацювала національна українська станція в Антарктиді. В той же час на науковому потенціалі дуже серйозно відбилися економічні проблеми. Погіршення умов життя і роботи стало головною причиною того, що в 1992-1996 рр. за кордон виїхали тисячі наукових співробітників.

З'явилося розділення культури на елітарну і масову. Україна зіткнулася з таким явищем, як американізація культури, що особливо відчувається в кінематографі (виробництво власних фільмів значно скорочене), популярної музики, літератури.

У зв'язку зі значним скороченням життєвого рівня, погіршенням медичного обслуговування, зростанням вартості ліків, ускладненням екологічної обстановки спостерігається збільшення захворюваності, смертності, зниження народжуваності.

Широку можливість задовольняти свої культурні запити отримали національні меншини України. Виникли національні культурні товариства євреїв, греків, німців. Наприклад, радіо в Маріуполі регулярно веде передачі грецькою мовою (в Донецькій області понад 100 тисяч греків), створено грецький національний університет. Відбувається обмін культурними делегаціями. Відкрилися школи з польською, румунською, угорською, іншими мовами викладання. Особливої уваги вимагає проблема розвитку культури кримськотатарського населення.

Зник державний контроль, який багато років тяжів над творчою інтелігенцією. Розширилися можливості гастрольної діяльності.

Принципово змінилися відносини держави і церкви. Конституція України гарантує громадянам свободу совісті і віросповідання, зберігаючи відокремлення церкви від держави і школи від церкви. Ці положення законодавства з тих, що декларуються, перетворилися на реальні. В Україні за станом на 1 січня 2000 р. діяло близько 22 тис. релігійних організацій, які входять до 80 конфесій, течій і напрямів. З проголошенням незалежності України відбувся розкол у православній церкві. Склалися три православні конфесії: Українська православна церква Московського патріархату, Українська православна церква Київського патріархату і Українська автокефальна православна церква. Відновлена діяльність Української греко-католицької церкви, крім того існують римсько-католицька церква, 32 напрями протестантства (баптисти, адвентисти сьомого дня, ієсовісти тощо), общини іудеїв, іслам, нетрадиційні культури (РУН-віра, кришнаїти, буддисти). Релігійним общинам повернені націоналізовані в минулому будівлі. Відновлено шедевр української храмової архітектури - Михайлівський золотoverхий собор, а також Успенський собор Києво-Печерської лаври.

XX сторіччя в історії української культури, як і у всьому світі, повне протиріч, досягнень і втрат. Особливістю розвитку національної культури є визначальна роль політичного чинника. Основні його етапи співпадають з основними етапами політичної історії. Нові можливості відкриває перед культурою утворення української незалежної держави. Однак їх використання було утруднене кризою. Вихід з неї - завдання не тільки економіки, але й культури.

Зрушення в українській культурі в умовах деімперіалізації.

З моменту повномасштабного вторгнення РФ, упродовж 2022 року в Україні було перейменовано щонайменше 7,5 тисяч топонімів, назви яких були пов'язані з Росією, СРСР чи Російською імперією. А також демонтовано десятки пам'ятників.

У липні 2023 року набув чинності Закон України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії», який: визнає злочинною та засуджує російську імперську політику, забороняє пропаганду символіки російської імперської політики, визначає порядок усунення символіки з публічного простору. Він задає правову рамку для процесу, який активно триває в Україні вже понад рік та отримав назву деколонізація. Наразі символи – назви та пам'ятні знаки, які вважаються маркерами російської імперської політики, усуваються з публічного простору рішеннями органів місцевого самоврядування.

Це означає, що процес деколонізації отримує чітку правову рамку.

Що таке російська імперська політика? - Системні дії, які в різні історичні періоди, починаючи з Московського царства й до сучасної Російської Федерації, були спрямовані на підкорення, експлуатацію, асиміляцію українського народу. Її складовою є русифікація – нав'язування російської мови та пропагування російської мови і культури як вищих порівняно з іншими мовами й культурами.

Що таке пропаганда російської імперської політики? - Публічна глорифікація або виправдання російської імперської політики. Публічне використання продукції, що містить символіку російської імперської політики, крім передбачених законом винятків. Публічне заперечення злочинів і репресій проти українського народу.

Що забороняє закон: Пропаганду російської імперської політики. Символіку російської імперської політики у публічному просторі, крім прописаних у законі винятків. Присвоєння назв, які «глорифікують, увічнюють, пропагують або містять символіку російської імперської політики та сучасної РФ як держави-агресора», географічним об'єктам, юридичним особам та об'єктам права власності.

Символіка російської імперської політики:

1. Державні символи російських державних утворень від Московського царства до сучасної РФ.

2. Пам'ятні знаки особам, які були на керівних посадах у держструктурах, війську та партіях, зокрема й тих, які імперія створювала на підпорядкованих землях, і брали участь у/сприяли російській імперській політиці, були працівниками радянських органів держбезпеки всіх рівнів, публічно, зокрема в мистецьких творах чи медіа, підтримували, глорифікували або виправдовували російську імперську політику, закликали до русифікації чи українофобії.

3. Зображення гасел і цитат, які належать особам із пункту 2, і загалом зображення та написи, які глорифікують чи виправдовують російську імперську політику.

4. Пам'ятні знаки подіям, які пов'язані з утіленням російської імперської політики.

5. Топоніми, назви установ, організацій, підприємств на честь: осіб із пункту 2, подій, пов'язаних із утіленням російської імперської політики, назв російських міст та інших географічних, історичних та культурних об'єктів РФ.

Яких сфер торкається закон: Публічний простір, Пам'ятники і пам'ятні знаки, Топоніміка, Назви юридичних осіб, Знаки для товарів та послуг.

Теми доповідей, рефератів:

1. Сучасні українські письменники та поети.

При підготовці доповіді, реферату, аналітичного огляду тощо, студенти можуть, поряд з цим, готувати дидактичні наочні посібники у вигляді таблиць, кодограм, слайдів, малюнків, портретів відомих фахівців, препаратів тощо).

Підведення підсумків – формулювання висновків з теми.

Список рекомендованої літератури:

Основна література:

1. Історія та культура України: навчальний посібник / уклад. Дедурін Г. Г., Іванов С. Ю., Чорний І. В. Харків, 2017. 108 с.

2. Історія української культури : національний підручник / В.А. Качкан, О.Б. Величко та ін.; за ред. В.А. Качкана. – К.: ВСВ «Медицина», 2021. – 368 с.

3. Історія та культура України: навчальний посібник / уклад. Дедурін Г. Г., Іванов С. Ю., Чорний І. В. – Харків, 2017. – 108 с.

Допоміжна:

4. Бойко О. Д. Історія України : Посібник. — 5 вид., доп. — К. : Академвидав, 2013. 655 с.

5. Колтунов О. Ю. Історія української культури : навч. посібник / О. Ю. Колтунов, О. О. Уварова. – Одеса : ОНМедУ, 2011. - 316 с.

6. Українська мова. Історія України. Історія української культури : Практикум / О. Ю. Колтунов, О.О. Сікорська, О. О. Уварова, О.С.Шаніна, Н.О.Каравацька. – Одеса : ОНМедУ, 2012. – 360 с.

Електронні інформаційні ресурси

1. Історія України (Давня історія, Середні віки, Новітній час, тощо), бібліографія, картографія, наукові публікації, тематичні ресурси, дослідження та інші *матеріали з Інституту історії Національної Академії наук України* - http://www.history.org.ua/?litera&getFromProject=_edz_

2. Український історик. Історія України: давня, середньовічна, нова, новітня, Всесвітня історія, Античність, день в історії, першоджерела, документознавство та архівна справа - <http://istoryk.in.ua/>

Практичне заняття 12

Тема. Українські народні знання, світоглядні уявлення, вірування.

Мета: визначення специфіки української ментальності та чинників, які на протязі історичного і культурного розвитку українського народу впливали на її формування; вивчення всебічного прояву духовної культури українців. Спирання на глибинні традиції українського народу сприятиме виробленню високих суспільних, державних, гуманістичних, духовно-культурних ідеалів, морально-етичних та естетичних критеріїв і принципів життєдіяльності: людей мудрого серця і гуманного розуму.

Основні поняття: дуалізм, пантеон, пандемоніум.

Обладнання: конспект заняття, ноутбук

План

Організаційний момент (привітання, перевірка присутніх, повідомлення теми, мети заняття, мотивація студентів щодо вивчення теми).

Контроль опорних знань

1. Охарактеризуйте три основних історичних шари народного світогляду українців: демонологічний, міфологічний та християнський.

2. Чи можна співставити християнські свята з язичницькими?

3. Наведіть приклади релігійного дуалізму в українському суспільстві.

4. З чого складається система народних знань? Які народні методи лікування ви використовуєте?

5. Поясніть символіку рослинного та тваринного світів у народній уяві.

Тестові завдання (питання з однією правильною відповіддю)

1. Верховним богом у «Володимирову» пантеоні був:

а) Велес

б) Перун

в) Сварог

г) Дажбог

2. Свято Лада відзначали:

- а) 28 квітня
- б) з 23 травня до 24 червня
- в) з 17 грудня по 12 січня
- г) 28 листопада

3. Сонце уособлювали такі божества:

- а) Сварог і Перун
- б) Дажбог і Хорос
- в) Лад і Мокош
- г) Велес і Род

4. Стрибог – це бог:

- а) війни
- б) вітрів
- г) води
- г) блискавки

5. Жіноче божество в українських світоглядних уявленнях називалось:

- а) Тіамат
- б) Мокош
- в) Юнона
- г) Дідона

6. «Сьоме небо» – це:

- а) місце перебування богів
- б) рай
- в) пекло
- г) місце перебування праведників

7. Основними мірам довжини в українській традиційній культурі були:

- а) лікоть, п'ядь, крок, сажень
- б) лікоть, нога, ступня, палець
- в) крок, горщик, метр, мотузка
- г) голова, сажень, лікоть, коліно

8. Етнопедагогіка – це:

- а) знання про етнос
- б) знання про виховання дитини
- в) теорія виховання
- г) емпіричні знання народу про виховання

9. Горох в українському фольклорі є символом:

- а) щастя
- б) сліз
- в) весілля
- г) добробуту

10. Найчастіше використовували як оберег від русалок

- а) ругу

- б) дуб
- в) полин
- г) барвінок

Обговорення теоретичних питань

Шари народного світогляду. Дуалізм світоглядних уявлень. Розуміння душі. Пантеон богів. Український Олімп. Структура українського пандемоніуму. Система народних знань (народні астрономія, метеорологія, математика, метрологія, медицина і знахарі, ветеринарія, педагогіка). Флора: символічне й прагматичне. Фауна як об'єкт персоніфікації.

Шари народного світогляду. Дуалізм світоглядних уявлень. В основі духовності будь-якого народу лежать світоглядні уявлення, котрі, зокрема, проявляються через систему вірувань та повір'їв. Народний світогляд українців має три основних історичних шари: Перший — більш глибинний, притаманний найдавнішим часам, коли люди персоніфікували як надзвичайні природні явища, так і конкретні предмети оточуючого світу, вбачаючи в них демонів. Другий шар зароджувався із появою владних суспільних структур, які потребували належного освячення. В основі цього шару лежало обожнювання природних, переважно небесних, стихій, уособлених в образах богів. Система уявлень про богів — міфологія — вже відтворює їх певну ієрархічність, виділяючи головних богів і богів другорядних. Християнська релігія абсолютизувала цю ієрархічність, разом із тим намагаючись якщо не зруйнувати стару світоглядну систему, то максимально пристосувати її до своїх потреб. Результатом такого протиборства ідей став *релігійний дуалізм* (двовір'я), що відчувається й нині. Сповідуючи християнську віру, ми, як правило, залишаємося язичниками — віримо в упирів, русалок, лісовиків тощо. Двовір'я українського народу стосується, насамперед, обрядовості, яка наповнювалася новим змістом.

Генезис міфологічних та демонологічних уявлень багатьох народів свідчить про стадіальність їхнього розвитку, викликану передусім соціальними умовами — різними для різних історичних періодів. Рубежем кардинальної трансформації цих уявлень було прийняття християнства. Найдавніші, дохристиянські уявлення людей, як правило, пов'язувалися з нагальними господарськими інтересами і ґрунтувалися на вірі в особливу силу тих чи інших явищ природи, а у деяких випадках і на вірі в їх надприродні якості. Через віру, шляхом виконання магічних дій людина намагалася вплинути на досягнення поставленої мети: захистити врожай, вилікувати хворого чи забезпечити спокій домашнього вогнища. Словом, людина тут виступала переважно активним началом, а не лише жертвою сил природи. Ще більша активність людини проявлялася там, де вона могла спиратися на власний досвід: ця активність реалізувалася через систему прикмет, віщувань і передбачень — усього того, що одержало назву повір'їв.

Зі впровадженням християнства у віруваннях та повір'ях зростає елемент надприродного, але він все ж таки пов'язується з вірою в реальне його існування і, отже, з вірою в реалізацію будь-якого бажання, коли звернутися по допомогу до надприродних сил — богів, наприклад.

Щодо традицій, звичаїв, обрядів та ритуалів, то вони в своїй першооснові належали до релігійно-магічних явищ, оскільки люди вірили, що за їх допомогою можна досягти бажаного результату, скажімо, забезпечити родючість (через виконання обряду «кущ»), позбавитися нечистої сили (обряди «водіння русалки», «спалення Масляни»), зберегти врожай («спасова борода»). З часом обрядовість втрачає релігійно-магічну спрямованість, зберігши лише певний зв'язок із релігійно-магічними уявленнями. Обрядові дії дедалі більше набувають розважального характеру, хоча за традицією мають певну магічну властивість.

Поширення християнства приводило до розшарування сутності надприродного — більш фантастичного у християнстві і більш раціонального в демонології. Утвердження дуалізму стало результатом боротьби різних релігійних систем, зокрема язичницької та християнської. При цьому християнська релігія всіляко спростовувала язичницькі («поганські») уявлення і

вірування, оголосивши їх «диявольськими», «нечистими», «проклятим» світом, а християнський світ — священним. Відповідно ставилася вона і до язичницьких богів, демонів тощо.

Боротьба ідей не була, проте, однозначною й одномоментною, оскільки давні вірування й повір'я становили не тільки широку сферу ритуалізації життєдіяльності людей, а й основу їхньої самосвідомості. Саме тому найживучішою виявилася демонологія («нижча» міфологія) — уявлення про духів, чаклунів, відьом, «божих людей», водяних тощо, — окремі компоненти якої зберігаються на побутовому рівні й дотепер.

«Вища» ж міфологія (вірування у головних богів) дохристиянського світу виявилася менш сталою. У народній свідомості збереглися лише розмиті уявлення про колись головних богів дніпровських слов'ян: Перуна, Даждьбога, Стрибога, Хорса, Велеса. Дослідники пояснюють цей феномен по-різному. Одні (наприклад, Є. Анічков) пов'язують швидке зникнення «Володимирових богів» із тим, що вони були об'єктами офіційного культу і не впліталися у канву народних вірувань. Ця думка знайшла пізніше обґрунтування у працях Б.Рибаківа, який доводив, що саме за Володимира дружинний бог Перун отримав статус верховного бога. Інші дослідники, зокрема С.Токарев, вважали, що давні боги східних слов'ян, у тому числі дніпровських, не зникли, а злилися з образами християнського пантеону, продовжуючи жити під іншими, вже християнськими, іменами.

Остання позиція найбільш фундаментальна, бо ґрунтується на врахуванні подібних ситуацій, що мали місце серед інших народів (романо-германських, наприклад). Зокрема, багато язичницьких слов'янських богів прийшли до християнського пантеону під іншими іменами, зберігши при цьому всі свої основні функції: бог-громовик Перун з усіма своїми атрибутами виступив під ім'ям Іллі-пророка; «скотій бог» Волос (Велес) набув декількох образів: святого Власія — покровителя худоби, св. Миколи Мірлікійського («Угодника») — захисника родючості, іноді виступаючи навіть в іпостасі ведмедя — «господаря худоби»; Єгорій — покровитель диких тварин, людей та земних плодів — нагадує своїми функціями св. Юрія. У християнському пантеоні є й інші святі, котрі «перейняли» функції прадавніх слов'янських богів: Флор та Лавр — захисники коней, Зосима і Саватій — покровителі пасічників, Микола Угодник — захисник землеробів і рибалок («Микола Мокрий») та покровитель торгівців.

Отже, трансформація божеств, як і міфологічних народних уявлень, не була раптовою; вона явила процес поступовий і спадкоємний. Адже й тепер деякі традиції та обряди зберігають сліди культу стародавніх народних вірувань: звичай залишати при стрижці овець жмутик вовни («для богині Мокуші»), приносити до церкви на день Іллі колосся жита та зелений горох («щоб Перун не спалив»). Серед українських гуцулів подекуди й нині відправляється культ Перуна (Громові свята) тощо.

Але головне те, що елементи нових міфологічних уявлень формувалися ще до офіційного прийняття та утвердження християнства. На думку С.Токарева, деякі елементи дуалізму, скажімо, уявлення про добре та зло почали, мали місце ще в надрах язичництва. Ці елементи були притаманні й багатьом іншим явищам, у тому числі таким важливим у системі вірувань, як уявлення про душу і тіло.

Розуміння душі. Згідно зі світоглядом багатьох народів, людина мала як мінімум дві душі: одна з них уособлювала життя, друга — особистість. Остання була духовною субстанцією і залишалася після смерті людини, перша ж умирала разом із нею. Множинність душ, за гіпотезою Н.Велецької, характерна і для слов'янських народних уявлень. Можна припустити, що в середовищі східних слов'ян розрізняли декілька субстанцій людини, в тому числі тілесну та духовну. Щодо тілесної субстанції, то у дослідників немає особливих розбіжностей, але з приводу духовної точаться певні дискусії, що є результатом неоднозначного розуміння сутності душі самими нашими предками.

Відповідно до строкатості народних уявлень склалися і різні позиції дослідників. Наприклад, П.Іванов ще на початку ХХ ст. розрізняв три душі: таку, що зі смертю людини

поверталася до свого першоджерела (Дерева, Космосу); таку, що залишалася з тілом; і, нарешті, «дух», котрий ставав покровителем нащадків. Н.Велецька розрізняє тільки дві духовні субстанції: «душу» як частину світового першоджерела і «дух» — енергію живої людини.

Більшість дослідників дотримуються все ж думки про те, що духовна субстанція виявлялася у трьох іпостасях, відповідних найбільш поширеним уявленням людей, і розрізняють такі з них: людина як життя, як дійова сутність; людина як соціальна істота, котра ототожнюється з іменем або зовнішнім образом; людина як органічна сила, що ототожнюється з незримим «духом», «подихом».

Трьохсубстанційність душі виявляється, зокрема, у трьох основних обрядових діях: похованні, ініціації та хрещенні. Вірування передбачали стадіальність субстанцій людини лише в одному напрямку — від тілесного через душу до духу. Людина, як доводив, вивчаючи народні уявлення, В.Гнатюк, продовжувала жити у двох субстанціях: у вигляді душі та у вигляді духу. Ось чому таким неприродним вважалося повернення померлого до світу живих, яке, за народними уявленнями, було можливим. Коли душа після смерті людини спокійно покидала тіло, то і стосунки були нормальними. Душі померлих піклувалися про живих, допомагаючи їм порадами, прилітали до живих і частувалися. Коли ж душа не могла покинути тіло (а це могло бути результатом неприродної смерті або смерті опойців, нехрещених, чаклунів), то до живих вже не дух прилітав, а повертався сам мрець.

Через це стає зрозумілим різне ставлення людей до небіжчика та його душі. В цілому до мерців ставилися з певною долею остраху, хоча й вважали смерть природним явищем. Куди більше боялися душі померлого, і вже зовсім панічний жах викликали тіло нечистого (заломного мертвяка), а іноді й його душа. Найбільший жах у людей викликали упирі — особливо поширений в українській демонології образ мерця, котрий нібито виходив з труни і пив кров живих. Для забезпечення захисту від упирів, залежних мерців та іншого нав'я існувала ціла система дій, пов'язаних насамперед зі способами їх поховання. Нечистих ховали або на окремому цвинтарі, або найчастіше на межі ланів, перехресті доріг, на пустищах, болотах чи в яругах. За свідченням Д.Зеленіна, їх навіть не засипали землею, а закидали сміттям чи закладали камінням (звідси й назва «заложні», або «заложені»). Більш суворо систему оберегів застосовували щодо упирів: коли довідувалися, що похований — упир, його викопували з могили й пробивали груди осиковим кілком чи зубцями від борони.

Наведена система оберегів проти нечистих мерців свідчить про явно архаїчний, дохристиянський характер народних повір'їв, пов'язаних з уявленням про душу, смерть та потойбічний світ. І не дивно, що вони вже в минулому столітті являли собою скоріше пережиткові явища, ніж релігійно-магічну систему, як правило, зберігаючись у вигляді повір'їв та марновірства.

У свою чергу християнське вчення проходило складний шлях становлення, з одного боку, вбираючи усталені конструкції системи народних вірувань, а з іншого — створюючи власні теоретичні підвалини. Прикладом цього може бути розуміння душі.

На відміну від народних уявлень душа за християнською трактовкою становить таку духовну субстанцію, яка протиставляється тілу. На різних етапах осмислення вона розумілася і як образ Божий (Іоанн), і як дихання Боже (Антоній Великий), і як образ та дихання Великого Бога (Григорій Богослов) тощо. Проте всі ці відшліфування положень богословського вчення відбувалися в рамках єдиної концепції — протиставлення двох субстанцій. Розбіжностей між народними віруваннями і християнським вченням було багато; до кінця вони не подолані й досі, що свідчить, зокрема, про стійкість народної свідомості. Одна з таких розбіжностей стосується концепції смерті.

Християнське вчення віддавало пріоритет Богові, котрий лише один вирішував долю вмираючої людини: приймати її до себе чи ні. Згідно ж із народними віруваннями, живі люди самі могли втручатися у цей процес, всіляко полегшуючи його різноманітними магічними прийомами.

Трактуючи душу як духовну субстанцію, богослови відособлювали її від тіла, яке після смерті гинуло; життєва субстанція людини переносилася у душу, продовжуючи існувати у такій

формі. Згідно ж із народними віруваннями, існування людини продовжувалося у формі як душі, так і духу. Водночас дух міг за певних умов перевтілюватися у тілесну субстанцію та переміщуватися у просторі. Саме ця здатність духу відкриває цілий світ демонологічних і містичних уявлень, чудово описаних класиками української етнографії та літератури.

Пантеон богів. Український Олімп. В українській міфології пантеон досить різноманітний, хоча й не становить цілісної системи. Міфології протистояла така розвинена світоглядна система, як демонологія, котра становила саме єство українців-русів. Звідси міфологія мала певне демонологічне забарвлення, оскільки ті природні або космічні сили, які уособлювалися тими чи іншими богами, сприймалися як окремі явища, хоч і наділені божественними властивостями. Дослідники майже не простежують ієрархічності або спорідненості богів, як це має місце у класичній міфології.

Володіння небесними стихіями визначало пріоритет божеств та їхню спорідненість. Головний бог - це той, хто править усім небом. За усіма даними Сварог був слов'янським прабогом. Усі ж інші, хто керує якоюсь окремою небесною стихією, - Сварожичі, діти Сварога; той, хто править сонцем і уособлює світло,— перший поміж ними. Богом сонця й світла у стародавніх слов'ян був Даждьбог - син Сварога.

Слов'янський пантеон, відомий ще під назвою «Володимирових богів», зароджувався в ситуації політичного об'єднання племен Русі, природно, уособлював її сутність. Звідси й пріоритет на слов'янському Олімпі починає віддаватися богам - покровителям війська. Проте така трансформація відбулася дещо пізніше, по мірі зміцнення єдиної княжої влади, а до того йшла, так би мовити, «спеціалізація» божеств - обожнювання окремих небесних стихій. Водночас із цього Олімпу виокреслюються найголовніші боги - Стрибог, Даждьбог, Велес, Хоре, Перун, а також божества другорядні - Див, Обида, Желя, Троян, Ладо, Купайло, Коляда, Позвизд.

Остаточна визначеність ієрархії богів відбулася за князя Володимира Великого. Виставлені ним у Києві на пагорбі ідоли богів були розташовані у такому порядку: Перун, Хорс, Даждьбог, Стрибог, Симарегл, Мокоша; саме вони і склали так званий «київський Олімп». Перун займав у ньому перше місце - і як бог неба, і як покровитель війська, і як бог-громовик. Богом сонця вважався Даждьбог — син Сварогів, син неба. Таку ж функцію виконував і Хорс. Даждьбог відомий і як заступник князівської влади та покровитель воїнів. Важливе місце у «київському Олімпі» посідали Стрибог - бог дощу та Мокоша - богиня ткацтва та покровителька породіль.

Близький за значенням до богів «київського Олімпу» і Велес (Волос). Він не був представлений у пантеоні Володимира, проте ще до його князювання ідол Велеса вже стояв на київському Подолі і уособлював добробут, багатство і виступав покровителем торгівлі та захисником худоби. Образ Велеса надзвичайно символічний для української міфології, оскільки розкриває головну ідею ментальності - досягнення добробуту через землю, за допомогою праці на землі.

Одвічний український принцип самодостатності людини і самоврядування громади уособлювали Ладо і Лада — божества любові, весни, щастя та вірного подружжя, водночас виступаючи символом гармонії Землі і Космосу. До охоронців кохання, шлюбу, родинного щастя причетні й Лель (Полель) - бог любові та побрання, Купайло (бог злагоди та любові, а також плодючості), Рід та Рожаниця (боги людської долі), Доля (образ незмінного порядку та долі людської), певною мірою Марена (богиня весни та чарівництва, а за пізнішими уявленнями — богиня смерті).

Структура українського пандемоніуму. Ще раз наголосимо, що процес взаємодії демонологічного і християнського не такий вже й однозначний, як і неоднозначне ставлення до них людей. Для українця, скажімо, велике значення мають релігійно-церковні обряди, проте навіть найревніший християнин свідомо чи несвідомо дотримується двовір'я: «Бога люби, але й дідька не гніви». Відповідно до цього селянин завжди готовий відправити обряд, котрий він

вважає нехристиянським і навіть ворожим християнству. За всієї своєї ненависті до біса він завжди готовий зробити йому ласку, аби не нажити в його особі ворога.

Порівняно з міфологією українська демонологія являла собою більш розвинену сферу духовної культури. В основі її лежить ідея одухотворення всього оточуючого світу, сприйняття природи як живого організму, наповненого різноманітними духами. Це проявляється через цілу систему культів: предків (у тому числі залежних покійників), рослин, тварин, води, вогню, родинної оселі і — у зовсім невиразних рисах — сил природи. Останнє становило сферу міфології, але з її руйнацією та підпорядкуванням християнській релігії культ природи розпався на ряд розрізнених магічних і сакральних дій, багато з яких увібрал демонологічний культ мертвих.

В основі української демонології лежить ідея одухотворення всього оточуючого світу, сприйняття природи як живого організму, наповненого різноманітними духами. Це проявляється через цілу систему культів: предків, рослин, тварин, води, вогню, родинної оселі і - у зовсім невиразних рисах - сил природи. Ключовим у демонології є поняття «демон» (дух) — надприродна сила, якою, мовляв, наділені найрізноманітніші природні явища, речі, а то й люди.

Український пандемоніум структурно розпадається на декілька видів: демони родинного вогнища (домовики); демони природи (водяники, болотяники, лісовики, русалки); людські химери (упирі, вовкулаки, чаклуни, відьми, чорти); примари (злидні, блуд, мара, туга, трясця, завійна та ін.). Духи природи, незважаючи на їх багаточисельність, становлять єдину демонологічну систему, яка відрізняється від інших тим, що ґрунтується не стільки на культових засадах, скільки на легендах та переказах.

Одним із найдавніших демонічних образів у багатьох народів є домовик. Але український домовик це аж ніяк не злий дідок, а справжній хатній бог, охоронець домашнього вогнища та родинних святинь. Він прискіпливо стежив за дотриманням родинних ритуалів, шануванням померлих і був, власне, посередником між домочадцями та їхніми предками. На причетність домовика до культу предків вказує і місце його перебування — під порогом (там, де, за повір'ям, розміщувалися пращури) або під піччю — головною святинею дому. Крім домовика, українська демонологія розрізняє ще й дворового духа — дворовика (стригу) — повелителя худоби та всього господарства, котрий, за повір'ями, має помічника — спориша.

Другими за значеннями демонами є надзвичайно різноманітні божки природи. Серед великого розмаїття духів природи назвемо насамперед пальовиків, з яких ще виділяються бузничі; водяників та водяниць, що підрозділяються на очеретників та криничників; близьких до них русалок (берегинь) — водяних богинь, що поділяються на мавок, навок, лоскотух, повітруль, бісиць, потерчат тощо; лісовиків (полісунів), із котрих виділяються ще гайовики.

Трохи кумедною фігурою українська демонологія витворила чорта. Він вважається уособленням усієї нечистої сили, хоча належить до її нижчого розряду. Протягом віків узагальнений образ нечистої сили значно трансформувался, як і його функції та назви. Спочатку він називався бісом, кудесником, пізніше — чарівником, демоном, у християнські часи — дияволом, сатаною, нарешті, чортом. Таким же розмаїттям відзначаються і назви, що характеризують окремі його властивості: чорт — це і ворог, бо нашіптує людині злі думки; лихий, адже робить лихі справи; пекельник, оскільки є господарем пекла; перелесник, бо підбиває людей на перелюб; куций — адже має куцого хвоста; а ще він — лукавий, нечистий і, звичайно ж, дідько. А втім, український чорт не мав таких магічних і містичних властивостей, як у демонології, скажімо, західних країн. Він майже в усьому подібний до звичайної людини, але наділеної переважно негативними рисами — лукавством, підступністю, впертістю тощо, тобто уособлює те, чого їй не личить робити. Тому нерідко чорт програє у двобої з добродійною людиною, постаючи іноді у зовсім жалюгідному вигляді.

Найбільшої довершеності в українській демонології набули повір'я, пов'язані з мавками (русалками), котрих, мабуть, можна вважати етнічними символами національної демонології. Науковці розрізняють кілька різновидів русалок, створених фантазією людей. Зокрема, купалка, водяниця, жартівниця, лешачиха (це, так би мовити, «звичайний» їх розряд) і навка (мавка), лоскотуха, криниця, мемодина — істоти дещо вищого ґатунку. Таке розмаїття термінів — не

просто локальні назви русалок, це різні їх типи. Як правило, русалок уявляли у вигляді молодих вродливих жінок, котрі живуть у воді, у лісі або в полі та полюбляють лоскотати перехожих. Окремому типові русалок відповідали певні функції та природа походження.

Літописи згадують про русалії — свята, пов'язані зі вшануванням померлих. Призначення русалій набагато ширше, ніж те, що зафіксоване українською етнографічною спадщиною. Вони входили до системи вірувань, пов'язаних не тільки з залежними покійними, а й із закликанням та вшануванням природи.

Найбільшою містичною силою наділялися ті істоти, котрі були причетні до культу померлих, — це вовкулаки, упирі, заложні мерці.

Аби позбутися шкідливого впливу всілякої нечисті або передбачити свою долю, люди зверталися до чародіїв - істот, котрі не належать до нечистої сили, але користуються її допомогою. Це - відьми, чарівники, чаклуни, «дика баба», вій та ін. Всі вони мають надприродні властивості, але не завжди використовують їх для блага людей. Усуненням всіх цих зол займалися знахарі (ведуни), котрі поділялися на травників, костоправів, кровопускателів, повитух, — люди, добре обізнані з народними методами лікування, а також із замовляннями та заклинаннями. По суті вони були народними цілителями. Чародії та знахарі були своєрідною проміжною ланкою між двома світами — уявним, фантастичним, демонічним та реальним, раціональним, людським.

Система народних знань (народні астрономія, метеорологія, математика, метрологія, медицина і знахарі, ветеринарія, педагогіка). Система народних знань — важлива складова традиційно-побутової культури, раціональні відомості з різних галузей знань, набуті протягом багатовікової трудової діяльності народу. Потреби розвитку господарства спонукали людину виявляти закономірності у природі, спостерігати небесні світила, пізнавати й тлумачити різноманітні явища оточуючого світу. Незважаючи на певний розвиток наукових знань, українці навіть на початку ХХ ст. користувалися у повсякденному житті досвідом предків. Разом із тим на протязі століття система народних знань зазнавала чимраз відчутнішого впливу науки. Зростав рівень освіченості населення, народні знання поступово очищалися від забобонних уявлень та вірувань.

Однак цей процес мав і свої вади, головна з яких — девальвація значущості раціональних народних знань, нігілістичне ставлення до безцінних скарбів народного досвіду. Традиційні народні знання з математики, метрології, астрономії повністю витіснились сучасними науковими знаннями, що інтенсивно поширюються через систему шкільної та вищої освіти. Із зникненням багатьох народних промислів та ремесел губляться й пов'язані з ними професійно-виробничі знання й навички. Проте окремі елементи народних знань і сьогодні широко побутують серед сільського населення. Це стосується насамперед народної медицини та метеорології.

Народна астрономія — сукупність раціональних астрономічних знань та космологічних уявлень народу. Астрономія як наука на Україні була відома ще у XVI ст. і викладалась у братських школах, а у XIX ст. — в ряді університетів. У Києві, Харкові, Одесі, Миколаєві працювали астрономічні обсерваторії. Проте навіть у перше пореволюційне десятиліття українські селяни широко послуговувалися набутими з давніх-давен знаннями про небесні світила та пов'язану з ними циклічність у природі.

Аби визначити час доби чи сприятливий для сільськогосподарських занять період року, щоб орієнтуватися на місцевості, селянин мусив пильно вивчати зоряне небо. Сонце було основним мірилом визначення часу вдень. Для цього спостерігали як за світилом, так і вимірюючи довжину власної тіні.

Згідно з давніми уявленнями, світ складався із Землі, яка начебто трималась у морі-океані на трьох китах, Сонця, Місяця і семисферного Неба. Найбільш пізнаним у народі небесним світилом, пов'язаним із селянським побутом, був Місяць, якому приписувався вплив на усе живе. Відповідно до фаз Місяця усталалося виконання польових робіт. Календарний місяць поділявся на кілька частин (молодик, підповня, повня, остання кварта), а тридобовий

період невидимості у русі Місяця називався переміною. Народні астрономічні знання українців фіксують і інформацію про інші небесні явища (комети, метеорити, північне сяйво тощо).

Народна метеорологія — одна з найдавніших галузей народних знань, що обіймає систему прикмет, раціональних спостережень і достовірних передбачень про погодні зміни на близький чи віддалений час. Традиційні метеорологічні знання, в яких нагромаджені багатьма поколіннями раціональні відомості, тісно перепліталися зі світоглядними віруваннями, забобонними повір'ями, а також з магічно-ритуальними діями. Людина спостерігала за поведінкою птахів, комах, тварин, ростом рослин, розташуванням і станом небесних світил і з часом могла досить точно передбачити зміну температури, атмосферні опади. Перспективи хлібороби осягали через кількісні опади снігу, морози, іній, початки брунькування дерев, приліт птахів тощо. У народі говорили: «зима без снігу – стіл без хліба», «тане сніг швидко – зародить хліб рясно», «грім на голе дерево – на неврожай». Наявність роси, туману вранці вважалося ознакою доброї погоди, а рух хмар проти вітру - вірною прикметою негоди, духота в повітрі - на грозу, зволожується сіль чи хліб - на негоду. Значна група передбачень ґрунтується на спостереженнях за поведінкою тварин, птахів, риб, комах тощо: кіт дере лапами, собака качається - на вітер; пітніє шкіра великої рогатої худоби - на дощ; свиня солону в барліг носить — на великий холод, завірюху.

Достовірними прикметами вважали також зміни у рослинному світі: якщо шишки високо на смерці, — на довгу холодну зиму, а якщо низько, — навпаки; рано жовтіє листя — рання зима буде; багато лушпиння на цибулі — буде люта зима; сильніше пахнуть квіти — перед дощем.

Надто важливим у прогнозуванні погоди на віддалену перспективу вважався період напередодні та після Різдва. До численних християнських свят, у дні яких намагалися за станом погоди визначати навіть майбутній урожай, належать свята Благовіщення, Стрітіння, Сорока святих, Покрови, Юрія, Явдохи і багато інших. Наприклад, «якщо на Стрітіння півень води нап'ється, то до Юрія віл напасеться»; «Покрова покриє як не листом, то снігом тощо».

Народна математика — сукупність народних математичних знань та навичок, в основі якої лежать потреби практичної діяльності (необхідність виконання різних арифметичних дій при проведенні землемірних робіт, зведенні житла та інших споруд тощо). На Україні найдавнішими засобами лічби були пальці рук, різні дрібні предмети. Для економії лічби існували числові групи: пара, трійка, п'ятка, десяток, копа тощо. Для написання числових знаків використовували найрізноманітніші предмети (дощечки, палички). Проте найчастіше для цього послуговувалися одвірками, дверима, стінами, на яких малювали рисочки або карбували зарубки.

Парами лічили худобу, птицю, хатнє добро (чоботи, підшви), трійками — нитки у прядиві (три нитки склали чисницю), п'ятками — снопи, десятками — яйця, гарбузи, кавуни, копами — яйця та снопи. Одиниці позначалися паличками, десятки — хрестиками, сотні — кружечками, тисячі — квадратиками. Що ж до дробових чисел, то їх передавали переважно в усній формі з відповідними назвами (половина, чверть, осьмушка, шістнадцятка та ін.). Письмово (невеличкими горизонтальними рисками) зображалися лише найбільш уживані дробі.

Народна метрологія — галузь народних знань, пов'язана із визначенням фізичних параметрів оточуючого світу і предметів, що знаходяться в ньому. Традиційні метричні одиниці, що побутували на Україні, походять від давньоруських, утворених за антропометричним принципом, тобто за еталон виміру бралися частини людського тіла – лікоть, ступня, крок. Серед найдавніших народних вимірів місткості є такі, наприклад, як ковток, пригорща, жменя. Нерідко такими еталонами слугували господарсько-побутові предмети чи знаряддя праці (коса, весло, відро, бочка тощо). Народні міри, що з'явилися у процесі польових робіт, мали досить умовний характер, були надто приблизними. Поширеною була міра «день орати», тобто величина поля, зоряна впродовж дня. Оскільки продуктивність оранки залежала від типу ґрунту, досконалості знарядь і тяглової сили, то і величини були

неоднакові. Для сипких продуктів побутували спеціальні «мірки» - «гарнець» (3,7 л), «корець» (96 кг), велику кількість зерна зберігали у «кадовбах» (8 ц).

Народна медицина — комплекс рецептів і прийомів лікування, що склався у народному середовищі і передавався усно від покоління до покоління. Упродовж віків вона була основним видом лікування широкого загалу, оскільки фахова медична допомога почала надходити до українського села лише з другої половини XIX ст.

Переважну частину захворювань українці визначали за симптомами, що зумовило своєрідні місцеві назви хвороб. Так, запалення дихальних шляхів та легень називали застудою, коли напали, ядухою; шлунково-кишкові захворювання — бабаками; очні — трахомою, більмом. Народні назви захворювань найчастіше відбивали їхні зовнішні ознаки та прояви (жовтяниця, плаксивиці тощо).

В основі народних поглядів на причини захворювань лежали як раціональні, так і ірраціональні уявлення. Нерідко ці причини пояснювалися впливом злих духів — демонів, котрі проникали в людину. Джерелом захворювань вважалися також певні явища оточуючого світу (грим, блискавка, Місяць тощо). Зокрема, вірили, що паралітичні та психічні захворювання виникали внаслідок підвію вихром. Спричинити захворювання могли і зловмисні дії чарівників, знахарів, відьом, котрі, як вважалося, могли наслати на людину недугу.

Раціональні та ірраціональні погляди на причини захворювань позначилися і на методах та засобах лікування. Найпоширенішими раціональними лікувальними засобами українців були ліки рослинного походження. Дохристиянська традиція приурочувати збір лікарського зілля до свята Івана Купала ритуальне закріпила багатівкові спостереження про доцільність заготівлі лікарських рослин у період їхнього найактивнішого цвітіння. У східних районах зілля заготовляли на Симона Зілото (10 травня) — святого, який був покровителем рослин і давав їм цілющу силу.

Ефективними ранозагоюючими засобами вважали сік звіробою та деревію, листя подорожника, відвар ромашки тощо. Українці використовували городні, технічні та зернові культури (часника, цибулі, хрону, редьки, картоплі, маку, льону, конопель, буряка, капусти, моркви, ячменю, гречки, вівса). Часник та цибуля вживалися як дезинфікуючий, профілактичний та лікувальний засіб при застудних та інфекційних захворюваннях.

Різнобічним було застосування льону та конопель (відвари насіння використовувалися при шлунково-кишкових захворюваннях, олією лікували опіки, розжарене насіння слугувало зігрівальним компресом тощо).

Арсенал лікувальних засобів тваринного походження включав гусячий, козячий, барсучий, собачий та свинячий жири, молочні вироби, жовч та шкіру тварин, продукти бджільництва. Тваринні жири вважалися добрими ранозагоювачами, ними розтирали при застудах, вживали всередину у випадках запалення легень, астми й туберкульозу. Суттєве місце серед терапевтичних методів народної медицини українців посідала фізіотерапія (компреси, гарячі та парові ванни, інгаляції тощо).

Хоча у традиційній українській медицині переважало домашнє лікування, була в народі і категорія спеціальних людей, до котрих зверталися, коли домашні засоби не давали необхідного ефекту. Знахарі (ведуни) — люди, добре обізнані з народними методами і засобами лікування. Серед них були костоправи, кровопускателі, баби-повитухи, травники тощо.

Своєрідними хірургами-дантистами найчастіше виступали сільські ковалі, які видавали зуби обценьками, ключами, шнурками тощо. Для збереження зубів у доброму стані народними приписами рекомендувалося полоскати їх відварами з молочаю, татарського зілля, кори ясеня чи дуба, а чистити — порошком зі спаленого хліба, попелом кореня розмарину, кухонною сіллю. Українці були добре обізнані з благотворним впливом масажу при опущенні деяких внутрішніх органів.

Окрім травників, медична практика яких базувалася на доброму знанні місцевої флори, її лікувальних властивостей, чималу групу складали знахарі, котрі виконували різноманітні магичні дії та обряди. Народна уява приписувала їм здатність впливати на таємничі сили, зцілювати від будь-якої недуги. Такі знахарі поділялися на вроджених та навчених. Серед них

існувала певна спеціалізація: одні спалювали рожу, інші скидали вроки, ще інші викачували ляк, замовляли кров чи зуби, зціляли від укусу гадюки та ін.

Основним лікувальним засобом цих знахарів була магія, яка часто застосовувалася у поєднанні з народними ліками. Замовляння та примовки, що належать до найдавнішого різновиду фольклорних жанрів, були надзвичайно багатими на художні образи та поетичні засоби. Отож, у комплексі з іншими засобами лікування магія слугувала своєрідним психотерапевтичним засобом, який нерідко міг справляти позитивний ефект.

Народна ветеринарія — важлива ділянка народного досвіду, що обіймає раціональні знання, ірраціональні уявлення та практичні навички лікування свійських тварин. Особливу увагу українці приділяли тим тваринам, від яких залежало успішне ведення господарства (коні, велика рогата худоба, свині).

У народній ветеринарії застосовувались переважно ті ж засоби, що і в народній медицині. Найпопулярнішими були ліки рослинного характеру. Особливу увагу українці приділяли тим тваринам, від яких залежало успішне ведення господарства (коні, велика рогата худоба, свині). Так, при розладах травлення у тварин їх напували відварами деревію, дубової кори, кмину, а при затвердіннях шлунку давали пити відвар із насіння льону. Невеликі рани лікували соком або товченим листом ранника, промивали відваром ромашки, чебрецю. Часто рослинні ліки використовувалися у поєднанні з мінеральними речовинами, тваринними жирами. Так, від сибірської виразки худобу лікували домашнім квасом, змішаним із селітрою та нашатирним спиртом. Тварин, хворих на чумку, напували відваром на буряковому квасі насіння льону, конопель, зернових із додатком іржавого заліза, дьогтю, часнику та мідного купоросу. Подекуди у таких випадках заганяли тварин у воду на півтори-дві години, а іноді вдавалися до кровопускання.

Народна педагогіка — сукупність традиційних форм і засобів виховання, навчання та підготовки дітей до життя і праці. Основою української народної педагогіки є трудове виховання. Згідно з народною мораллю, праця — це найвища чеснота, найголовніша засада життя. Суттєва роль у вихованні дітей та молоді традиційно відводилася громаді, та все ж основною ланкою у цій справі була сім'я, особливо, мати. Дітей залучали до праці з наймолодшого віку: в п'ять — шість років вони вже пасли гусей, колисали молодших братів та сестер. Молодь віком з 16 до 18 років уже працювала нарівні з дорослими. Дітям змалку прищеплювали глибоку повагу до батьків та старших, до сімейних та громадських традицій. Над усе народна мораль ставила такі чесноти, як працелюбність, доброзичливість, щирість, чуйність, взаємодопомога. Величезного значення надавалося вихованню любові до рідної землі.

Флора: символічне й прагматичне. У традиційних уявленнях українців значне місце відводилося рослинному світу.

Символом молодості, кохання та шлюбу в українському фольклорі був барвінок — вічнозелена трав'яниста рослина. Барвінковим вінком прикрашали голову молодої на весіллі. Разом з ягодами калини, колосками жита, васильками барвінком прикрашали весільне дерево — гільце.

Широке ритуальне застосування дістали васильки. Квіти васильків клали за ікони в день Чесного Хреста (14 вересня за ст. ст.), ними прикрашали хрести у церквах. На Волині їх використовували як лікувальний засіб при високій температурі, від запою й перепою; з них робили купель для дітей при багатьох хворобах, зокрема жовтяниці.

Верба, опоетизована народом разом із калиною і тополею, не випадково заслужила на таку шану. Виростаючи біля річок, ставків, природних джерел, вона є ніби позначкою води на землі. Криницю завжди намагалися копати під вербою: де срібліє вербиця, там здорова водиця. За народними уявленнями, гілочки верби, посвячені в церкві в останню неділю перед Великоднем — вербну неділю, набували магічних властивостей. На Херсонщині їх клали у воду, в якій купали хвору дитину. Вважалося також, що верба перепиняє дорогу в дім нечистій силі, особливо відьмам. В українському фольклорі верба — це поетичний символ дівчини або заміжньої жінки.

Горох в українському фольклорі є символом сліз: сльози, як горох, котяться; з ним пов'язували нещастя, біду. Молоді жінки уникали їсти його натще, аби не було гірким подружнє життя.

Дуб здавна користується в народі глибокою шаную. Оспіваний в народних думах та піснях він є символом молодого козака. Дуб і береза порівнюються з козаком та його матір'ю. У весільних приповідках і побажаннях дуб виступає символом подружнього життя, міцного здоров'я й довголіття молодих. Коли народжувався син, батьки за народним звичаєм висаджували два жолуді, коли донька — висівали калинове зерня.

Калина постає в українському фольклорі одним із найулюбленіших поетичних образів. Її завжди супроводжує епітет червона, що символізує жіночу красу, дівочу цноту. Китицями калини прикрашали весільний коровай, калиновим цвітом чи ягодами оздоблювали гільце. Водночас схилена над водою калина нагадує про смуток і журбу. Калинові ягоди, кора, цвіт — випробувані ліки в народній медицині.

Широко розповсюдженим було вірування в чудодійні властивості маку як оберегу від лиходійства відьом, упирів та інших істот. Особливу силу, як вважалося, мав польовий мак. Якщо таким маком обсипати обійстя, то жоден упир чи злий дух не зможе зайти в нього, поки не збере і не порахує всі зернята. Мак використовували також із лікувальною метою, переважно як снотворне. У фольклорі мак є символом краси: гарна дівка, як маківка.

М'ята широко використовується в народній медицині, займає почесне місце в народних піснях та обрядах. Її незмінний епітет — кудрява. Є символом дівочої краси й цноти. У фольклорі м'ята нерідко згадується поруч із рутую, утворюючи немовби одну рослину — руту-м'яту. За традицією, вінок для молодої та вінки для дружок плели з маку, барвінку і руту.

Осика вважалася нечистим, заклятим деревом, оскільки на ній, за християнською легендою, повісився Іуда. Ця ж легенда пояснювала постійне, навіть у безвітря, тремтіння листя осики. Тому з її деревини не годилося споруджувати оселі. Водночас осика використовували як один із найбільш надійних оберегів від відьом, упирів тощо. З осиковою палицею можна було пройти вночі лісом, не остерігаючись нечистої сили.

Папороть — реліктова трав'яниста рослина, що ніколи не цвіте, розмножуючись вегетативно. Проте, за народними повір'ями, в ніч на Івана Купала (24 червня за ст.ст.) на коротку мить з'являється вогнена квітка папороті. Той, кому вдається зірвати її, отримує чарівну силу, яка дає змогу знаходити заховані скарби, дізнаватися про долю людей, зцілювати хворих, розуміти мову звірів і птахів. Папороть вважалася улюбленим зіллям чортів та відьом. Тому на Гуцульщині, зокрема, існував своєрідний звичай бити папороть.

Полин найчастіше використовували як оберег від русалок, зустріч з якими вважалася особливо небезпечною в так званий Русалчин Великдень (наступний четвер після Зелених свят). У народних піснях і приказках полин має незмінний епітет гіркий і нерідко виступає символом нещасливого життя.

Рута — багатолітня рослина. Її цілющі властивості добре відомі в народній медицині. У народній поезії руту супроводжують епітети: яра (тобто молода), крута, сувора, зелена. Рута або вінок, сплетений із неї, є символом дівування; образ зів'ялої, розтоптаной, розсипаной руту означає втрату дівочтва.

В народних піснях красива, струнка дівчина або заміжня жінка порівнюється з тополею. Рубання тополі, так само як і калини, символізує заручення та одруження дівчини.

Часник відігравав важливу роль як оберег від злих сил, а також у практиці народної медицини. Вживався для профілактики інфекційних захворювань. У день весілля часник вплітали у вінок молодої або зав'язували між її волоссям для охорони від усього злого.

Фауна як об'єкт персоніфікації. У традиційних уявленнях українців значне місце відводилося багатому і різноманітному світу тварин. Звірі, птахи, плазуни, земноводні, комахи присутні в народних обрядах та іграх, у системі прикмет і ворожінь тощо. Тут є всі підстави вбачати рудименти давнього культу тварин у поєднанні з пізнішим нашаруванням

християнських світоглядних елементів. Останні представлені здебільшого у формі апокрифічних легенд про походження диких і свійських тварин та птахів.

Бджола традиційно користувалася великою шаную; вважалося, що вона походить із раю. Бджолиний мед і віск займали особливе місце у народній медицині, а також в обрядовій атрибутиці. Приходячи вранці на пасіку, пасічник вітав бджіл спеціальними молитвами або примовками. Покровителями бджільництва вважалися святі Зосима і Савватій, ікони яких ставили майже на кожній пасіці.

Вовк завжди вважався сміливим, підступним і небезпечним звіром. За поліськими переказами, цей хижак був створений чортом саме на шкоду людині. Водночас вовкам приписували здатність знищувати чортів. В українському фольклорі популярними були сюжети про вовкулаків — людей, котрі вміють обертатися вовками або обернених проти своєї волі.

Ворон уявлявся переважно в темному світлі і користувався недоброю славою. Вважалося, що його каркання над хатою віщує лихо або близьку смерть когось із членів сім'ї. Галичани вірили, що чорт може прибирати подобу ворона і в такому вигляді з'являтися поміж людей.

У багатьох місцевостях України існувало повір'я, що своєрідним покровителем обійстя, його охоронним талісманом, котрий приносить багатство і щастя стає вуж, який оселяється в хаті. Відтак цього плазуна не можна було вбивати.

До гадюки ж (а так переважно називали змії узагалі) українці ставилися неоднозначно. Переказували, що той, хто скуштує відварене м'ясо гадюки, здобуває не тільки особливу, «змійну», мудрість, а й знання таємниць природи, здатність розуміти мову звірів та рослин. Шкіра, яку гадюка скидає під час линяння, наділялася цілющими властивостями. Нею обкурювали хворого на лихоманку, прикладали до ран, вважали засобом, що сприяє росту волосся, застосовували при хворобах очей, від зубного болю. Із лікувальною метою вживали також гадючий жир, зуби та мозок.

Горобець повсюдно вважався нечистим птахом. У цьому відобразились як християнські уявлення, так і те, що він шкодили посівам. За народними повір'ями, багато горобців гине в так звану горобину ніч, що настає напередодні св. Семена (1 вересня ст. ст.) і супроводжується дощем, громом і блискавкою.

Жаба, як і змія, наділялася здатністю приносити людині як добро, так і зло. За деякими легендами, вона була створена самим Богом або чортом. Убивство жаби вважалося тяжким злочином. Водночас вона виступала уособленням нечистої сили, а укуси цілком безпідставно вважали небезпечними й навіть смертельними. У тому, що жаба перебігає дорогу або з'являється в хаті, бачили недобру прикмету. Жаба здавна використовувалася в замовляннях, ворожіннях та інших магічних діях як приворотний або відворотний засіб. Мертву жабу прикладали до наривів, сушену носили на шиї як ладанку, іноді нею обкурювали немічних.

Заєць, як і деякі інші тварини, пов'язувався із нечистою силою. Вважали, що він створений чортом і служить йому, тому зустріч із цією твариною віщує невдачу. Щоб запобігти цьому, на дорогу кидали жмут сіна. У казкових сюжетах заєць переважно уособлює боягузтво.

Зозуля поряд з вороном і совою віщувала строки життя і смерті, щасливе або нещасливе заміжжя, а також природні явища чи стихійні лиха. Вважалося, що зозуля може накувати добробут на весь рік, якщо при першій зустрічі з нею маєш у кишені гроші. Голос зозулі був передвісником доброго або поганого врожаю. В українському фольклорі вона порівнюється з дівчиною або молодою жінкою, нещасливою в подружньому житті.

Кінь здавна користувався традиційною пошаною: адже його роль у господарській діяльності та житті людини була неабиякою. Кінський череп наділявся властивостями оберега від нечистої сили, вважався символом родючості. З віруваннями тісно пов'язаний звичай прикрашати дах будівлі стилізованими кінськими головами, зверненими у протилежні боки. Оздоба, що мала назву коник, зустрічалася в оформленні інтер'єру хати. Загальнопоширеним було вірування, що знайти кінську підкову в дорозі є доброю прикметою. Водночас не менш поширеним було ставлення до коня як уособлення нечистої сили, котра могла перевтілюватися в цю тварину.

Кіт, за деякими легендами, був створений Богом; це чиста тварина, прихильна до людини. В деяких місцевостях коту приписували здатність охороняти обійстя від усього злого. Разом із тим чорна кішка виступала улюбленою у народі формою уособлення нечистої сили.

Коза в традиційних віруваннях українців відігравала неоднозначну роль. З одного боку, ця тварина вважалася породженням диявола. Побутувало уявлення, що відьма боїться кози і ніколи не відбирає у неї молоко. Козла тримали у стайні разом з кінями для охорони від нечистої сили, а також для того, щоб чорт їздив на ньому і не мучив коней. Водночас коза символізувала родючість і життєву силу. Згадаємо хоча б традиційні обходи села з «козою», які влаштовувалися на Різдво у багатьох місцевостях України.

За народним повір'ям, курка, яка починає співати, мов півень, віщує смерть господареві або комусь із членів сім'ї, а в деяких місцевостях, навпаки, це вважалось доброю прикметою, оскільки вона відганяє нечисту силу. Як обрядовий атрибут, що символізує продовження роду, курка використовувалась у весільному ритуалі. Смажена вона була обов'язковою обрядовою їжею молодих.

В українців склалося доброзичливе ставлення до ластівки як божої пташки. У колядках ластівка віщує господареві добробут, сім'ї — щастя і благополуччя. Доброю прикметою вважалось, якщо ластівка зів'є гніздо на хаті. Також вірили, що і лелека приносить щастя тій оселі, де він збудує гніздо.

Миша як давній супутник людини займає помітне місце в народних повір'ях, прикметах та фольклорі. Вона вважалась нечистою твариною. На Поділлі та Гуцульщині переказували, що миша прогризла дірку в Ноевому ковчезі, і рід людський врятувався лише завдяки котові, який задушив миш і заткнув дірку своїм хвостом. Мишу й кажана народ тісно пов'язував із світом відьом і чарівників, які можуть обертатися в цих тварин або перетворювати на них людей. Кістки кажана використовували у ворожінні як приворотний засіб.

За народним повір'ям, крик півня, що віщує наближення дня, відганяє від хати нечисту силу і злих духів. У численних оповіданнях про відьом, чортів та упирів людина, що протистоїть потойбічному, повинна протриматися цілу ніч, поки не заспіває півень. Тоді нечиста сила змушена відступити. Особливими властивостями народна уява наділяла червоного півня. Вважалось, що він приносить щастя, охороняє худобу від відьом, а маленьких дітей — від підміни нечистою силою.

Сова здавна була уособленням темних, зловісних сил. Крик сови вночі віщує нещастя. Вірили, що по ночах сова показує чортові гнізда інших птахів, тому вдень птахи переслідують її, аби помститися.

Можна стверджувати, що в цілому для народних вірувань, повір'їв та уявлень характерні певні філософські узагальнення, що ґрунтуються не лише на обожнюванні сил природи, а й на багатомістовому досвіді. Водночас цей досвід нерідко сприймався народною свідомістю гіпертрофовано, з великою часткою фантазії та ірраціоналізму. Віра у надприродне — головне, що єднало суто народні та офіційно-релігійні вірування; співвідношення ж надприродного і набутого досвідом — це те, що відрізняло ці два шари духовної культури українського народу.

Пантеон слов'яноукраїнських язичницьких богів досить розмаїтий; і хоча він і не втілюється у струнку генеалогічну систему, але став міцною духовною основою життєвого ладу та рівноваги між земним і космічним. Саме цю філософську сутність він і передав у спадщину наступній релігійній системі. Для етнографії демонічний світ являє неабиякий інтерес насамперед у плані пізнання духовного розвою людини, розкриття етнічних символів, утілених у демонічні образи. А пандемоніум українців, як ми могли пересвідчитися навіть із цього стислого огляду, — надзвичайно багатий.

Процес взаємодії демонологічного і християнського не такий вже й однозначний, як і неоднозначне ставлення до них людей. Для українця велике значення мають релігійно-церковні обряди, проте навіть найревніший християнин свідомо чи несвідомо дотримується двовір'я.

Теми доповідей, рефератів:

1. Український Пантеон

При підготовці доповіді, реферату, аналітичного огляду тощо, студенти можуть, поряд з цим, готувати дидактичні наочні посібники у вигляді таблиць, кодограм, слайдів, малюнків, портретів відомих фахівців, препаратів тощо).

Підведення підсумків – формулювання висновків з теми.

Список рекомендованої літератури:

Основна (базова) література:

1. Історія та культура України: навчальний посібник / уклад. Дедурін Г. Г., Іванов С. Ю., Чорний І. В. Харків, 2017. 108 с.

2. Історія української культури : національний підручник / В.А. Качкан, О.Б. Величко та ін.; за ред. В.А. Качкана. К.: ВСВ «Медицина», 2021. 368 с.

Допоміжна:

3. Колтунов О. Ю., Уварова О. О. Історія української культури : навч. посібник. Одеса : ОНМедУ, 2011. 316 с.

4. Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. Харків : Фоліо, 2005. 508 с.

5. Макарчук С.А. Етнічна історія України: навчальний посібник. К. : Знання, 2008. 471 с.

6. Українська мова. Історія України. Історія української культури : Практикум / О. Ю. Колтунов, О.О. Сікорська, О. О., О. О. Уварова, О.С.Шаніна, Н.О.Каравацька. Одеса : ОНМедУ, 2012. 360 с.

7. Українці: Свята. Традиції. Звичаї / Уклад. І. Коверець. Донецьк : Альфа-Прес, 2004. 304 с.

Електронні інформаційні ресурси

1. Історія України (Давня історія, Середні віки, Новітній час, тощо), бібліографія, картографія, наукові публікації, тематичні ресурси, дослідження та інші *матеріали з Інституту історії Національної Академії наук України* - http://www.history.org.ua/?litera&getFromProject=_edz_

2. Український історик. Історія України: давня, середньовічна, нова, новітня, Всесвітня історія, Античність, день в історії, першоджерела, документознавство та архівна справа - <http://istoryk.in.ua/>

Практичне заняття 13

Тема. Система традиційних взаємин та поведінки в українському суспільстві. Сімейна обрядовість українців.

Мета: Визначити особливості української системи взаємин та поведінки в суспільстві, охарактеризувати сімейну обрядовість українців. Звернення до традиційної культури спонукає до замислення над національними витоками. Традиційні взаємини та сімейна обрядовість яскраво ілюструє традиційне українське суспільство. Визначення особливостей української системи взаємин та поведінки в суспільстві, охарактеризування сімейної обрядовості українців допомагає зрозуміти повсякденну традиційну українську культуру та менталітет.

Основні поняття: особливості української системи взаємин та поведінки в суспільстві, сімейна обрядовість українців

Обладнання: конспект заняття, ілюстративний матеріал на електронних носіях

Навчальний час: 2 год.

План

Організаційний момент (привітання, перевірка присутніх, повідомлення теми, мети заняття, мотивація студентів щодо вивчення теми).

Контроль опорних знань

1. Громадська думка – чинник традиційних норм спілкування.
2. Корпоративність міського суспільства.

3. Толока.
4. Сімейна обрядовість (весільна, родильна, похоронна).

Тестові завдання (питання з однією правильною відповіддю)

1. За якої умови було можливе розлучення:
а) через зраду
б) через матеріальні складнощі
в) через відсутність дітей
г) через відсутність кохання
2. Які типи сімей існували в Україні:
а) прості, складні
б) повні, неповні, складні
в) прості та розширені
г) прості, складні, розширені
3. Толока –це:
а) скупчення людей
б) вид рослини
в) колективна праця
г) приготування маку
4. Перерахуйте види толоки:
а) безвідробіткові, відробіткові, оплачу вальні
б) термінові, дострокові
в) обов'язкові, вільні
г) дитячі, молодіжні
5. Форма дозвілля в українському селі називалась:
а) забави
б) ігрища
в) вечорниці
г) свята
6. Весільна обрядовість налічувала:
а) 4 цикли
б) 10 циклів
в) 3 цикли
г) 6 циклів
7. Запити, сватання, оглядини й заручини це обряди
а) перед весільного циклу
б) власне весільного циклу
в) після весільного циклу
г) родильного циклу
8. Дівич-вечір, посад, розплетення коси нареченій, вбирання вінка це обряди
а) перед весільного циклу
б) власне весільного циклу
в) після весільного циклу
г) родильного циклу

9. Що таке «крижма»:

- а) страва
- б) полотно для хрещення дитини
- в) вид одягу
- г) український народний звичай

10. Пострижини дитини це

- а) надання їй імені
- б) обряд під час святкування першої річниці
- в) відвідування сім'ї з дитиною родичами
- г) передпологовий обряд

Обговорення теоретичних питань:

Громадська думка – чинник традиційних норм спілкування. Сім'я – коло родичів – сільська громада – механізм формування і контролю громадської думки. Корпоративність міського суспільства. Цехова ієрархія. Традиційна взаємодопомога – спростування усталеної думки про індивідуалізм українців. Толока. Побратимство та кумівство. Звичаєві норми спілкування й дозвілля (контроль часу роботи і відпочинку, статево-вікова сегрегація в системі обрядовості). Осередки громадського дозвілля (церква, майдан коло церкви, корчма). Сімейна обрядовість (весільна, родильна, похоронна).

Громадська думка – чинник традиційних норм спілкування. Сім'я – коло родичів – сільська громада – механізм формування і контролю громадської думки.

Громадська думка кожній віковій групі неофіційно визначала межу її можливостей. Задавалася «програма», яку можна окреслити так: спочатку – набиратися розуму й досвіду, потім – створити сім'ю і господарство, нарешті – досягти матеріального добробуту. Народне прислів'я так відбиває цю схему: «До двадцяти – не мудрий, до тридцяти – не жонатий, до сорока – не багатий – круглий дурень». Хоча побутувало й інше прислів'я: «Не вчися розуму до старості, але до смерті».

Українське суспільство базувалося на системі традиційних зв'язків та громадських спільнот, що забезпечували в ньому порядок. Ядром системи виступала громада — самоврядне соціально-побутове утворення. На зламі XVI—XVII ст. виникає копна, або дворищна, сільська громада замість родової общини — верві.

Механізм формування громадської думки був досить складним і мав кілька контрольних інстанцій. Перший рівень — сім'я. За порядком у родині, як і поведінкою кожного її члена, слідкував голова сім'ї. Коли щось траплялось у родині, саме він вислуховував на загальних зборах безсторонні слова на власну адресу та адресу своєї родини. Тому голови домогосподарств дбали про репутацію сім'ї — і ця репутація нерідко зберігалася від покоління до покоління. Другий рівень контролювання усталених норм поведінки — коло родичів, котрі слідкували за репутацією всього роду. У концентрованому вигляді контроль за дотриманням сільських етичних традицій здійснювався сільською громадою, яка дбала не тільки про порядок у селі, а й про репутацію села серед навколишніх сіл. У свою чергу, ця репутація залежала від діяльності сільської громади. Тому і сама громада постійно перебувала в полі зору громадської думки; остання виявлялася на сільських сходах через характеристики, що давалися сільській старшині їх односельцями. Такі принципи самоврядування і контролю забезпечували порядок у традиційному українському селі та стабільність моральних устоїв.

Сім'я – це об'єднання людей на основі шлюбу або кровної спорідненості, які пов'язані між собою спільністю побуту та взаємною відповідальністю.

Структура сім'ї – це спосіб і організація зв'язків між складовими частинами (батьками, дітьми, подружжям), характер їх взаємовідносин у процесі життєдіяльності, типи авторитету.

Існувало декілька типів сімей.

Проста сім'я складається з однієї шлюбної пари (чи одного з батьків) з неодруженими дітьми (або без них). Вона може бути кількох видів: подружня пара; повна сім'я – батьки та діти; неповна сім'я – один з батьків та діти.

Найпоширенішою в Україні була повна сім'я, але інколи в українських селах траплялися і неповні сім'ї. Як правило, вони виникали внаслідок смерті одного з подружжя і дуже рідко – через розлучення. Єдина причина розлучення, яку до певної міри могла якщо не виправдати, то хоча б зрозуміти громада, – це відсутність дітей. Загалом у народі засуджувалась невірність, люди були проти розірвання шлюбу. Такої ж позиції дотримувалась церква.

Часом з різних причин чоловік чи жінка полишали свою сім'ю і створювали нову, в якій жили «на віру» (без церковного шлюбу). У селі такі невінчані подружжя не вважали за сім'ї. До них ставилися негативно, оскільки такий крок вважався гріхом.

Складна сім'я складається з декількох кровно споріднених простий сімей, кожна з яких може бути повною чи неповною і включати інших родичів. Існує кілька різновидів складної сім'ї: батьківська – одружені сини і доньки живуть разом з батьком; братська – після смерті батька одружені брати і сестри продовжують жити під одним дахом.

Перехідним типом між простою і складною є розширена сім'я. Вона складається з однієї подружньої пари з дітьми і окремих близьких чи далеких родичів. Часто цей тип сім'ї існував досить тривалий час.

Громада – це така структурна одиниця, яка має спільну територію й певну власність, свій уряд і згідно з установленими нормами регулює усі аспекти життя своїх мешканців.

У структурі сільських громад основну масу становило селянство, яке поділялося за часів панщини на категорії за тими функціями, які воно виконувало стосовно панського двору, а після реформ 1848 р. і 1861 р. – на стани й прошарки за майновими ознаками.

До складної внутрішньої структури належали різні групи селян, об'єднані за певними інтересами, зв'язками тощо. Це були насамперед сусідські, родинні, вікові, виробничі, конфесійні мікрогромади. Одні з них вважалися сталими (родинні, конфесійні), а інші – тимчасовими (молодіжні, заробітчанські). Характерною рисою сільських громад в Україні було те, що вони спиралися на зв'язки малих спільнот. Найбільш виразно простежувалися родині та сусідські зв'язки.

Складна структура громад визначала стосунки мешканців, ступінь та форми їх участі у різних сферах життя, виборні та інші права.

Корпоративність міського суспільства. Цехова ієрархія.

Міське населення України також об'єднувалося в окремі громадсько-виробничі організації, котрі відповідно і визначали особливість його побутового укладу. Можна без перебільшення стверджувати, що все населення традиційного українського суспільства, а передусім міське, мало корпоративний устрій. Цьому особливо сприяло магдебурзьке право — своєрідне самоврядування міст, що було характерним для XVI—XVIII ст.

Корпорації створювали необхідні умови для професійної діяльності своїх членів, забезпечуючи їм повну свободу діяльності і захист від будь-якої сваволі з боку феодалів. Основним типом міських корпоративних об'єднань були цехи, і це природно, оскільки вони об'єднували ремісницький та робітничий люд, що становив більшість міського населення. Окремі цехові організації об'єднували і гончарів, і ковалів, і теслярів, і каменярів, і лікарів, і торгівців, і музикантів, і цирульників, і рибалок тощо.

Цехи середньовічних українських міст — це насамперед професійні об'єднання, утворені в інтересах функціонування певної галузі ремісництва. Цех мав статут, котрий визначав обов'язки та правила поведінки членів цеху, його структуру і систему взаємовідносин з іншими корпораціями, а також «право» цеху на свободу діяльності та відправу культу. Воно формувалося відповідно до норм звичаєвого права і затверджувалося верховною владою: королем на території Західної України, царем або царською адміністрацією — в Лівобережній Україні.

Цех будувався на принципах ієрархії, складаючись із різних соціально-професійних та соціально-вікових груп. Власне, членами цеху вважалися лише майстри, проте вони поділялися на окремі розряди: на старших і на молодших майстрів (згідно з статутними нормами називалися «братами»). Старші майстри об'єднувалися у раду старійшин, на основі якої утворювалась колегія столових — орган міжцехового об'єднання. Його справами керувала управа, що складалася з цехмістра, його помічника — молодшого (другого) цехмістра, лавника, ключника, писаря та молодшого брата. Голова цеху — цехмістер — слідкував за дотриманням статуту, розпорядком роботи цеху, виробничим процесом, підготовкою учнів до ремісничого цеху.

Кожний цех мав свою скарбницю, до якої надходили кошти через вступні внески, штрафи і щоквартальні платежі. Скарбниця надавала грошову допомогу членам цеху, коли вони хворіли, а також їхнім сім'ям у разі смерті годувальника. Взагалі цехове братство являє собою історичний приклад досить повної соціальної справедливості, бо воно турбувалося як про працюючих членів цеху, так і про хворих, немічних, таких, що тривалий час не мали замовлень і, отже, постійного заробітку, про малозаможних майстрів, а особливо підмайстрів, вагітних жінок-майстринь, про бідних учнів-ремісників.

Традиційна взаємодопомога – спростування усталеної думки про індивідуалізм українців. Толока.

У господарському житті громад побутував прадавній, відомий усім слов'янським народам звичай взаємодопомоги. Підставою для добровільного тимчасового кооперування в праці була, насамперед, слабка оснащеність більшості селян сільськогосподарським реманентом і тягловою силою, брак поденних робітників, а також терміновість виконання певної сільськогосподарської роботи. Поширеною формою взаємодопомоги була супряга. Вона полягала у співпраці двох сусідів (найближчих за проживанням або тих, чий поля межували). На певний час вони об'єднували тяглову силу і користувалися нею спільно. Супряжні роботи починалися уже взимку, під час вивезення гною. Цю роботу виконували почергово, за домовленістю, незалежно від кількості землі в обидвох господарів. Убогим, які не мали робочої худоби, допомагали заможніші – безкоштовно або за якусь послугу.

Термінові або трудомісткі роботи виконували толокою. Сходилися на толоку найчастіше після попереднього запрошення. Не піти на толоку – означало образити господаря.

В Україні толокою переважно будували хати та інші господарські споруди, косили сіно, жали, копали картоплю тощо. Громадські будівлі зводили майже виключно толокою. Види робіт, які виконувались толокою, нерідко мали територіальне обмеження. Толоки були безвідробіткові, відробіткові та оплачувані. Без відробіткові найчастіше організовувалися у тих випадках коли допомагали з милосердя.

Добровільно чи за рішенням громадського уряду збирались на невідкладні роботи до тих сімей, де дорослі члени були хворими або немічними; ця допомога надавалась без жодної компенсації. Найчастіше громада допомагала вдовам, солдаткам, погорільцям і тим, що потерпіли від повені. Останнім усім селом в короткі терміни зводили житло, зносили одяг, харчі, допомагали посівним матеріалом.

Залежно від виду робіт толоки були чоловічі, жіночі, мішані та молодіжні. На будівельних роботах, сінокосах, вивезенні гною працювали чоловіки; у згрібанні й скиртуванні сіна брали участь також дівчата та жінки. На толоках з участю жінок найчастіше терли льон, скубли вовну, пряли вовну чи лляне повісмо, дерли пір'я до чищення капусти і кукурудзи сходилась виключно молодь. Такі толоки, як правило, були без відробіткові, однак з обов'язковим частуванням.

Час лаштування та тривалість толоки залежала від характеру, обсягу та трудомісткості запланований робіт. Так, запрошені до сінокосів працювали від зорі, до будівельних робіт – від самого ранку до вечора, дерти пір'я – з обіду до пізньої ночі, кукурудзу й капусту чистили тільки ввечері.

Побратимство та кумівство.

Усталені звичаї взаємодопомоги, що так вирізняли слов'яно-українську громаду, стали основою для виникнення таких оригінальних явищ, як побратимство (посестринство), кумління та кумівство, їхні історичні коріння сягають ще докиївської Русі.

Обряди братання були різними, паралельно побутуючи деінде в Україні майже до XVIII ст. Ті, хто браталися, в присутності свідка клялися «до віку бути рідними братами», тричі обіймалися, тричі цілувалися, іноді обмінювалися дарунками. Символом клятви при цьому виступала земля: названі брати повинні були з'їсти жменю землі. До речі, саме так передусім клялися й запорізькі козаки.

Хрестове побратимство ототожнювалося з християнськими символами: ті, хто братався, обмінювалися натільними хрестами, одержуючи назву хресних братів. Приходили до церкви і клялись перед храмовою іконою у вічній братерській любові та відданості. Згідно з церковними канонами хрестове побратимство прирівнювалося до спорідненого братства, а тому визнавалося за гріх кровозмішення не тільки у родстві, але й у кумовстві, сватовстві та побратимстві. Щоправда, серед козаків був поширений дещо інший звичай — намагалися з'єднати своїх дітей шлюбом, аби міцнішими були взаємини між родинами хресних братів. Побратимство в середовищі українців могло укладатися не тільки між чоловіками, а й між хлопцем і дівчиною. До побратимства нерідко вдавалися сироти, котрі не мали старших братів. Давши клятву на вірність, парубок опікав дівчину, проводжав її на вечорниці, справляв їй весілля, залишаючись хресним братом і після заміжжя дівчини.

Посестринство (посестріє) було аналогічним звичаєм у жіночому середовищі і достатньо поширеним в Україні. Воно також існувало в двох варіантах: названому і хресному. Можна виділити три його різновиди: однокупельне, звичайне і кумленне. Перший різновид посестрин, пов'язаний із хрещенням немовлят, коли їхні батьки-побратими, бажаючи продовжити братні узи через дітей, хрестили їх у одній купелі. Такі діти називалися «однокупельними» (хресними) сестрами і братами. Звичайні посестрини майже не відрізнялися від побратимства: сестрилися так само, як і браталися. Тільки подарунки були іншими: рушник, курка або щось з жіночого господарства. Давній звичай кумлення був відомий здебільшого як посестринство дівчат і відбувався у вигляді ритуалу «завивання берези»: дівчата ставали парами у танок і, проходячи під березою, обмінювалися хустками або намистом — сестрилися, присягаючись вічною дружбою.

Кумівство — ще один поширений в Україні різновид духовної спорідненості, спрямований на опікування дітей, а через них — і на духовні взаємини між їхніми батьками. Розрізняють три варіанти кумівства: 1) історично найдавніший варіант - це такий, коли для хресника обирали одного кума або одну куму; 2) пізніший варіант — обрання пари кумів; 3) регіональний підтип колективного кумівства — обрання декількох пар кумів.

Коріння інституту кумівства, зокрема першого його варіанта, сягає часів матріархату, коли всі народжені в роду діти вважалися причетними до матері, а їхні брати брали на себе їх опіку. Цю практику пізніше використала християнська церква в обряді хрещення, визначивши для новонародженого «воспреемника» — в миру хрещеного батька. Народна ж традиція мала інші символічно-числові критерії, віддаючи перевагу парі. Саме тому і хрещених батьків обирали пару, називаючи їх кумами. Така практика колись побутувала скрізь по Україні, але пізніше (деякі дослідники по'язують це з проникненням в Україну католицького віросповідання) у куми почали обирати кілька пар кумів.

Розрізнялися куми і за способом їх обрання, поділяючись на проханих (кликаних), стрічених (здибаних, стрітених) і одкупних. Кумів на кумівство, як правило, запрошували переважно з кола близьких добропорядних людей, що жили у парі. Запрошувати йшов батько немовляти з хлібом-сіллю та дарунками (крижмом).

У разі, коли діти в родині часто вмирили або хворіли, вдавалися до інших способів обрання кумів: або запрошували першого стрічного, «божого посланця» — стрічного кума, або наймали кумів за гроші, «одкупали».

Звичаєві норми спілкування й дозвілля (контроль часу роботи і відпочинку, статево-вікова сегрегація в системі обрядовості).

Уся багатогранна життєдіяльність громади виявлялась е тільки в буднях і праці, а й у святах, на дозвіллі. У житті українського народу вагоме місце посідала церква. Природне середовище, предковічні звичаї та вірування творили особливий тип релігійності. Загалом селяни прагнули жити за законами християнської моралі, божими заповідями, сумлінно дотримувалися сповіді й постів, постанов церкви про то, що святковий день треба святкувати, бо праця в цей день – гріх.

Відповідні дні церковного календаря відзначалися всіма, але вважалися святами для певних категорій людей, об'єднаних за віком чи заняттям. До гуртування за віком завжди найбільш схильною була молодь. У кожній молодіжній групі був свій визнаний ватажок, без якого не відбувалась жодна забава.

У житті сільської молоді в Україні помітне місце займала узвичаєна форма дозвілля – вечорниці. Їх організували насамперед дівочі громади, вибираючи місце проведення вечірок. Найчастіше збиралися в одній хаті, рідше – почергово у тих оселях, де буда дівчина.

Вечорниці виконували подвійну функцію: передусім це були зібрання молоді для праці в гурті, про що свідчить їх паралельна назва – «прядки». Дозвілля було ніби фоном для праці забави починалися лише після того, як молодь потомилася.

Осередки громадського дозвілля (церква, майдан коло церкви, корчма).

Місцем найбільш масових зустрічей була церква. Під церквою відбувався обмін інформацією, обговорювались господарські питання. Після богослужіння чоловіки збиралися перед церквою, подекуди – під дзвіницею або громадською хатою, щоб від старости почути розпорядження, а також урядові накази.

Подальше обговорення переносилось до корчми. Сюди прямували в години дозвілля чоловіки і жінки для розмови зі знайомими чи приятелями. Тут, як і під церквою, групувались за віком. Молодь, як правило, сходилась під корчму для розваг. Колективне дозвілля на виду у всього села давало можливість молодим із розмов старших краще пізнати сучасне і минуле, засвоїти звичаї⁴ тут відбувався обмін думками з широкого кола питань, оцінювались різні події. А старше покоління, спостерігаючи за дозвіллям молоді, одержувало про неї додаткову інформацію. У корчмі з'ясовувались стосунки між односельцями, вирішувались суперечки, укладалися угоди.

Сімейна обрядовість (весільна, родильна, похоронна).

До традиційної сімейної обрядовості належать обряди, пов'язані з біологічним циклом існування людини – народженням (пологові звичаї та хрестини), одруженням (шлюб, весілля), смертю (похорон і поминки).

Весільна обрядовість. Традиційний український обряд весілля поділяється на три цикли: передвесільний, власне весільний і після весільний. У різних етнографічних районах України кожному з них були властиві свої ритуали, обряди та звичаї.

До передвесільного циклу належать обряди, пов'язані з досягненням згоди молодих і їх родин на шлюб: запити, сватання, оглядини й заручини.

Власне весільна обрядовість починалася із запрошення гостей, потім – дівич-вечір, посад, перепій молодих, розплетення коси нареченій, вбирання вінка, обмін подарунками між молодими та ін..

Найбільш пишною обрядовістю відзначався весільний день. Головний весільний день закінчувався обрядами шлюбної ночі: переодягання молоді, виведення її до гостей. Важливе місце відводилося циклу обрядів після шлюбної ночі, що символізували приєднання невістки до родини чоловіка: розтоплення печі, посилення по воду, скроплення водою господарства, приготування обіду, частування свекрів.

Після весільні обряди повинні були зміцнити зв'язок між родинами молодих і полегшити при звичаєння молоді в чужому домі. Останній після весільний обряд – калачини, честь, дякування, хлібини або розхідний борщ – відбувався через місяць після весілля.

Весілля було однією з найважливіших подій у житті, а традиційний “весільний” ритуал – чудовим явищем народної культури, який складався з складного комплексу різноманітних елементів. В українців існувала своєрідна система дошлюбних стосунків, яка проявлялася у формі знайомства, залицяння, сватання і т.і. Звичайно молодь спілкувалася в межах свого села або вулиці, але не виключався вибір нареченого за межами місця мешкання. Традиційно місцями зустрічей були свята з танцями та іграми, спільна робота (“толока”). Частіше за все молодь збиралася на “вечорниці”, куди не пускалися дорослі. Для проведення вечорниць звичайно наймали хату (найчастіше у вдів), приносили їжу, влаштовували танці. Врешті-решт, основною функцією вечорниць був вибір судженого.

У більш ранні часи вибір нареченого цілком залежав від волі батьків, як, зрештою, і всі питання, пов'язані зі шлюбом.

Власне весільний ритуал складався з цілого ряду обрядів, необхідних для надання шлюбу юридичної сили. В українському середовищі шлюб вважався далеко не особистою справою, тому на нього мали великий вплив як родичі, так і оточення (друзі, дівоча і парубоцька громада, сусіди тощо). В основі шлюбу в Україні в XVI-XIX ст. були “змовини”, “згода” – певна угода, яка укладалася між батьками та родичами молодого і молоді за посередництвом сватів. Починаючи з XVII ст. шлюбна угода оформлялася письмово (спеціальними документами – шлюбними або виновними листами), особливо коли молодим давали (дарували) земельний наділ. Церковне освячення шлюбу входило в побут поступово, починаючи з XVI - XVII ст. аж до XIX ст., але скрізь поєднувалося з традиційними звичаями й обрядами.

Починалося все зі сватання, коли запрошені женихом старости (свати) з близьких родичів, взявши обрядовий хліб, йшли до батьків нареченої для отримання попередньої згоди на шлюб. Часто це відбувалося пізно ввечері для збереження таємниці. Вівся традиційний діалог (із згадкою мисливця і куниці, купця і товару, біблійних персонажів). Якщо згода була отримана, наречена пов'язувала сватам рушники через плече, а жениху подавала на тарілі хустку, нерідко виготовлену нею, потім запрошувала за стіл. У разі відмови дівчина повертала старостам принесений хліб, а жениху могла подати гарбуза.

Після успішного сватання відбувалися “оглядини” нареченої, а також достатку будинку і господарства молодого (іноді, щоб продемонструвати багатство, батьки жениха йшли на хитрість - брали у сусідів коня, мішки з зерном і т.і.). Потім наступали “заручини” - скріплення договору про шлюб, після якого відмова вважалася недопустимою і спричиняла, крім громадського осуду, ще і відчутний грошовий штраф.

Далі починався період підготовки до весілля, яке звичайно грали восени з Покрови (1 жовтня) до Пилипівського посту (14 листопада) або взимку з Хрещення (19 січня) до Масниці.

Передвесільні дії починалися з відправлення молодого і молоді на “запросини”. Запрошували звичайно всіх родичів, сусідів. Наречена з дружкою заходили в будинок і, вимовляючи традиційну фразу: “Просили мамо і тато на хліб-сіль, і я прошу на весілля”, - клали на стіл обрядовий хлібець- “шишку”.

Обов'язковою обрядовою дією було прощання жениха і нареченої зі своєю свободою, акт їх відокремлення від несім'яної групи молоді. Особливою ліричністю відзначався “дівич-вечір” напередодні весілля, який символізував перехід дівчини в новий статус. Подруги плели вінки і виготовляли “весільне гільце” - обліплювали тістом гілку сосни, вишні, черешні, випікали і прикрашали калиною, кольоровими стрічками. Вже в кінці весілля молода відламувала гілочку від “гільця” і роздавала дружкам. На вечорі у жениха виготовляли інший атрибут - весільну шаблю, також яскраво прикрашену. На весіллі ці предмети символічно об'єднувалися. Завершувався вечір “посадам” окремо в хатах жениха і нареченої, коли батьки благословляли молодих.

Церковне вінчання проводили іноді в один день з весіллям, іноді заздалегідь, але воно не було головною дією шлюбу. Якщо весілля чомусь відкладалося, звичай не дозволяв вінчаним жити разом. На вінчання молоді вирушали нарізно, отримавши батьківське благословення. Цікаво, що християнський обряд все одно набував у народі магічного характеру. Наречена могла класти за пазуху мак - від корости, а в кишеню - металевий предмет (ключ, ножиці, ніж) від зурочення. У шви одягу з цією ж метою встромляли голки, шпильки, у взуття могли покласти ягоди горобини, а на шию повісити прикраси з бурштину. Після вінчання молодих зустрічали біля будинку нареченої. Вони тричі кланялися її батькам, а ті підносили їм хліб-сіль. У цей же час звичайно відвозили посаг в будинок жениха (скриня, в якій дівчина з дитячих років збирала одяг, рушники, прикраси, і куди ніхто не мав права заглядати). У всьому весільному пересуванні молодих супроводжував “весільний поїзд” - супровід з бояр жениха і дружок нареченої. На шляху жениха декілька разів організовували “перейми”, вимагаючи викуп за наречену. У самому весільному дійстві велику роль відігравали хрещені батьки. Протягом усього весілля здійснювався цілий ряд обрядів, які уособлювали ідею родючості і достатку: обсіпання молодих зерном і дрібними грошима, переступання через кожух. Почесним гостем вважався чаклун, якого кликали, щоб захистити молодих від причини. Він розкидав по хаті шматочки підсоленого хліба, плюнувши тричі на схід, оглядав кутки, насипав в них жито, траву і золу (проти причини і на здоров'я молодих).

Обов'язковим було бучне гуляння, в процесі якого відбувався обряд дарування, поділ весільного короваю тощо. Найбільш драматичним моментом було розплітання коси і покриття голови молодої очіпком. Це символізувало перехід дівчини в заміжній стан. Відтепер вона не мала права ходити з непокритою головою, це сприймалося як великий гріх. За старовинними народними уявленнями, простоволоса заміжня жінка могла накликати хвороби і неврожай.

Наречену відвозили в хату жениха, де здійснювалося обрядове з'єднання - молодим перев'язували руки рушником або поясом. Існувало багато символів з'єднання - дві паляниці, “весільне гільце” і шабля, дві перев'язані ложки.

Весілля закінчувалося обрядом шлюбної ночі, який включав перевдягання молодої, виведення її до гостей, демонстрацію цнотливості. Ритуальне приєднання невістки до рідні чоловіка символізували розпалювання нею печі, приготування обіду, пригощання свекрухи. Другий день весілля знаменувався також рядженням - складними театралізованими діями, в яких злилися ігрові розважальні моменти і магічні дійства. Всі перевдягалися, зображаючи тварин, циган, убогих і т.п. З піснями і танцями вирушали до батьків молодої на млинці. Існував цікавий звичай зображати “фальшиву наречену”. Гостей зустрічав дружок, одягнутий в лахміття, з кропив'яним вінком на голові, вимазаний саженою, і доводив матері нареченої, що він і є її донькою, аж поки не з'являлася справжня молода.

Весілля завершувалося порідненням двох сімей - “дякуванням”. Потім ще протягом місяця відбувалися різноманітні взаємні візити, які остаточно оформляли створення нової сім'ї.

Весільні обряди, правила взяття шлюбу мали суттєві регіональні відмінності.

Оскільки українське суспільство з давніх-давен відрізнялося особливим незалежним статусом жінки, то досить поширеним було сватання дівчини за парубка. За описом І.С.Нечуй-Левицького, дівчина, яка сваталася, приходила в хату до парубка, приносила хліб і сідала на лаву. Люди мали за гріх відмовляти дівчині. На Запорозжжі існував цікавий звичай, коли дівчина чи незаміжня жінка могла обрати собі чоловіком засудженого до страти. На знак свого вибору вона накидала на голову засудженому свою хустку. У цьому випадку останній міг або згодитися на шлюб, і тоді страта відмінялася, вирок скасовувався, або не погодитися, і тоді засуджений страчувався. В історії Січі зафіксовані обидва випадки.

Пологові обряди та звичаї. Вони складаються з трьох тісно пов'язаних звичаїв: передпологовий, власне пологовий і післяпологовий. Перші два включають звичаї, уявлення, повір'я, обрядові дії, метою яких є збереження вагітності та забезпечення успішного перебігу пологів. Післяпологові обряди спрямовані на охорону і очищення матері та дитини, приєднання новонародженого до сім'ї, громади, церкви. Народження дитини було принциповою подією, тому, що ставало фактичним визнанням сім'ї. Бездітна сім'я традиційно вважалася

неповноцінною. Жінки старалися приховати вагітність від злих очей (наприклад, старих дів), намагалися за прикметами визначити стать дитини. Особливо бажаними були хлопчики. Заздалегідь вирішувалося питання про повивальну бабку, від якої багато в чому залежав успіх пологів. Як правило, повитуху запрошували, коли пологи вже починалися, і вона приходила з хлібом, освяченою водою і цілющими травами - “зіллям”. Вона здійснювала в хатині цілий ряд магічних дій, як вважалося, корисних для породіллі, - навстіж розчиняла вікна, відкривала замки, розв'язувала всі вузли. Все це пророблялося для полегшення пологів. Досвідчена повитуха надавала і практичну допомогу. При необхідності вона робила масаж, компреси, розтирання. Сам момент появи малюка на світ також супроводжувався обрядами, бо саме тепер намагалися визначити його характер, майбутній рід занять. Тому пуповину у хлопчиків перерізали на сокирі, у дівчаток - на веретені або гребені для прядіння. Відомі випадки, коли пуповину перерізали на книзі - хотіли, щоб дитина була письменною. Пуповину і послід звичайно закопували в землю, але іноді шматочки висушеної пуповини або “сорочки”, в якій народилася дитина, використовували як оберіг або вірний засіб від безплідності. Потім наставала перша купіль, яка мала і гігієнічне, і магічне значення. У воду для дівчаток додавали “свячене зілля”, мед, квіти або молоко, щоб ті були красивими, корінь оману для хлопчика - щоб був сильним. Малюка обсушували біля печі, яка топилася, прилучаючи нового члена сім'ї до домівки. Сина загортали у сорочку батька, дочку - в материнський одяг. Безліч найнезвичайніших предметів використовували як обереги, які клали в колиску, у повивальник - шматочок вугілля, декілька зерен, сіль, підсолений хліб, ножиці та ін.

Дуже важливим був момент надання немовляті імені, оскільки добре вибране ім'я забезпечувало малюку щастя і благополуччя. Було прийнято давати імена за святцями (в межах 8 днів до і 8 днів після народження). Відомі випадки, коли незаконнонародженим дітям давали немилославні імена. Давні обряди вибору імені були повністю замінені церковним хрещенням – обрядом, який виконується на знак прилучення людини до Бога, християнської віри, очищає душу від первородного гріха. В цьому обряді величезну роль відігравали хрещені батьки дитини - куми. Їх звичайно вибирали серед близьких родичів (кума обов'язково повинна була мати дітей). Саме вони приймали малюка з рук священика, вносили його в будинок і клали на вивернену овчину - символ здоров'я і благополуччя, потім обов'язково обдаровували новонародженого. Інститут кумівства в Україні був дуже поширений. Хрещені батьки шанувалися нарівні з рідними і зобов'язані були всіляко піклуватися про хрещеників. Вони відігравали почесну роль на весіллях, брали участь у вихованні сиріт, але головною вважалася їх духовна спорідненість.

Незабаром після пологів (на 3-7-9 день) влаштовували “родини” - своєрідний очисний ритуал, оскільки породіллі вважалася нечистою. У кімнату, де відбулися пологи, три дні не можна було заходити, до очищення жінка не могла дойти корів, ставити опару, місити тісто, торкатися ікон. У цьому відчувається відгомін дуже давніх язичницьких вірувань. У цей же період молода мати була особливо вразлива для зурочення і причини. Тому за допомогою повивальної баби вона організовувала гостину. Основними обрядовими елементами “родин” були ритуальне обмивання рук матері і повитусі, а також куштування спеціально приготовленої “бабиної каші” (з проса, гречки). Матір, дитину і бабу гості, які прийшли, повинні були обдарувати полотном і монетами. Батько брав у цьому обряді незначну участь. Пізніше відбувалися “одвідки” - сусіди, які приходили по черзі, родичі також приносили подарунки.

Закінчувався родильно-хрестинний обрядовий цикл святкуванням першої річниці народження дитини - “пострижинами”. У сімейному колі за участю сусіда і кумів батько і повитуха стригли малюка. Спочатку на голові вистригали хрестоподібну фігуру, потім стригли наголо. Хлопчика при цьому садили на сокиру, дівчинку - на веретено. Повитуху за це нагороджували, вона також обдаровувала дитину. Всі присутні обов'язково дарували що-небудь малюку “на зубок”. Обстрижене волосся ховали або закопували, щоб уникнути причини. Надалі в селянському середовищі не було заведено відмічати дні народження.

У церковному обряді хрещення на перший план виступають хресні мама і тато (куми). Хресні мама і тато повинні були мати «крижму» – біле полотно, на якому тримали дитину під

час хрещення. Присутність рідних батьків на обряді була не обов'язковою. Хресні батьки мусили бути християнами, тобто хрещеними в церкві, та перебувати у законному церковному шлюбі.

Похоронна і поминальна обрядовість. У похоронних звичаях українців обряди, які стосуються покійника, переплелися з обрядами, що спрямовані на охорону живих. З одного боку – турбота про тіло і душу померлого, бажання віддати йому належну шану, з іншого – намагання охоронити від покійника членів сім'ї, навіть жителів села, а також домашніх тварин, посіви тощо. У різних етнографічних районах України виконувались похоронні та поминальні обряди дещо по-різному. На Гуцульщині, наприклад, на знак того, що в хаті хтось помер, на вікні знадвору вішали білу перемітку, а перед хатою розкладали велике вогнище. Хтось із родичів трубив на трембіті ритуальну сумну мелодію. На Лемківщині до сьогоднішнього дня у вікні хати, де є покійник, ставлять свічку. Після поховання влаштовували поминки, ритуальний обід. Поминали покійника через дев'ять днів, сорок і через рік.

Обряди, пов'язані зі смертю людини, включають поховальні і поминальні. Смерть людини сприймалася і як величезне горе, і як необхідність. Неоднозначне ставлення до смерті обумовило формування складної системи поховальних обрядів, основою яких був культ предків. Всі дії, які супроводили поховання небіжчика, були спрямовані на забезпечення переходу душі покійного на "той світ" і охорону живих від шкідливого впливу духу вмерлого, адже вважалося, що дух за певних умов може повернутися. Після похоронів влаштовували поминки.

Про настання смерті прагнули дізнатися заздалегідь і, по можливості, підготуватися до неї. Немолоді люди готували смертний одяг, матеріал для труни, віддавали розпорядження відносно похоронів, поминок тощо. Існувало безліч прикмет, які провіщали людині кончину. Скрипіли стіни і балки в хаті, раптово зривалася зі стіни ікона, собака вила на будинок, на дах сідав пугач, ластівка або горобець влітали в хату, зірка впала з неба - все це були погані ознаки. Вірили в значення снів - на смерть снилося зведення нової хати, коні, церковний дзвін, про те, що випав зуб тощо.

Біля вмираючого рідні старалися бути невідлучно, щоб полегшити йому відхід з життя. Для цього відчиняли двері, вікна, робили в стіні хати отвори. Після настання смерті завішували дзеркала і виливали всю воду, яка була в будинку. Небіжчика обмивали, а предмети, що використовувалися для цього, ретельно закопували в землю - щоб не нашкодили живим. Потім вмерлих обряджали, звичайно в новий одяг, взували рідко. При похованні неодружених дівчат або юнаків використовували деякі елементи весільної обрядовості. Так, дівчину одягали у весільний одяг, на руку ліпили перстень з воску, пов'язували весільний рушник, розплітали коси. Юнаку прив'язували до пояса червону хустку. Існував звичай вибирати небіжчику пару з числа живих. Вибрані "князь" або "княгиня" грали роль жениха або нареченої, а потім - безутішних вдівців.

Труна звичайно виготовлялася безвідплатно сусідами або родичами. Характерна назва "домовина" свідчила про те, що цей останній притулок сприймався аж ніяк не похристиянському. Про це ж свідчить і звичай класти в труну супутні предмети. Крім хліба і солі, вмерлим вагітним могли покласти повивальник, дітям - іграшку, курцям - люльку. Іноді за пазуху клали три хлібці. Прийнято було також класти обрізані ще за життя покійного нігті і волосся.

Ховали звичайно через три дні після смерті, і в похоронах брало участь, як правило, все село. Тут також дотримувався цілий ряд ритуалів. Труну виносили "ногами уперед", іноді спеціально тричі зачіпаючи за поріг. Ворота могли пов'язати рушником або червоним поясом, а в хліві розсипали овес, щоб худоба не пішла за господарем. Після винесення хату вимітали, підлогу мили або посипали зерном. Відкриту труну звичайно несли на руках або везли на возі, потім, забивши, опускали на рушниках в могилу. Кожний присутній повинен був кинути жменю землі. В Україні було прийнято "печатати могилу" - сипати першу землю на труну хрестоподібно. Обов'язковою була поминальна трапеза з вживанням ритуальних страв, зокрема куті. За столом на покуті покійному залишали місце, кладучи для нього хліб і ложку. Такі ж

поминки влаштовувалися через день, дев'ять і сорок днів, потім через рік. З сороковим днем було пов'язане традиційне уявлення про остаточний відліт душі. Надалі поминальні обряди поєднувалися з релігійними святами. Існували певні правила для поховання померлих не своєю смертю, нехрещених дітей, самогубців, чаклунів і відьом. Їх душі вважалися найбільш небезпечними і шкідливими. Таких небіжчиків ховали за огорожею кладовища, священники відмовлялися їх відспівувати. Ці могили завалювали гілками, камінням, сміттям. Тих, кого вважали чаклунами, ховали звичайно обличчям униз, здійснюючи над тілом складні маніпуляції (забивали в груди осиковий кілок, кололи тіло шилом, засипали очі маком і т.д.). Таким чином намагалися максимально знешкодити злу душу. Після поховання влаштовували поминки, ритуальний обід. Поминали покійника через дев'ять днів, сорок і через рік.

Теми доповідей, рефератів:

1. Українська народна астрономія.
2. Флора і фауна в українських народних казках.
3. Народна українська медицина.

При підготовці доповіді, реферату, аналітичного огляду тощо, студенти можуть, поряд з цим, готувати дидактичні наочні посібники у вигляді таблиць, кодограм, слайдів, малюнків, портретів відомих фахівців, препаратів тощо).

Підведення підсумків – формулювання висновків з теми.

Список рекомендованої літератури:

Основна:

1. Історія та культура України: навчальний посібник / уклад. Дедурін Г. Г., Іванов С. Ю., Чорний І. В. Харків, 2017. 108 с.
2. Історія української культури : національний підручник / В.А. Качкан, О.Б. Величко та ін.; за ред. В.А. Качкана. К.: ВСВ «Медицина», 2021. 368 с.

Допоміжна:

3. Колтунов О. Ю., Уварова О. О. Історія української культури : навч. посібник. Одеса : ОНМедУ, 2011. 316 с.
4. Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. Харків : Фоліо, 2005. 508 с.
5. Макарчук С.А. Етнічна історія України: навчальний посібник. К. : Знання, 2008. 471 с.
8. Українська мова. Історія України. Історія української культури : Практикум / О. Ю. Колтунов, О.О. Сікорська, О. О., О. О. Уварова, О.С.Шаніна, Н.О.Каравацька. Одеса : ОНМедУ, 2012. 360 с.
9. Українці: Свята. Традиції. Звичаї / Уклад. І. Коверець. Донецьк : Альфа-Прес, 2004. 304 с.

Електронні інформаційні ресурси

1. Історія України (Давня історія, Середні віки, Новітній час, тощо), бібліографія, картографія, наукові публікації, тематичні ресурси, дослідження та інші *матеріали з Інституту історії Національної Академії наук України* - http://www.history.org.ua/?litera&getFromProject=_edz_
2. Український історик. Історія України: давня, середньовічна, нова, новітня, Всесвітня історія, Античність, день в історії, першоджерела, документознавство та архівна справа - <http://istoryk.in.ua/>

Практичне заняття 14

Тема. Традиційне господарство і матеріальна культура українців. Вираз ментальності та етнопсихології в народній матеріальній культурі.

Мета: виявити прояв ментальності у матеріальній культурі українського народу; дати вичерпну характеристику національним звичаям і обрядам, впливу духовної культури на

матеріальну, знаходити вплив ментальності та духовності на соціально-побутові відносини в українському суспільстві, на матеріальну культуру та її місце в обрядовій системі українців.

Основні поняття: звичаї, обряди, матеріальна культура, піч, рушники, писанки, витинанки, традиційна кухня.

Обладнання: конспект заняття, ноутбук

План

Організаційний момент (привітання, перевірка присутніх, повідомлення теми, мети заняття, мотивація студентів щодо вивчення теми).

Контроль опорних знань

1. Як впливає місце оселення на етнопсихологічні риси українців?
2. Розкажіть про харчові уподобання українців. Знайдіть символічне значення продуктів харчування.
3. Яку роль грав хліб в обрядово-ритуальній сфері та світоглядних уявленнях українців.
4. Яке ритуальне використання мав одяг?
5. Поясніть символічність рушника у когнітивній моделі світу праукраїнців.

Тестові завдання (питання з однією правильною відповіддю)

1. Хто такий «війт»:

- а) дядько
- б) священик
- в) староста села
- г) сільський голова

2. Мисник це -

- а) людина, що виготовляє посуд
- б) вид тарілки
- в) шафа для посуду
- г) страва

3. Із яких будівель складався селянський двір:

- а) хлів, комора, клуня
- б) сарай, комора, погріб
- в) сарай, літня кухня, пасовище
- г) клуня, погріб, сарай

4. Що таке «бриль»:

- а) шкарпетки
- б) краватка
- в) капелюх
- г) стрічка

5. «Намітка» це -

- а) прикраса з бісеру
- б) головний убір
- в) святкова сорочка
- г) весільна спідниця

6. Що таке «загальний схід»:

- а) день сонячного рівнодення
- б) загальні збори представників від усіх господарств
- в) обряд перед весіллям
- г) обряд напередодні нового року

7. Головна деталь чоловічого одягу, без якої не виходили з дому
- а) комір
 - б) кишень
 - в) пояс
 - г) гудзик
8. Обов'язковий елемент української хати та, за повір'ями, місце перебування домовика
- а) ліжко
 - б) піч
 - в) стіл
 - г) поріг
9. Традиційні українські оселі не будували з
- а) дерева
 - б) цегли
 - в) глини
 - г) каменю
10. Красний кут (покуття) це –
- а) християнський центр будинку
 - б) місце всередині хати, яке є символом єдності, сімейної міцності і благополуччя
 - в) місце відпочинку
 - г) спальне місце
11. Обов'язковий елемент одягу заміжньої жінки, поява на людях без якого вважалася непристойною
- а) хустка
 - б) стрічка
 - в) намисто
 - г) каблучка
12. Символом єдності, сімейної міцності і благополуччя у хаті є
- а) Красний кут (покуття, святий кут)
 - б) стіл
 - в) піч
 - г) ліжко
13. «Дідух» - це
- а) обрядовий сніп, прикрашений стрічками, символ благополуччя і достатку, пам'ять про предків
 - б) предок роду
 - в) дух дому, який оберігає і захищає його від негараздів
 - г) один з персонажів українського народного лялькового театру
14. Деталь чоловічого одягу, що виконує функцію оберегу:
- а) манжет
 - б) пояс
 - в) комір
 - г) кишень

15. Основний елемент планування української хати - “годувальниця”, “нагрівальниця”, “розважальниця”:

- а) ліжко
- б) піч
- в) комин
- г) покуття

Обговорення теоретичних питань:

Традиційне господарство українців. Оселення та забудова території. Вплив місця оселення на етнопсихологічні риси українців. Українська хата – символ української народної культури, образ світоглядних уявлень та людських стосунків. Сконцентрованість світоглядних уявлень українців у будівництві житла. Магічні вірування українців у виразі декоративно-художнього оздоблення житла. Магічні функції предметів хатнього та господарського начиння. Традиційне народне вбрання – упредметнювач духовних традицій та світогляду. Символіка одягу та його ритуальне використання. Оберегове значення рушника та його місце в обрядових діях. Традиції харчування. Хліб в обрядово-ритуальній сфері та світоглядних уявленнях українців.

Традиційне господарство українців. Землеробство — головний вид традиційної господарської діяльності українців — нації зі стародавньою високорозвиненою землеробською культурою. На Україні були розвинуті усі його галузі — хліборобство, городництво, садівництво, а присадибне садівництво являло собою найхарактернішу рису кожного господарства.

Українські селяни здавна вмiли прищеплювати дерева й вивели цим способом багато місцевих сортів яблук. Догляд за садом за традицією був у компетенції чоловіків. Городництвом же займалися жінки. Крім традиційно східнослов'янських культур, приблизно з XVI ст. на Україні почали вирощувати кавуни (звичайно, у степу на баштанах). У першій половині XIX ст. у південних районах з'явилися помідори, які згодом поширилися по всій території. Тоді ж почалося культивування баклажанів та перцю.

Та все ж провідною галуззю на Україні було хліборобство, яке ще за часів Київської Русі набуло високорозвиненого характеру. Українці знали кілька його систем. Найбільш стародавньою була вирубно-вогнева система, пов'язана з вирубкою та спаленням ділянок у лісі. Іншою системою, що в XIX ст. також існувала як пережиток, була перелогова. Найбільш поширеною на XIX — початок XX ст. системою було трипілля.

Скотарство в українців було тісно пов'язане з землеробством. Майже в кожному дворі обов'язково тримали корів, волів та коней, овець, свиней. Утримання худоби давало, крім м'ясних, молочних продуктів та вовни й шкіри, можливість селянинові одержувати гній для удобрення ланів. Особлива увага здавна приділялася розведенню волів, оскільки до другої половини XIX ст. їх використовували як основну тяглову силу. Великого значення надавали конярству й вівчарству. Коней на Україні розводили як робочу худобу. З овець, крім вовни й шкіри, одержували м'ясо (доїли їх тільки у Карпатах). Щодо свинарства, то переважали місцеві українські чорнобурі та білі м'ясні породи, дещо пізніше поширилися білі англійські свині. Кіз та кролів розводили порівняно мало.

Рибальство у заняттях українців посідало другорядне місце, хоча у Дніпрі й Дністрі з їхніми притоками й багатьох інших річках та озерах, Чорному й Азовському морях у давніші часи виловлювалася значна кількість риби і для певної частини населення рибальство було основним заняттям. На Поділлі, Волині та у Східній Галичині починаючи з XIV ст. робили греблі й гаті та створювали штучні водоймища для розведення риби. Заможні козаки на Лівобережжі нерідко викопували невеликі ставки на садибах, запускаючи в них короїв та карасів.

Багатство української фауни створювало широкі можливості для мисливства. Однак упродовж XVIII ст. промислове мисливство поступово звелось нанівець. На цей час був майже

повністю винищений ряд звірів, суттєво зменшилася кількість вовків, бобрів та інших диких тварин. У XIX ст. об'єктами промислу були лисиця, заєць, видра, кунице, байбак та деякі інші звірі, а також дикі птахи — качки, гуси, дрофи, глухарі, тетереви, рябчики, куріпки тощо. На оленів, козуль та диких кабанів у Карпатах та на Поліссі полювали здебільшого поміщики. Щодо форм мисливства, то стало переважати використання цілого арсеналу капканів, зазубів, рожнів, силець, перевісищ, вогнепальної зброї. На кінець XIX — початок XX ст. значення мисливства як традиційного заняття українців суттєво зменшилося, воно набуло здебільшого спортивних рис.

Поряд із землеробством, скотарством та іншими галузями господарства українці здавна займалися різноманітними ремеслами й промислами. У Київській Русі налічувалося понад 100 ремісничих спеціальностей — ковалі, гончарі, ткачі, складуви тощо. У XV—XVII ст. таких спеціальностей було вже понад 270; почалося об'єднання ремісників у цехи. Чимдалі поширювалися селянські домашні промисли й ремесла, пов'язані з землеробством та скотарством і співіснуючі з ними. На XIX — початок XX ст. обробка дерева у вигляді теслярства, столярства, бондарства, стельмаства, гребінництва, плетіння, ложкарства досягла свого апогею. Кожна родина займалася прядінням і ткацтвом, використовуючи такі знаряддя, як терниці, прядки й самопрядки, снівниці, стави та кросна. По селах ходили кушніри та шевці, які шили кожухи й кожушанки, свити, чемерки, взуття та ін. У кожному селі була кузня — шанована серед селян споруда. У коваля можна було не лише замовити серп, ніж чи сапу, підкувати коня тощо, а й почути свіжі новини. На Поліссі широко розповсюдженими були лісохімічні промисли — смолокуріння, дігтярний, напірний, дещо раніше — поташний, селітряний. Діяло багато місцевих центрів гончарства, яке стало окрасою українського ремесла. Солеваріння і транспортування солі, пов'язане з чумацьким промислом, свічкарний, цегельний, миловарний і безліч інших промислів свідчили про надзвичайну різноманітність занять українського народу. Українські ремісники й кустарі виявляли величезні творчі здібності, надаючи своїм речам художньої виразності, оригінальної форми, своєрідної стилістики.

З другої половини XIX ст. народні ремесла і промисли на Україні починають занепадати, не витримуючи конкуренції зі зростаючою промисловістю. Виняток становили хіба що Полісся й Карпати. Українські гончарі виробляли різноманітний посуд для приготування, зберігання й подачі на стіл тих чи інших страв (горшки, миски й полумиски, глечики, макітри, ринки, гладішки, тикви, барильця, довжанки, баньки, куманці), а також декоративний посуд, кахлі, черепицю, цеглу, дитячі іграшки тощо.

Діапазон сучасних ремесел і промислів значно звузився, але ті їхні види, що збереглися досьогодні, розвиваються як важливі складові декоративно-прикладного мистецтва, що задовольняють здебільшого художні запити населення.

Оселення та забудова території. Вплив місця оселення на етнопсихологічні риси українців. Народна матеріальна культура була одним з найважливіших каналів передачі міжпоколінної етнокультурної інформації, передусім за допомогою системи традицій. Адже вони матеріалізувалися в повсякденних речах: у одязі, житлі, кулінарії, хатньому начинні, засобах для перенесення вантажів.

Особливо рельєфно етнічний образ і часова етапність виявлялась в такому стабільному компоненті народної матеріальної культури, як житло та поселення. На початку XVII ст. на території України сформувалися типи житла й типи поселень, котрі можна назвати українськими. У межах етнічних традицій сформувалося три основних типи поселень та три типологічних зони їх побутування: північна, центральна і південна. Всі вони мали давню слов'янську основу, проте сильно позначену своєрідністю природного (географічного) середовища.

Для північної зони, що включала два історично-етнографічних регіони — Полісся і Сіверщину, — найбільш характерним був давньослов'янський культурний пласт багатодвірських забудов вуличного (Полісся) або вулично-безладного типу. Для центральної зони України традиційним типом забудов був безладний (безсистемний), зумовлений

особливістю заселення краю. Регулярні забудови найбільш типовими ставали для південних районів України (Нової Січі, Новосербії, Донщини, Таврії), куди починаючи з другої половини XVIII ст. йшла спрямована колонізація. Формувалися поселення, що здійснювалися за розпорядженням адміністрації, квартального та гніздового планування.

Одним із символів матеріальної народної культури українців став відкритий тип двору, поширений з Середньої Наддніпряниці, — не покритий дахом, що відрізнявся від типу дворів, розповсюджених серед усіх сусідніх з українцями народів. У межах відкритого українського типу двору сформувався ще один різновид забудови — замкнений, здебільшого на етнічному кордоні українського етносу, нібито слугуючи символом його захисту. Символічно й те, що забудови-фортеці найбільшого поширення здобувають саме у XVII—XVIII ст., тобто в період формування української нації. Адже у той період вони виступали в ролі маркеру, що визначав оригінальність етнічної культури українців і водночас її відмінність від культури інших народів. Усвідомлення ж своєї неповторності трактується як одна з головних ознак націогенезу та генези національної культури.

Загальною символічною ознакою українських поселень була їх своєрідна прив'язаність до річок, хоча така етнологічна ознака притаманна й багатьом іншим народам. На українському етнокультурному тлі така загальна закономірність набувала своєрідних етнічних рис, властивих психічному складу українців та їхній культурі. Річка ставала духовним началом, з яким пов'язувалось буття. Більшість обрядових дій українців відбувалися біля води, бо ототожнювалися з водною стихією.

Про вплив географічного середовища на етнічність і, зокрема, національний характер писав ще у 30-х роках П.І.Кушнер. Верховинці, наприклад, котрим доводиться відповідно до природних умов жити невеликими, часом замкненими групами, можливість спілкування між якими, як правило, є незначною, вирізняються більш відлюдним характером, ніж польовики чи поліщуки.

Певною ізолюваністю відзначалися і поселення, розташовані в лісовій частині України. Для їх мешканців, поліщуків, характерним є розмірений триб життя, що зумовило деяку консервацію поліської традиційної культури. Адже ліс, захищаючи людей від зовнішніх ворогів, слугував разом з тим за найнадійніший для них притулок.

Рівнинні зони формували дещо інший тип людини — тип польовика, культуру, позначену величчю і разом з тим досить одноманітну. Адже однаковість природних форм виключає обласні прихильності, веде народонаселення до одноманітних занять, викликає одноманітність у звичаях, виключає ворожі зіткненн — і рівнина рано чи пізно стає областю єдиної держави.

Українська хата – символ української народної культури, образ світоглядних уявлень та людських стосунків. Етнічної особливості, співзвучної етнопсихологічному складу українців, набував і порядок розміщення житла стосовно вулиці. Наприкінці XVIII ст. склалося два варіанти розташування хати: наближене і глибоке, але в обох випадках — віддалене від вулиці. Українська хата, як правило, розміщувалася в глибині садиби, обрамлялася садком. Образ «білої хати», що стоїть у садочку, квітами повита, неначе дівчина, за висловом Т.Г.Шевченка, став свого роду візитною карткою України, бо втілює не просто довершений зразок народної архітектури, а й цілу систему естетичних засад, народної творчості, навіть образ світоглядних уявлень та людських стосунків.

Саме такий образ житла здобув назву «української хати», хоча генетично він пов'язаний тільки з окремим регіоном України — Середньою Наддніпряниною й Полтавщиною. Але оскільки саме тут, на Гетьманщині й Запорізькій Січі, зароджувалися націогенетичні процеси, формувалася національна культура, багато з явищ цієї культури сприймалося як національні символи. І це при тому, що українське житло не було одноманітним: воно виявлялося в кількох варіантах.

Однією з головних ознак для вирізнення окремих типів або варіантів хати є її планування. «Українська хата» XVII—XVIII ст., найбільш типова для Лівобережної України,

здебільшого була трикамерною: хата — сіни — комора. У XVII—XVIII ст. в Україні сформувався і побутував такий тип народного житла, котрий одержав назву український. Він мав єдину основу, що характеризувалася наявністю таких ознак, як абсолютна однотипність інтер'єру хати (розміщення печі в кутку біля входу, а по діагоналі від печі — покуття), паралельне побутування зрубної і каркасної техніки спорудження стін та їх мазання, поширення відкритого типу двору з переважанням вільної забудови, нарешті, оригінальний інтер'єр хати. Внутрішній кут хати займала вариста піч, по діагоналі від неї — червоний кут, у якому розміщувалися ікони, прикрашені рушниками, квітами та зіллям; за бічною стіною печі влаштувався дерев'яний настил («піл»), поблизу нього — скриня, далі — колиска; вздовж чільної та причілкової стін встановлювали лави, прикрашені веретами, коцями або килимами, біля дверей та понад ними — мисники для посуду, а над вікнами чільної стіни — хлібну полицю.

Сконцентрованість світоглядних уявлень українців у будівництві житла.

Українська оселя — це той мікрокосм, у якому її мешканці були захищені від негативного впливу зовнішніх сил. Цьому слугувала складна система оберегів, символічних знаків, обрядів, звичаїв, заклинань, що в цілому становило духовну ауру житла.

Існувала складна система ознак, за якими не можна було ставити хату, зокрема там, де колись проходила дорога або стояла лазня, містився смітник, де було пустирище, багнище або роздоріжжя, тобто в місцях, де, за повір'ям, водилася нечиста сила. «Нечистими» вважалися й місця старих забудов, у яких жили неблагонадійні сім'ї, там, де часто хворіли або вмирали, поруч із якими проживали недобрі сусіди. Українці при забудові завжди віддавали перевагу гарним сусідам, спілкування з якими вважалося дуже важливим.

Закладини хати були обставлені цілою низкою обрядів: від архаїчних магічних дій до християнізованих дійств. До перших відносилися жертвування на честь покровителя дому. Жертвою, як правило, була курка, якій відрубували голову на порозі дому і закопували під фундамент. Вважалося, що тим самим позбавляли смерті когось із родини і особливо того, хто першим входив до нової хати. Пізніше магічний ритуал закладин обмежувався тим, що просто почали першими впускати у новозбудований дім когось із тварин — півня або кішку, особливо чорної масті.

З утвердженням християнських цінностей ритуальна дія закладин і входин зазнавала істотних трансформацій, все більше включаючи християнізоване освячення. Ритуальна дія починалася з того, що господар забудови закладав під усі чотири роги різні традиційні атрибути (хліб, вовну, часник, зілля, освячену воду, ладан, іконки тощо), що символізувало жертвопринесення. На уявному покутті встановлювали стіл, застелений рушником, клали на нього хрест, хліб, сіль, глечик із вином або водою. Старший майстер брав рушника з хлібом і, поцілувавши його, говорив: «Господи, допоможи!» Робота розпочиналася.

Особливо багато магічних дій та обрядів пов'язувалося зі сволоком, який у традиційній українській хаті вважався місцем перебування домашнього божества. Через це сволок особливо майстерно прикрашали, оздоблюючи обереговим зіллям та квітами, і також ретельно обставляли ритуальними діями при здравному закладенні. Під його «голову», повернену відповідно до світоглядних уявлень українців на схід сонця, закладали освячені у церкві різноманітні символічні речі, а під хвостову частину — гроші, вовну, хліб та сіль. Як тільки сволок було встановлено, майстер прибивав до нього хрест та квіти, а господар — кожух («аби у хаті тепло було»), скатертину («щоб в домі був порядок та чистота») та хустку з хлібом і сіллю («щоб хата була багата пирогами»).

Обрядовість на завершення будівництва поєднувала в собі і традиційну оберегову символіку, і обрядове вшанування господарів оселі. Центральним атрибутом завершення будівництва була «квітка» — хрест, прикрашений рушником, житніми колосками та квітами, прикріплена на гребені даху - символ духовного очищення оселі. Продовженням були входини до хати, як правило, перед повним місяцем. Першим новоселом, котрий мав стати символічною жертвою був хтось із домашніх тварин, який мав переночувати в новій хаті. Входили із

цінностями родинного вогнища — вогнем із старого вогнища, хлібом або тістом із діжею, півнем і кішкою, хлібною лопатою, на якій мав перебиратися в нову оселю домовик. Зайшовши з іконою та хлібом і сіллю до хати глава родини благословляв її на всі чотири боки і, залишивши ікону на покутті, виходив на вулицю. Благословивши всіх домочадців хлібом та сіллю на щасливе життя, він за рушник вводив їх до хати, а вже за ними входили й сусіди та гості, посипаючи «на щастя» зерном та грішми.

Магічні вірування українців у виразі декоративно-художнього оздоблення житла.

Українська хата становила найважливіший компонент культури в широкому розумінні цього поняття: і як елемент матеріальної та духовної культури, і як система світоглядних уявлень, виконуючи насамперед оберігові функції. Естетичний образ хати досягався насамперед через декоративно-художнє оздоблення, що, як правило, виявляло етнічні ознаки. Інтер'єр української хати неодмінно оздоблювався українськими рушниками, доріжками, килимами та настінним розписом. Причому вишивка рушників, якими прикрашали ікони, картини, вікна та двері, була різною, оскільки мала різну оберігову символіку. Найбільша небезпека, як вважали, йшла від дверей, тому вхід до житла особливо ретельно оздоблювали магічними знаками. Вони містились у вишивці рушників, якими прикрашали двері, в хрестиках, наведених крейдою навколо дверей та вікон, у розвішаних понад дверима хатніми амулетами (підкова, часник, різне зілля).

Українська жінка вносила в прикрашування домівки суто жіноче начало. Воно виявлялося і в техніці оздоблення (його етнічною ознакою був розпис або мазання), і в орнаментатії, і в символіці орнаменту — вишивки чи розпису. Інтер'єрний розпис української хати превалював у тій її частині, де жінка проводила основний свій час — біля печі. Піч в українській хаті була центром і функціонального, і оберігового, і естетичного вираження. Саме її найбільш ретельно оздоблювали: якщо, скажімо, піч була уквітчаною — так звана мальована піч, — це був знак того, що в хаті є дівчина «на порі». Про це також свідчили червоні квіти та пташки на хвиртці, воротах і над вікнами.

Великого значення в оздобленні хати надавалося розпису стін, котрі, як правило, білилися, а нерідко й розписувалися, найчастіше рослинним орнаментом, рідше фігурками птахів, тварин, геометричними фігурами, а то й побутовими сюжетами. Використовували мотиви давніх релігійних або суто народних календарних обрядів, причому відтворювали їх фарбами далеко не натуральних кольорів. Останнє свідчило про те, що малювання сприймали не тільки як елемент оздоблення, а й як сакральний акт. Зовнішня частина стін вибілювалася й розписувалася.

Усе малювання поділялося на три рівні: перший розпочинався від призьби і доходив до вікон, другий визначався висотою вікон, третій — від вікон до даху. Ця магічна символіка виявлялась і в багатьох інших елементах хати: традиційна українська хата мала триподільне планування, вікна складалися з трьох шибок, житлова кімната мала три вікна, а саме житло складалося з трьох частин: призьби, стін та даху.

Магічні функції предметів хатнього та господарського начиння. Невід'ємним компонентом обрядовості були різноманітні предмети хатнього та господарського начиння. Серед них — діжа, символіка якої пов'язана із хліборобськими ідеями, найбільш рельєфно втіленими в обряді під час весілля. Після того, як коровай був посаджений у піч, старша коровайниця стукала хлібною лопатою в чотири стіни, а всі інші коровайниці підіймали діжу і танцювали з нею по хаті, тричі вдаряючи об стелю: «щоб добре виріс і хорошим вдався коровай». У всіх цих магічних діях із коровайною діжею, так характерних для українського весілля XVII—XIX ст., виразно виявлялося шанування домашнього божества—охоронця, від якого залежало родинне щастя молодого подружжя.

Прадавні демонологічні цінності, пов'язані із хліборобською культурою, зокрема культ домашнього вогнища, виявлялися в обрядовості українців і через інші атрибути народної матеріальної культури, найважливішими з яких були гончарні вироби: горщики, миски,

гличики, куманці, барила, горнятка, кухлики, перепійці тощо. Гончарний посуд, як, до речі, й діжа, містив у собі, насамперед, життєдайне начало, і, отже, не випадково, що він так широко був представлений у родинній обрядовості. Наприклад, йдучи провідувати породіллю, жінки приносили у мисочці на споді що-небудь: картоплю, огірки, а зверху хліб.

Горщик — обов'язковий атрибут новорічних гадань, дуже поширений у традиційному українському суспільстві. Аби дізнатися про свою долю та майбутніх обранців, дівчата ставили на лаві три нових горщики із різними предметами, які й мали дати їм знак. Глиняний посуд був обов'язковим майже в усіх обрядових діях українського весілля: у змовинах, коли дружки, перед тим як сісти до столу, мили руки, а мати нареченого підносила їм рушники на тарілці, батько ж ставив до столу питун; в обряді виряджання молодої, коли гості, чекаючи нареченого, пригощалися горілкою, черпаючи її ложкою з миски на знак достатку і веселощів; під час весільного застілля, коли молода пригощала гостей варенухою із глека; у заключному обряді комори. Закінчення весілля, як і будь-якого іншого народного обряду, мало свій символічний знак. В українському весіллі таким знаком нерідко були дії з горщиками: їх або кидали у двері, грюкаючи довбнею у кут хати, або горщики надівали один одному на голови і розбивали макогоном.

Глиняний посуд був обов'язковим елементом також і у поховально-поминальних ритуалах, символізуючи переважно шанування предків та зв'язок із потойбічним світом й пращурами. Розмаїта система ритуальних дій розпочиналася із ритуального гличика із житом, котрий ставили в головах покійного; продовжуючись у звичаї ставити на столі «кухлик на коливо» під час панахиди; у звичаї «сідати під кануном»; у поминальному ритуалі на могилі, коли рідні померлого приносили у мисках та горщиках їжу, влаштовуючи трапезу.

Традиційне народне вбрання – упредметнювач духовних традицій та світогляду. Магічна символіка була характерною для традиційного народного вбрання, яке включало взуття, власне одяг і головні убори. Народний одяг українців — яскраве й самобутнє культурне явище, котре не обмежувалося функціональним призначенням, завжди виступаючи у вигляді упредметнювача духовних традицій народу та його світоглядних уявлень.

Разом з тим народний одяг несе в собі національну символіку та найвиразніший знак національної культури. Статусу національного символу український одяг набув у XVII—XIX ст., бо у побутовій свідомості він ототожнювався із символічною постаттю козака. Козацьке вбрання являло собою жупан, черкеску, барвисті шаровари, шалевий пояс, шапку-кабардинку та вовняну бурку («вільчуру»). Саме такий тип одягу, пов'язаний із козацтвом, став основою українського чоловічого костюма Запоріжжя, пізніше всієї Середньої Наддніпрянщини, Лівобережжя й східних районів України, а відтак і інших українських регіонів, став символом національного українського одягу. Одяг заможного козацтва вирізнявся вишуканістю та деякими типологічними ознаками, запозиченими у польської шляхти.

Складання образу національного українського одягу на козацькій основі полегшувалося через те, що він у принципових своїх рисах ґрунтувався на слов'яно-українських традиціях, носієм яких було селянство. Формування цього явища припало на XVI—XVIII ст., час, коли в традиціях розвитку народного одягу з'явилися нові тенденції. До XVI—XVII ст. слід віднести початок витіснення стегового типу одягу — плахти, дерги (горботки, обгортки) — спідницями; значне соціальне розшарування населення позначилося на урізноманітненні й змінах одягу. Воно особливо посилювалося з початком XVIII ст., тобто з часу видання Петром I указу про обов'язкове носіння всіма верствами населення (крім духовенства та селян) західноєвропейського. До німецького вбрання переходило дворянство, купецтво, міщанство та частково ремісники; селяни ж сприймали лише деякі елементи європейського одягу, використовуючи, як і колись, традиційний одяг.

На початку XVIII ст. традиційний одяг українців складався з кількох комплексів — натільного, поясного, нагрудного і верхнього вбрання, регіональних типів та зональних варіантів. Обов'язковою приналежністю комплексів були пояси, головні убори, взуття та прикраси, що сукупно створювали образ етнічного вбрання. Традиційний одяг розрізнявся

ще й за сезонними ознаками, статево-віковими (у цьому плані виділялися комплекси чоловічого та жіночого одягу) й функціональними: існував одяг для повсякденного носіння, а також святковий та обрядовий.

Основу натільного як чоловічого, так і жіночого одягу складала сорочка різних типів. Українські чоловічі сорочки, як правило, заправляли в шаровари, як це було прийнято серед запорізьких козаків та селян Середньої Наддніпряни, або домоткані штани (гачі, ногавиці), більш поширені на Прикарпатті.

Чоловічий костюм доповнювався червоним або зеленим вовняним поясом, смушковою шапкою, чобітьми з чорної або кольорової шкіри. Поверх сорочки вдягали безрукавку, яка з кінця XVIII ст. замінялася на жилетку та свиту. Окрім свити, нерідко вбиралися ще й у жупан, кунтуш або чемерку, взимку одягали кожушанки або хутрянки. Такий в основі комплекс українського одягу мав велике розмаїття регіональних ознак. Скажімо, шаровари в основному побутували на Лівобережжі, в українському ж Поліссі носили вузькі штани з трикутними клинами, в західних областях України — вузькі штани з грубого полотна.

Українські жінки сорочки носили із спідницею, плахтою, дергою (в основному на Поліссі), запаскою, характерною для Карпатського регіону, спідницею-андаракком, поширеною на українсько-білоруським прикордонні, димкою, що траплялася серед лемків. Поверх сорочки одягали різного роду безрукавки. Поверх основних елементів одягу носили куцину або свиту чи кожушину. За головний убір жінці слугував очіпок, намітки або хустини, а за взуття правили личаки, постолі або чобітки. Неодмінним доповненням до жіночого костюма були прикраси.

Найвиразніше етнорегіональна визначеність українського одягу виявлялася в способах його оздоблення, оскільки вони відтворювали зональні художні традиції, вплетені в своєрідність ментальності населення того або іншого регіону. Найбільш ретельно оздоблювали сорочки — рукава, комір, полики, поділ, власне, всі частини, які були на виду. В узорному ткацтві майже до XIX ст. переважав геометричний орнамент, у тому числі й у вишивці, виконуваний здебільшого «низю» й «гладдю». З кінця XVIII ст. поширюється рослинний орнамент, виконуваний «гладдю» та «хрестом»: геометричний орнамент зберігався лише на Поліссі, Буковині, Закарпатті та деяких районах Прикарпаття.

З географічного погляду традиція використання кольорової гами варіювалася від світлих тонів на Поліссі, червоних (червоно-чорних, червоно-синіх) на Наддніпряни й Поділлі до багатобарвних — у Карпатах і переважно чорних — серед бойків Закарпаття. Проте мав поширення і спільний для всіх регіонів колір — червоний. Його переважання зумовлене прадавніми традиціями, характерними для хліборобських народів у цілому і пов'язаними з культом сонця і культом життя. Згідно із народними уявленнями, червоний колір захищав від дії злих сил: звідси — червоний хрестик, намальований біля входу в оселю як її оберіг від зовнішніх недобрих сил, підфарбування призьби, пучечки калини понад дверима та вікнами.

Символіка одягу та його ритуальне використання. Етнічна символіка містилася майже в кожному елементі традиційного одягу, нерідко набуваючи магічного або етичного значення. Своєрідним талісманом, наприклад, був пояс, що визначав до того ж і деякі етичні норми: вважалось непорядним вийти на люди без пояса. Він слугував також за мірило заможності, тому його виготовляли з особливою ретельністю. Вважалось, наприклад, що коли при першому випасі прогнати через червоний пояс череду, вона буде збережена і дасть приплід.

У системі морально-етичних народних уявлень українців усталилися традиції, пов'язані також з елементами головного убору, що відбивали етичні норми. Заміжня жінка повинна була обов'язково ховати своє волосся під очіпок чи убрус. Коріння цього звичаю сягає ще Київської Русі. Гносеологічна основа звичаю «світити волоссям» базувалося на віруваннях та повір'ях, згідно з якими вважалось, що недотримання цього звичаю є великим гріхом, який падав не лише на гріховну жінку, а й її односельців: вона, за повір'ям, могла накликати неврожай, хвороби та пошесті.

Окремі деталі одягу слугували за знак статево-вікових особливостей людини: для чоловіків — шаровари, ногавиці або гачі; для жінок — дерга, запаска або спідниця; хлопчики

від хлопців та дорослих чоловіків відрізнялися тим, що не носили штанів; дівчата від жінок — головним убором. Дівчата ходили з непокритою головою або у вінку із стрічками, жінки повинні були вбиратися в намітку, очіпок чи убрус. У свою чергу, дівчатка носили невелику кількість різнокольорових стрічок, дівчата — більшу кількість, дівчата «на порі» вплітали велику стрічку — бинду, наречена мала певну відзнаку засватаної: у косу впліталася широка стрічка, а до хустини приколювалася квітка.

Символіка одягу найбільш виявлялася в обрядовій сфері, особливо весільній. Скажімо, жіночий головний убір символізував як новий статус — засватаної дівчини, так і дівочу красу. Саме тому він визначався особливою красою, уквітчуючись великою кількістю яскравих стрічок, штучних квіток, кольорового пір'я. Символом нареченого парубка виступали або вишивані хусточки, котрі дівчина прикріпляла своєму обранцю до пояса під час заручин, червона стрічка, що кріпилася до шапки, або й вінок, виготовлений під час барвінкових обрядів з барвінку. Він символізував довголіття та щастя.

Найдраматичнішим моментом весілля був обряд покривання, що символізував перехід молодої до заміжнього стану. Його драматичність і в той же час важливість відтінені заміною дівочого головного вбрання на жіноче. Згідно з обрядом, по-перше, вважалося за гріх ходити жінці з непокритою головою, по-друге, тільки жіночий головний убір свідчив про сімейне становище жінки. Поступове утвердження християнства дещо розмило важливість центрального обрядового дійства, змістивши акцент на вінчання.

Майже до початку XIX ст. головний убір жінок обов'язково включав два елементи: очіпок і намітку, хоча кожний із них набував самостійного значення. Очіпок був обов'язковим елементом головного вбрання української жінки навіть у межах власної оселі; якщо ж вона йшла «на люди», до церкви, на хрестини, весілля, ярмарок, мусила вдягати ще й намітку. Більше того — вона «завірчувалася у намітку» у святкові дні навіть вдома.

Проте наприкінці XVIII ст. в міру послаблення демонологічних уявлень з одночасним посиленням уявлень християнських поступово відпадає необхідність у оберегових елементах одягу: жіноче головне вбрання спрощується спочатку до носіння лише очіпка, а пізніше — хустини або хусточки. Очіпок, як і очіпок з наміткою, перетворюються на переважно обрядовий одяг — обов'язковий компонент українського весілля, побутуючи майже до XX ст. Його обов'язковість у весіллі пояснюється усталеністю самої весільної обрядовості та системи народних світоглядних уявлень, що найбільшою мірою зберігалися в ритуально-обрядовій сфері.

Оберегове значення рушника та його місце в обрядових діях. Особливе оберегове навантаження несли рушники, тому саме вони були найважливішим компонентом інтер'єру оселі (ними прикрашали покуть, вікна, а нерідко і двері). Як обрядовий атрибут українські рушники мали місце в усіх головних родинних обрядах та ритуалах (народинах, весіллі, похованні) та в усіх головних складових родинної обрядовості.

Магічна властивість рушників підсилювалася відповідною вишивкою, що виявлялося як через орнамент, колір, так і місце розташування вишивки. Найпоширенішим орнаментом української вишивки, спільним для всіх східнослов'янських народів, був геометричний орнамент, головні елементи якого складали ромбики з гачечками. Вони уособлювали богиню землі, а через це виступали охоронно-доброчливим символом, що приносить щастя та сприяє дітонародженню.

Найбільшого символічного значення рушники набули у весільній обрядовості. Власне, велике розмаїття обрядового хліба та рушників і становило етнічну особливість українського весілля. На всіх його етапах рушник виступав як один із головних етнічних атрибутів: у обряді сватання, заручинах, коровайних обрядах, благословінні молодих, обдаровуванні. Про важливість рушника у весільній обрядовості свідчать відповідні назви її окремих обрядів. Наприклад, сватання в окремих регіонах України називалося бранням рушників або данням рушників (Кіровоградщина), рушниками (Харківщина), поданням рушників (Київщина) тощо.

Атрибути сватання та знаком згоди дівчини на шлюб були рушники, втілені у звичаї пов'язування сватів рушниками або піднесення їм на хлібі рушників.

Певною відмінністю відзначалася символіка у похоронних ритуалах українців: вона несла у собі як оберегові функції (оберігала близьких покійного від його повернення), так і функцію спадкоємності домашніх духів з душами померлих. Адже рушник був атрибутом домашнього вогнища. Коли людина вмирала, на вікна хати, де лежав небіжчик, вивішували білого рушника, хустку або перемітку. До речі, білий колір традиційно слугував для східних слов'ян, і в тому числі українців, символом смерті. Траурний чорний колір закріпився серед них порівняно недавно, на початку XIX ст. На XVI—XVIII ст. припадає і нова традиція траурних кольорів — червоного кольору, привнесена козацтвом.

Нерідко рушник слугував за святковий або обрядовий пояс, що особливо поширено було на Середньому Подніпров'ї аж до XX ст. При цьому рушник використовувався лише багато й майстерно орнаментований традиційними обереговими знаками, що відповідало його головному призначенню. Магічна сила пояса збільшувалася, якщо він виготовлявся з добре орнаментованого рушника.

Традиції харчування. Хліб в обрядово-ритуальній сфері. Символіка народної матеріальної культури особливо насиченою була у сфері традиційної кулінарії та харчування. І це закономірно, оскільки українці — споконвічний хліборобський народ. Традиційно-побутова культура в своїй основі ґрунтувалася на цінностях хліборобської праці, культі землі й родючості та шануванні головної цінності хліборобства — хліба.

Для української ментальності є особливо символічним те, що хліб і жіноче начало в структурі її цінностей ототожнювалися: жінка увінчувала результати хліборобської праці, випікаючи хліб для родини; вона ж була і єдиною розпорядницею сімейних обрядів, головним атрибутом яких ставав виготовлений нею хліб. Таким чином, хліб набував для українців сакрального значення, а крім того — головної цінності при визначенні етичних, звичаєвих, а часто естетичних норм.

Магічної символіки в українському весіллі як весільний хліб набував передусім коровай. Весільний хліб був тим елементом, який об'єднував цілу систему весільних обрядових дій. Крім власне короваю, випікалося й багато іншого весільного хліба: гільце, теремок, дивень, ріжки, калач, лежень, батько, покраса, пара, полюбовники, двійки, шишки, весільні гуски, вари, качки, сова, борона, калачики тощо, кожен з яких виконував свою обрядову функцію у цілісній весільній драмі.

Крім суто обрядової функції, хліб мав також інші призначення: етичних народних норм, естетичних уподобань, нерідко виконуючи також роль своєрідної мови-символу, особливо доцільної в ситуаціях, коли звичайна мова була неефективною. Наприклад, при сватанні, особливо у випадках, коли для сватів і молодого неясним було рішення дівчини та її батьків, народна етика виробила відповідну мову символів: у разі погодження дівчини на шлюб вона обмінювалася хлібом із сватами (цей звичай так і називався «мінати хліб» або «зоставити хліб»); у разі відмови — повертала хліб, причому, як правило, на наступний день.

В родильній обрядовості використовувалися в обрядовості калачі, що мали цифрову символіку сім (символ щасливої долі), котрі разом із полотном дарувалися хресними батьками своєму похресникові.

Власне, кожне свято в розгалуженій системі дозволяло українців мало свій атрибут, втілений у тому або іншому виді хліба та мучних страв. Так, на свято Андрія, напередодні зимового сонцестояння, виготовляли калиту («маламай») — хліб сонцеподібної форми. Особливу різноманітністю визначався обрядовий хліб весняного циклу українського календаря, що колись збігався із Новим роком.

Обрядове оформлення моменту пробудження природи втілювалося в ритуальному печиві: хрестах, мандриках, жайворонках (сороках). До обрядового хліба весняного циклу свят належала і паска. У своїй основі вона мала, як і більшість інших видів обрядових хлібів, магічне спрямування, втілене в аграрних звичаях: люди вірили, що, посіявши на городі крихти від

паски, можна виростити квіти маруньки, що мають цілющу силу. З розповсюдженням християнства істотно змінилася символіка паски — вона стала одним із важливих елементів християнської обрядовості, зокрема Великодня. Посвячена паска набувала не лише символічного знаку у великодньому сніданку, й певною святинєю родини: все, що стосувалося паски, мало непересічне значення.

Різноманітні хліби та мучні або круп'яні страви були символікою і поховально-поминальних ритуалів: це і маленькі хлібці, які покійному клали за пазуху, і кутя як обов'язкова страва поминальної трапези, що влаштовувалася (одразу ж після похорон, і гарячий хліб, пов'язаний із звичаєм «годувати покійного» (люди вірили, що покійний годується хлібним духом), і хлібні дробинки, що виготовляли на сороковини, символізуючи шлях душі на той світ. Особливого значення в поминальному ритуалі мало коливо (канун, сита) — різновид куті — ритуальна страва як тризни, так і всіх поминань: дев'ятих, сороковин та роковин. Воно слугувало за своєрідний символ згуртування всіх близьких покійного та за знак забезпечення безперервності поколінь (адже в його основі символи життя й плодючості — зерно).

Для українців хліб становив також головний компонент харчування. Відповідно до регіональності хліборобських культур формувалося й меню, яке у всіх районах України в основному складалося з хлібних страв. За традицією вони приготувалися здебільшого з житнього, гречаного та кукурудзяного борошна. При готуванні хліба до борошна нерідко додавали різноманітні домішки — висівки, картоплю, квасолу, горох, а також борошно з товченої дубової кори, сосни або лободи. З ХІХ ст. поширюється пшенична агрокультура.

Асортимент борошняних страв української кухні включає розмаїття хлібних виробів, більшість яких — обрядові (коровай, корочун, лежень, мандрики, паска, гуски, шишки), каші (пшоняна, ячна, кулеша, пенцак, зубці, путря, дробленка), рідкі мучні страви (пшоняний куліш, ячний крупник), кашеподібні страви з борошна (лемішка, соломаха, малай, мамалига, толокно), а також оригінальні напої (жур, кваша).

Другу етнічну особливість української кулінарної традиції становив великий асортимент овочевих страв. Це — і борщ, і капуста, і голубці, і квашена капуста, і солоні огірки, і гарбузова каша. Починаючи з другої половини ХVІІІ ст. в Україні поширюється картопля й різноманітні картопляні страви — печеня, деруни, коми, кльоцки — особливо у Поліському регіоні. Серед населення Карпат велику роль відігравали страви з варених бобів та квасолі, зварені й заправлені борошном, салом та цибулею.

Широким асортиментом визначалися й м'ясні, рибні та молочні страви, хоча як повсякденна їжа вони були рідкістю для української родини.

Взірцями світової народної кулінарії і водночас маркером самобутньої української культури ще у ХVІІ—ХVІІІ ст. стали такі страви, як борщ, галушки, вареники, горілка, узвар. Найвиразнішим серед усіх названих страв є саме український борщ, що став маркірованим елементом в українській етнічній культурі. Український борщ — надзвичайно складний за виготовленням, включав понад 50 компонентів, мав складну технологію приготування та суворо виважене дозування інгредієнтів. Останні визначали не лише смакові якості, а й робили борщ достатньо сильним фітотерапевтичним засобом. Майже повсюдно в Україні побутовало в основному три типи борщів: червоний, зелений і холодний, кожний із яких поділявся ще й на різновиди. Борщ обов'язково заправляли буряковим квасом, сироваткою або сметаною. Навесні віддавали перевагу зеленому та холодному борщам, виготовленим із шавлю, кропиви, лободи, кропу, петрушки, заправлених сметаною, яйцями, цибулею тощо.

Етнічна основа кулінарії посилювалася через її органічне вплетення в обрядово-ритуальну канву та в соціонормативну систему. Найретельніша регламентація харчування визначалася давніми традиціями та конфесійними обмеженнями — постуванням. Натомість у святкові дні страву намагалися приготувати, щоб столи ломилися від блюд, тим більше, що їх кількість нерідко визначалася обрядовою регламентацією.

Народна, зокрема традиційно-побутова, культура — невичерпне джерело духовності нації, на якій ґрунтується етнічність, національні символи та атрибути; вона є основою ментальності нації, що формується сторіччями. Водночас традиційно-побутова культура

позначена історичною специфікою, відтворюючи ментальність суспільства того або іншого періоду історії. Обрядово-ритуальне оформлення української оселі уособлювало оригінальність народної культури українців та своєрідність їхньої ментальності. Те, що ядром обрядової культури була обрядовість, пов'язана із житлом, родинним вогнищем і родиною, хай побіжно, але свідчило все ж про давню землеробську основу етнічної ментальності — прив'язаності до своєї землі, батьківського краю та рідної оселі. Синкретичність же обрядової культури, що зберігала глибинні пласти, вказувала на те, що українці — народ з надзвичайно розвиненим магічним мисленням, з великою магічною традицією.

Теми доповідей, рефератів:

Українська народна астрономія.

Флора і фауна в українських народних казках .

Народна українська медицина.

При підготовці доповіді, реферату, аналітичного огляду тощо, студенти можуть, поряд з цим, готувати дидактичні наочні посібники у вигляді таблиць, кодограм, слайдів, малюнків, портретів відомих фахівців, препаратів тощо).

Підведення підсумків – формулювання висновків з теми.

Список рекомендованої літератури:

Основна:

1. Історія та культура України: навчальний посібник / уклад. Дедурін Г. Г., Іванов С. Ю., Чорний І. В. Харків, 2017. 108 с.

2. Історія української культури : національний підручник / В.А. Качкан, О.Б. Величко та ін.; за ред. В.А. Качкана. К.: ВСВ «Медицина», 2021. 368 с.

Допоміжна:

3. Колтунов О. Ю., Уварова О. О. Історія української культури : навч. посібник. Одеса : ОНМедУ, 2011. 316 с.

4. Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис. Харків : Фоліо, 2005. 508 с.

5. Макаруч С.А. Етнічна історія України: навчальний посібник. К. : Знання, 2008. 471 с.

6. Українська мова. Історія України. Історія української культури : Практикум / О. Ю. Колтунов, О.О. Сікорська, О. О., О. О. Уварова, О.С.Шаніна, Н.О.Каравацька. Одеса : ОНМедУ, 2012. 360 с.

7. Українці: Свята. Традиції. Звичаї / Уклад. І. Коверець. Донецьк : Альфа-Прес, 2004. 304 с.

Електронні інформаційні ресурси

1. Історія України (Давня історія, Середні віки, Новітній час, тощо), бібліографія, картографія, наукові публікації, тематичні ресурси, дослідження та інші *матеріали з Інституту історії Національної Академії наук України* - http://www.history.org.ua/?litera&getFromProject=_edz_

2. Український історик. Історія України: давня, середньовічна, нова, новітня, Всесвітня історія, Античність, день в історії, першоджерела, документознавство та архівна справа - <http://istoryk.in.ua/>

Практичне заняття 15

Тема. Календарні звичаї українського народу.

Мета: Традиційні свята й обряди міцно увійшли у систему сучасної культури. В умовах сьогодення накопичився досвід проведення різних традиційних та масових сезонних свят: Новий Рік, проводи зими (Масляна), Івана Купала та ін. Все це доводить, що календарні звичаї українського народу мають глибоке коріння в традиційній культурі українців. Досвід показує,

що найбільш життєстійкими є ті форми календарної обрядовості, які втратили тісний зв'язок з релігією та трансформувалися в явище народного мистецтва, святкової розваги.

Основні поняття: звичаї, обряди, матеріальна культура, піч, рушники, писанки, витинанки, традиційна кухня.

Обладнання: конспект заняття, ноутбук

План

Організаційний момент (привітання, перевірка присутніх, повідомлення теми, мети заняття, мотивація студентів щодо вивчення теми).

Контроль опорних знань

1. Чому календарну систему українців можна назвати енциклопедією народної мудрості?
2. Наведіть приклади релігійного дуалізму на підставі календарних свят.

Тестові завдання (питання з однією правильною відповіддю)

1. Скільки циклів налічує українська календарна обрядовість?
 - а) 4
 - б) 2
 - в) 6
 - г) 8

2. Який календар був найдавнішим?
 - а) аграрний
 - б) місячний
 - в) сонячний
 - г) денний

3. Слово «календар» означає:
 - а) перше число
 - б) боргова книга
 - в) доба
 - г) власна назва

4. Звичай «кликати Долю» пов'язаний з днем:
 - а) Зелених свят
 - б) Великоднем
 - в) пам'яті великомучениці Катерини
 - г) Різдвом

5. «Другою колядою» називали:
 - а) вечір під новий рік (13 січня)
 - б) свято Спаса
 - в) переддень Різдва
 - г) свято Івана Купала

6. «Голодною кутею» називали:
 - а) день перед Великоднем
 - б) вечір під Водохреща
 - в) день після Різдва
 - г) свято Стрітєння

7. За повір'ям перелітні птахи починають повертатися додому на свято:
 - а) Пречистої Богородиці
 - б) Обретіння

- в) Зелені свята
- г) Великдень

8. День Святого Юрія святкують:

- а) 6 травня
- б) 7 березня
- в) 18 грудня
- г) 12 липня

9. Початок літнього обрядового циклу припадає на:

- а) 1 червня
- б) 9 травня
- в) 6 липня
- г) 21 травня

10. День пам'яті мучеників Маккавеїв ще називають:

- а) Друга пречиста
- б) Спас на воді
- в) Зелене свято
- г) Проводи

11. «Михайлове чудо» відзначають:

- а) 12 грудня
- б) 15 лютого
- в) 4 травня
- г) 19 вересня

12. «Другою пречистою» називають:

- а) Зелені свята
- б) День Різдва Пресвятої Богородиці
- в) Вербну неділю
- г) Свято Обертіння

13. В якому ряду названо лише християнські свята

- а) Трійця, Різдво, Хрещення
- б) Новий рік, Великдень, вінчання
- в) Різдво, Купала, Вознесіння
- г) Свято урожаю, Успіння, Великдень

14. Які свята щороку припадають на інші дати

- а) Великдень, Різдво, Миколи Чудотворця
- б) Трійця, Вознесіння, Великдень
- в) Різдво, Благовіщення, Покров
- г) Хрещення, Успіння, Апостолів Петра і Павла

15. Яке свято називають Зеленим святом

- а) Купала
- б) Трійцю
- в) весілля
- г) Великдень

16. Великодні свята завершуються

- а) поминальними днями - Радуницею
- б) святкуванням Масляни
- в) Вербною неділею
- г) святом Івана Купала

17. Слов'янське свято з язичницькими ритуалами (катання з гірок, спалювання солом'яного опудала, приготування млинців) на честь весняного пробудження природи

- а) Масляна
- б) Маланка
- в) Купала
- г) Обжинки

Обговорення теоретичних питань:

Календарна система українців як енциклопедія народної мудрості. Обрядовість зимового циклу. Обрядовість весняного циклу. Літні свята, звичаї та обряди. Осінні свята, звичаї та обряди.

Календарна система українців як енциклопедія народної мудрості.

Складний і тривалий шлях розвитку пройшли українські календарно-побутові звичаї та обряди. Таку назву вони отримали через зв'язок з календарними циклами (зимою, весною, літом, осінню), від яких безпосередньо залежав побут наших предків. Часом їх ще називають аграрними, тобто пов'язаними з певними видами господарських робіт (сівбою, плеканням посівів, збиранням врожаю). Але це вірно лише до певної міри, оскільки значна частина тих звичаїв та обрядів виникла задовго до того, коли наші предки пізнали хліборобство.

Знання природних циклів і орієнтація в часі формувалися ще на тій стадії, коли давнє населення на території України вело привласнювальну форму господарювання, тобто існувало виключно за рахунок мисливства і збиральництва. Залежно від пори року воно переміщалося з місця на місце, тобто дотримувалося напівкочового способу життя, щоб забезпечити собі достатню кількість їжі.

Перехід від привласнювальної до відтворювальної форми господарювання спричинив зміну способу життя. Полювання на звірів змінюється на тваринництво. Збиральництво поступово переростає у хліборобство; замість мандрівного способу життя настає відносна осілість, тривале проживання на певній території. Але первісні форми життя не зникають безслідно, а доповнюють новий господарський устрій. Ця закономірність властива і обрядовості, в якій давні обрядові дійства постійно доповнюються новими. Паралельно зі зміною способу життя наші предки набували все нових і нових знань. На їх базі формувалася певний світогляд як система поглядів на утворення світу, розуміння в ньому місця людини, її взаємин з іншими людьми та навколишньою природою. Давні люди досить добре усвідомлювали значення природних явищ для свого існування. Ще в дописемний період вони намагалися фіксувати свої знання про природу, здобуті у процесі пристосування до неї. Поступово формувалося розуміння впливу різних небесних явищ на суто земні справи людей.

Найдавнішим у багатьох народів був місячний календар. Люди зауважили, що повернення Місяця в небесному просторі в одну і ту ж точку відносно Сонця відбувається приблизно через 30 діб; це добре простежується за місячними фазами – різними формами видимої частини Місяця.

Відлік часу за Сонцем послужив основою сонячних календарів. Певний час обидві ці системи співіснували. На території України вже у 7 тис. до н.е. користувалися місячно-сонячним календарем, а яким вираховували періоди настання весняних і літніх свят. Така практика дійшла до наших днів. Якщо свята Різдва і Купала, які ділять річне коло на дві рівні частини, визначають за сонячним календарем, тог Великдень і Зелені свята – за місячним. Різні за формою елементи обліку часу пізніше отримали теперішню назву – «календар», яка походить від латинського слова «calendarium», дослівно «боргова книга». «Календами» латиняни

називали перші дні місяця, коли боржники повинні були сплачувати своїм кредиторам певні відсотки. Хоча термін «календар» запозичений, але власне системи обліку часу були відомі нашим предкам ще задовго до його виникнення. З пізніших часів дійшли до нас декілька календарів, які називають аграрними. На них звичайними зарубками позначали будні; косими хрестами, фігурами коней чи вершників – святкові дні; косими і хвилястими лініями – періоди дощів; стилізованими знаками рала – періоди польових робіт. Одним з таких календарів був керамічний глечик, знайдений у 1899 р. під час розкопок поблизу с. Ромашки на Київщині. Майже через 70 років археологи віднайшли ще два подібні календарі – глечик у с. Маласшти (Молдова) та чашу в с. Лепесівка на Волині. Усі три знахідки належать до II–IV ст.н.е.

Але такими календарями користувалися далеко не всі. Астрономічні підрахунки настання того чи іншого сезону здійснювались елітарною частиною населення. До прийняття християнства на території України це були жерці, служителі язичницьких храмів, – так звані «волхви», «відуни», тобто особи, які володіли певними знаннями, але тримали їх у таємниці. Вони й вираховували періоди настання певних сезонів, визначали пов'язані з ними календарні свята – терміни вшанування язичницьких божеств, яким поклонялися наші предки.

Для більшості населення ближчим був календар, в основу якого покладено вегетаційний період, тобто період активного життя рослинного світу. У наших умовах вегетаційний рік триває від останніх весняних приморозків до перших осінніх. З ним була пов'язана трудова діяльність переважної більшості людей, оскільки знання початку чи кінця хліборобських робіт мало практичне значення.

Разом з іншими системами обліку часу вегетаційним оком почали послуговуватися наші предки тоді, коли їх основним заняттям стало хліборобство. Ознаки такого обліку збереглися і до наших днів. Недаремно синонімом до слова «рік» і нині вважаємо термін «літо».

На обидві системи обліку часу – елітарну і народні, що взаємодіяли і взаємодоповнювали одна одну, істотно вплинула християнізація предків-язичників. З прийняттям християнства на Русі складається новий календар, упроваджуються нові святкові дати. Частково вони співпадали зі старими язичницькими святами, частково витісняли їх. Відходили в небуття колишні служителі язичницьких храмів і культів, проти яких, у першу чергу, була спрямована боротьба християнської церкви. Та залишалася народна обрядова основа, яка впродовж наступних століть взаємодіяла з християнською обрядовістю. Так складався сучасний народний календар з християнськими датами і обрядами, доповненими прадавніми обрядовими елементами.

Календарні свята й обряди — складний фольклорний комплекс, в якому поєднуються раціональний досвід і релігійно-магічні вірування, високоестетичні традиції та пережиткові звичаї. Календар українського селянина XIX — початку XX ст. являв собою своєрідну енциклопедію народної мудрості, неписаний розпорядок життя хлібороба. Календарні звичаї та обряди формально узгоджувалися з річним літургічним циклом православної церкви, проте дійсною основою «побутових святців» був трудовий сільськогосподарський календар.

Обов'язковими компонентами календарних свят українців були обрядовий стіл, господарська і сімейна магія, вшанування предків, передбачення майбутнього, ритуальні обходи і поздоровлення, рядження і маскування, драматичні сценки, розваги, спортивні змагання тощо. Свята супроводжувались виконанням календарно-обрядових пісень, приурочених до кожної пори року: зимові колядки та щедрівки, веснянки, купальські, троїцькі, обжинкові пісні та ін.

Обрядовість зимового циклу.

Точкою відліку зимового циклу є день Введення в храм Пресвятої Богородиці, тобто 4 грудня. З цього дня у хліборобському розумінні починає спочивати земля, яку неможна копати лопатою аж до Благовіщення (7 квітня).

По всій Україні від Введення починали розучувати колядки, виготовляли «вбрання» для колядників і переряджених. Майже усюди вірили в полаз: хто вранці першим завітає до хати, той буде показником; від нього залежатиме щастя, здоров'я чи лихо. Достаток віщував молодий

відвідувач, та ще й коли був з грошима; нещастя – старий, німецький, особливо стара баба або той, що приходив щось позичати. Щоб уберегти себе від таких випадкових відвідувачів, господарі подекуди старалися раненько ввести до хати свого «полазника»: вола, телицю, вівцю – своєрідне втілення селянського добробуту.

До Введення дівчата та молодіці повинні були закінчити тіпати чи терти льон і коноплі. Хто не впорається вчасно з цією роботою, накличе влітку бурю на поля, а на себе – зневагу людей.

Введення в народі ще називали «Видінням». Це зумовлено народними віруваннями, згідно з якими Бог у цей день відпускає душі померлих подивитися на своє тіло. Це християнізоване тлумачення. Поняття «дух», «душа» виникло набагато раніше, про що маємо цікаві свідчення в обрядовому фольклорі. З ними пов'язане усвідомлення «вирію» – місця, куди відходять душі після смерті. Як і живі, за законами дихотомії (парного протиставлення), поділялися на «своїх» і «чужих». Звідси й двоїстість в обрядових діях: з одного боку, вшановуємо покійних предків, з іншого – вживаємо оберегів від «нечистої сили».

З днем пам'яті великомучениці Катерини (7 грудня) пов'язувалися звичаї «кликати Долю», ворожити на щасливе заміжжя. Робили це переважно дівчата. Вони сходилися до однієї з хат чи до хати, де зимовими вечорами влаштовувалися вечорниці. Там варили пшоняну кашу. Коли сутеніло, загортали горщик з кашею у рушник і виходили до воріт «кликати Долю».

Багато ворожінь на щасливе заміжжя долучалося і до дня пам'яті апостола Андрія Первозванного (13 грудня). Серед них – відомі «посівання». Робили це переважно увечері: напередодні Андрія. Крім того, дівчата рахували клітки на парканах, плотах, відливали фігурки з воску, пекли і їли на ніч солоного коржика, щоб їм наснився суджений. Коли ж сходилися до гурту, то ворожили на коржиках чи балабушках. Приносили із собою борошно, з якого кожна виробляла свого коржика чи балабушка, ще й позначала, щоб з-поміж усіх вирізнявся. Спечені коржики розкладали на лавці, впускали до хати голодного kota або собаку. Чиє печиво з'їсть кіт чи пес першим, та дівчина першою з гурту вийде заміж. Чий коржик надкусить і залишить, цю дівчину спіткає нещастя.

Різними обрядовими діями відзначали в народі церковні свята пророка Наума (14 грудня), мучениці Варвари (17 грудня), преподобного Сави (18 грудня), Миколи чудотворця (19 грудня), святої Анни (22 грудня).

Але те, що у Введенні чи наступних святах зимового циклу виражено лиш у зародку, найповніше розкривається в обрядових діях, пов'язаних з Різдвяними святами.

До Різдва готувалися заздалегідь – ще від дня Спиридона (25 грудня). Мили і прибирали в хатах, упорядковували в хлівах, білили, прали, заготовляли дрова і корм для худоби. Адже всі господарські роботи мали закінчитись до настання святвечірнього дня.

Уранці 6 січня господар або господиня (залежно від місцевості) розкладали в печі вогонь дровами, які відкладали по одному поліну щоденно, починаючи від дня Спиридона. На Гуцульщині ще донедавна зберігався звичай запалювати «живу ватру» (тертям), на якій варили святвечірні страви. Залежно від місцевих традицій і достатку родини кожна господиня намагалася приготувати від 7 до 14 страв. Основними були узвар і кутя. Своєрідним сигналом до вечері була поява на небі першої зірки, яка сповіщала людям про велике чудо – народження Божого дитяти. Під час родинної трапези всі мусили зберігати урочистий спокій: не галасувати, не човгати під столом ногами, щоб не дратувати невидимі душі присутніх на вечері покійних предків. Для них спеціально набирали в миску по ложці кожної страви і ставили на підвіконня.

Вечір під Новий рік (13 січня) називали «другою колядою», або «Щедрим вечором», або «щедрухою». Очевидно, «Щедрим» його вважали через те. Що до вечері під Новий рік подавали більше м'ясних страв, яких не вживали на Свят-вечір. У багатьох місцевостях у цей вечір молодь ходила «маланкувати» (день у церковному календарі був присвячений преподобній Меланії). Один із парубків перевдягався у Меланку. У групі переряджений були «князь», «княгиня», «дід», «баба», «коза», «циган» та інші персонажі. Під вікнами щедрувальники вітали господарів з Новим роком, бажали їм усіляких гараздів. Якщо їх пускали

до хати, гості розігрували жартівливі сценки. За ці вітання щедрувальників щедро обдаровували. Уранці на Новий рік (день, присвячений Василю Великому) ходили по хатах посівальники.

Важливим був і вечір під Водохреща. У східних районах його називали «голодною кутею», в Галичині – «другим Свят-вечором», «Щедрим вечором». З появою вечірньої зорі сідали до родинної трапези. На вечерю подавались такі ж пісні страви, як і на «першу коляду». Знову чільне місце у вечері посідали узвар і кутя. Вечеря відбувалась так, як і на Свят-вечір, але цього вечора був звичай «проганяти кутю».

Свято Водохреща, або Богоявлення, або Йордану (19 січня). Після ранкового урочистого богослужіння в церкві процесія вирушала до річки чи водоймища. Місце водосвяття прикрашали ялинками. Тут попередньо прорубували ополонки, с бавили з криги хрест. Якщо порівняти звичаєво-обрядові дієства Свят-вечора з водохресними, то можна дійти висновку: на Свят-вечір, як на початок найважливіших зимових свят, влаштовували урочисту вечерю. Взяти участь у ній кликали покійних предків, яких зогрівали ритуальним вогнем і годували ритуальними стравами, насамперед кутею та узваром. На Водохрещ цих «непростих гостей» виряджали до місця їх сталого перебування – за воду, яка з давніх-давен служила своєрідним пограниччям між живими і тими, що відійшли. Щоб ніхто з покликаних не залишився в хаті, вживали і таких оберегів, як шум, стрілянина.

Умовно завершував зимовий цикл святкових дат, з а сучасним церковним календарем, день Петра Вериги. З ним народне повір'я пов'язувало прикмети, за якими визначали настання весни, передбачали, яке було літо.

Обрядовість весняного циклу.

Весняний цикл обрядів починається від дня Євдокії і триває аж до Вознесіння.

Своєрідним перехідним містком від зимового до весняного обрядового циклу є день Стрітєння (15 лютого). До цього дня зберігалися в церквах різдвяні ялинки. Подекуди в Україні на Стрітєння ще ходили ввечері переряджені з колядою.

Ще відчутніші весняні мотиви у день Віднайдення голови Івана Хрестителя, Обретіння (9 березня). За народними повір'ями, з цього дня перелітні птахи починають повертатися додому.

Власне весна починалася від дня преподобної мучениці Євдокії (14 березня), або Явдохи. Цей день шанували в народі: не прали, не працювали кіньми і волами.

Справжні весняні мотиви, найповніше виражені в обрядах, приурочених до Благовіщення, Великодня, Юрія, звучали від Сорока святих мучеників (22 березня). У східних районах у цей день молодь «розпочинала вулицю» – своєрідне весняне дозвілля, яке тривало до Семена (14 вересня). За традицією, з цього дня зачинали співати веснянки. Очевидно, найважливішим у давнину був мотив вшанування предків. А вже згодом на нього зашнуровувалися інші – те, що ми називаємо «проводами зими», «зустрічню весни» чи «закликанням весни». У цьому можемо переконатись на прикладі обрядових дійств у весняному циклі, які не мають точно визначеної за сучасним календарем дати. Це, передусім, стосується неділі, яку називали М'ясопусною. Після неї наступав тиждень, за яким починався Великий піст, що тривав сім тижнів – аж до Великодня. На перший день цього тижня в Україні влаштовували «ніжкові», або «гижкові», заговіни, обов'язковою стравою яких мусив бути холодець із свинячих ніг.

З наступного дня починався сирний тиждень, або Масляна. Кожен день цього тижня був заповнений різноманітними звичаями.

Кожен з семи тижнів посту мав свою назву і свої звичаї. Так, перший тиждень називався Федоровицею, або Федоровим тижнем. Перший понеділок цього тижня називали Чистим понеділком, оскільки цього дня не можна було готувати жодних страв. Перша субота Великого посту присвячувалася церковному поминанню покійних. Першу неділю Великого посту називали Збірною. Від цього дня молодь починала «збиратися на вулиці».

Четвертий тиждень називали хрестопоклонним. Цікавий звичай закріпився за середию цього тижня. Її називали середопістя, або хрестицями. За народним повір'ям, уночі з середи на четвер «переломлювався» піст на дві половини. Почути хрускіт від цього могли тільки праведні люди.

П'ятий тиждень називали похвальним. Якщо він припадав після Благовіщення, то протягом цього тижня добре засівати ниву – все ростиме «на похвалу».

Шостий тиждень – вербний, шутковий, квітний. Протягом цього тижня уникали сіяти льон, коноплі, городину. У неділю, яку називали «Вербною», «Квітною», «Бечковою», «Шутковою», в церквах святити вербові гілки – «шутку», «вербу», «бечку». Освячені гілки зберігали за образами до наступної Вербної неділі, а інколи поде кілька років.

Сьомий тиждень, яким закінчувався Великий піст, називали в народі чистим, білим, страсним або живним. Так само називали і четвер на цьому тижні, з яким пов'язано найбільше звичаїв, характерних для весняної обрядовості українців. Чистий четвер був своєрідним прологом до Великодніх свят, які разом з Благовіщенням є кульмінацією весняного святкового циклу.

Як на Різдво кутя, так на Великдень яйце було основним ритуальним продуктом. Ним розговлялися на Великдень, у Провідну неділю чи до Вознесіння. Писанками і крашанками обмінювалися при зустрічі. Вони ж були основним об'єктом великодніх ігор та розваг.

Вранці на Великдень з укладеними ще в суботу до кошиків припасами, поспішали до церкви. Після «благовісту» відбувалося урочисте посвячення пасок.

Знайомство з весняними звичаями та обрядами було б неповним якщо не згадати про Благовіщення пресвятої Богородиці (7 квітня) та день святого Юрія (6 травня).

Згідно з народним повір'ям, на Благовіщення прокидається земля, яка до цього відпочивала. Після Божого благословення пробуджується природа.

Турботою про сімейний достаток, врожай нив, приплід худоби і здоров'я членів родини сповнений день святого Юрія, якого вважали покровителем хліборобства і скотарства. За народним календарем, від Благовіщення до Юрія – найкращий період для весняний робіт.

Завершувався весняний обрядовий цикл важливим церковним святом – Вознесінням. Воно припадає на сороковий день після Христового Воскресіння, щорічно у четвер. У народі за ним закріпилися різні назви. На Поліссі та в деяких східних регіонах його називали Ушестям, в Карпатах – Знесінням.

Літні свята, звичаї та обряди.

Початком літнього циклу можна вважати день Івана Богослова, який припадав на 21 травня. За іншими прикметами, початок літа пов'язували з періодом, коли на дубах з'являлося листя. Якщо до дня Теодора (29 травня) дуби добре зеленіли то й літо мало бути врожайним.

З-поміж урочистостей літнього обрядового циклу важливими були Зелені свята. Вони не мають точно визначеної дати, а випадають через сім тижнів після Великодня. Це час поминання покійних предків.

Давнім і найбільш емоційним літнім торжеством є свято Івана Купала. За період християнізації наших предків це свято поєдналося зі святом Івана Хрестителя.

Заключними акордами літнього обрядового циклу були звичаї, приурочені до церковних святих Петра і Павла (12 липня), Прокопія (21 липня), Кирила (28 липня) та ін. Серед них важливим у народній і церковній інтерпретації було свято апостолів Петра і Павла. До цього дня починали зажинати житло – справляти «зажинки».

Закінчувався літній цикл днем пророка Іллі, в народі – Іллі, який, згідно з повір'ям, відав громами та блискавками. Хоча в народі день 2 серпня вважали присвятком, усе ж намагалися не працювати, особливо у полі, щоб не накликати на себе біди.

Осінні свята, звичаї та обряди.

Головними моментами осіннього циклу були звичаї, приурочені до завершення збору врожаю чи повернення худоби з літніх пасовищ. Його рамки у сучасній інтерпретації

охоплюють період від перших серпневих днів до дня Пилипа (27 листопада), після чого настає зимовий піст – Пилипівка, що триває аж до Різдва.

Одним із важливих осінніх свят день пам'яті мучеників Маккавеїв – у народі його називали Маковія Першого Спаса, Спаса на воді (14 серпня). Від Маковія починався піст – спасівка, який тривав до Успіння Пресвятої Богородиці (28 серпня).

Другим важливим святом був день Преображення Господнього. Його називали Спасом (19 серпня). У цей день святили яблука та груші, які заборонялось їсти, поки вони не будуть освячені. Виходячи з церкви, люди обмінювалися посвяченими осінніми дарами. Ними цього дня обдаровували також бідних.

Важливим був день преподобного Симеона Стовпника, або Семена, на який припадає початок церковного року (14 вересня). До нього були приурочені давні звичаї ремісників, присвячені вшануванню вогню, при якому працювали впродовж довгих осінніх вечорів.

На «Михайлове чудо» – день чуда архангела Михаїла (19 вересня) святкувань не влаштовували, але намагались уникати важких робіт в полі чи вдома.

Великим святом був день Різдва Пресвятої Богородиці (21 вересня). У народі його називали Другою пречистою, чи Другою Маткою. До нього колись пекли калачі, готували різні стави, влаштовували гостини.

У день Воздвиження Чесного Хреста (27 вересня) повсюдно дотримувались посту.

З Покровою Пречистої Богородиці (14 жовтня) найтісніше поєднані весільні мотиви. З цього дня починалася пора осінніх весіль.

Поминальні мотиви характерні для дня пам'яті апостола і євангеліста Луки (31 жовтня). Вони чітко виражені у відзначенні суботи, яка передувала цьому дню. Ці поминання приурочувались до субот, які передують дню великомученика Дмитрія Солунського (8 листопада) та Собору архангела Михаїла (21 листопада). Святкування починалося відправами в церкві, а завершувалося святковою трапезою вдома.

Завершувалося осіннє обрядове коло передріздвяним постом, званим Пилипівкою. На день смерті апостола Пилипа (27 листопада) ходили до родичів, кумів, сусідів.

Теми доповідей, рефератів:

Літні свята.

Зимові свята .

Весняна обрядовість.

При підготовці доповіді, реферату, аналітичного огляду тощо, студенти можуть, поряд з цим, готувати дидактичні наочні посібники у вигляді таблиць, кодограм, слайдів, малюнків, портретів відомих фахівців, препаратів тощо).

Підведення підсумків – формулювання висновків з теми.

Список рекомендованої літератури:

Основна література:

1. Історія української культури : національний підручник / В.А. Качкан, О.Б. Величко та ін.; за ред. В.А. Качкана. – К.: ВСВ «Медицина», 2021. – 368 с.

2. Історія та культура України: навчальний посібник / уклад. Дедурін Г. Г., Іванов С. Ю., Чорний І. В. – Харків, 2017. – 108 с.

Допоміжна:

3. Колтунов О. Ю. Історія української культури : навч. посібник / О. Ю. Колтунов, О. О. Уварова. – Одеса : ОНМедУ, 2011. - 316 с.

4. Українська мова. Історія України. Історія української культури : Практикум / О. Ю. Колтунов, О.О. Сікорська, О. О. Уварова, О.С.Шаніна, Н.О.Каравацька. – Одеса : ОНМедУ, 2012. – 360 с.

5. Воропай О. Звичаї нашого народу: Етнографічний нарис / О. Воропай. – Харків : Фоліо, 2005. – 508 с.

6. Макарчук С. А. Етнічна історія України : навчальний посібник. – К. : Знання, 2008. – 471 с.

Електронні інформаційні ресурси

1. Історія України (Давня історія, Середні віки, Новітній час, тощо), бібліографія, картографія, наукові публікації, тематичні ресурси, дослідження та інші *матеріали з Інституту історії Національної Академії наук України* - http://www.history.org.ua/?litera&getFromProject=_edz_

2. Український історик. Історія України: давня, середньовічна, нова, новітня, Всесвітня історія, Античність, день в історії, першоджерела, документознавство та архівна справа - <http://istoryk.in.ua/>